

07 587

DE ZUIVELEXPORT VAN NEDERLAND
TOT 1813

P. N. BOEKEL

STELLINGEN

I.

Invoering van een onderhandelingstarief is niet in het belang van onzen landbouw.

II.

Van de instelling van pachtcommissies met adviseerend karakter is geen verbetering van het pachtwezen te verwachten.

III.

Bij de opleiding voor de lagere acte landbouw dient meer aandacht te worden geschonken aan het economisch gedeelte der landbouwkunde.

IV.

Voor de kaascontrôlestations dient een centrale commissie te worden ingesteld, echter onder waarborg, dat daardoor het bijzondere karakter der stations voor volvette kaas in vergelijking met die voor niet-volvette kaas, niet in het gedrang kome. Speciaal het voor volvette boerderijkaas geldende minimum vetgehalte van 46 0/0 in de droge stof worde niet verhoogd.

V.

De Rijksvoorschriften inzake de kaascontrôle behooren in dien zin te worden gewijzigd, dat de leden (aangeslotenen) der stations slechts de minderheid van het bestuur mogen kiezen en geen invloed meer mogen uitoefenen op de bezoldiging der met de contrôle belaste ambtenaren.

VI.

Het pasteuriseeren van de te verkazen melk levert een groot gevaar op voor de reputatie van de Nederlandsche kaas.

VII.

Er bestaat geen verband tusschen het vetgehalte in de droge stof van marktrijpe volvette boerderijkaas en de kwaliteit van dit product.

VIII.

Een hooge nawarmingstemperatuur is bij de volvette kaasbereiding in sterke mate bevorderlijk voor het ontstaan van het gebrek los.

IX.

In die streken van Nederland, waar het houden van stalwedstrijden geen ingang vindt, kan door wedstrijden in melkwinning, waarbij het zwaartepunt is gelegd op de verpleging van het vee en de hygiëne bij de melkwinning, een aanmerkelijke verbetering worden bereikt.

X.

Het in enkele streken van Nederland meer en meer veldwinnend stelsel van melkcontrôle, waarbij de bepaling van de kwantiteit melk en de monsterneming uitsluitend door den veehouder zelf geschiedt, is onverdedigbaar.

XI.

Wanneer het stichten eener melkcontrôlevereniging, waarbij de geheele contrôle in handen van een melkcontroleur is gelegd, in hoofdzaak om financiële redenen nog bezwaren ondervindt, kan in den aanvang genoegzaam worden genomen met een onregelmatige veertiendaagsche contrôle, waarbij de bepaling van de kwantiteit melk en de monsterneming om beurten door den veehouder en door den controleur der vereniging wordt verricht.

XII.

Met het oog op de afwatering van het Vecht- en Eemgebied is het gewenscht, dat tegelijk met de afsluiting der Zuiderzee de aanleg plaats hebbe van het zoogenaamde Y-meer en van het daaraan aansluitende Eem-meer.

XIII.

Het is in het belang van den landbouw, dat gebroken worde met het systeem, dat grootere bebouwde kommen hun afvalwater loozen op polderwater.

DE ZUIVELEXPORT VAN NEDERLAND
TOT 1813



52 587

NN08201,49

DE ZUIVELEXPORT VAN NEDERLAND TOT 1813

PROEFSCHRIFT

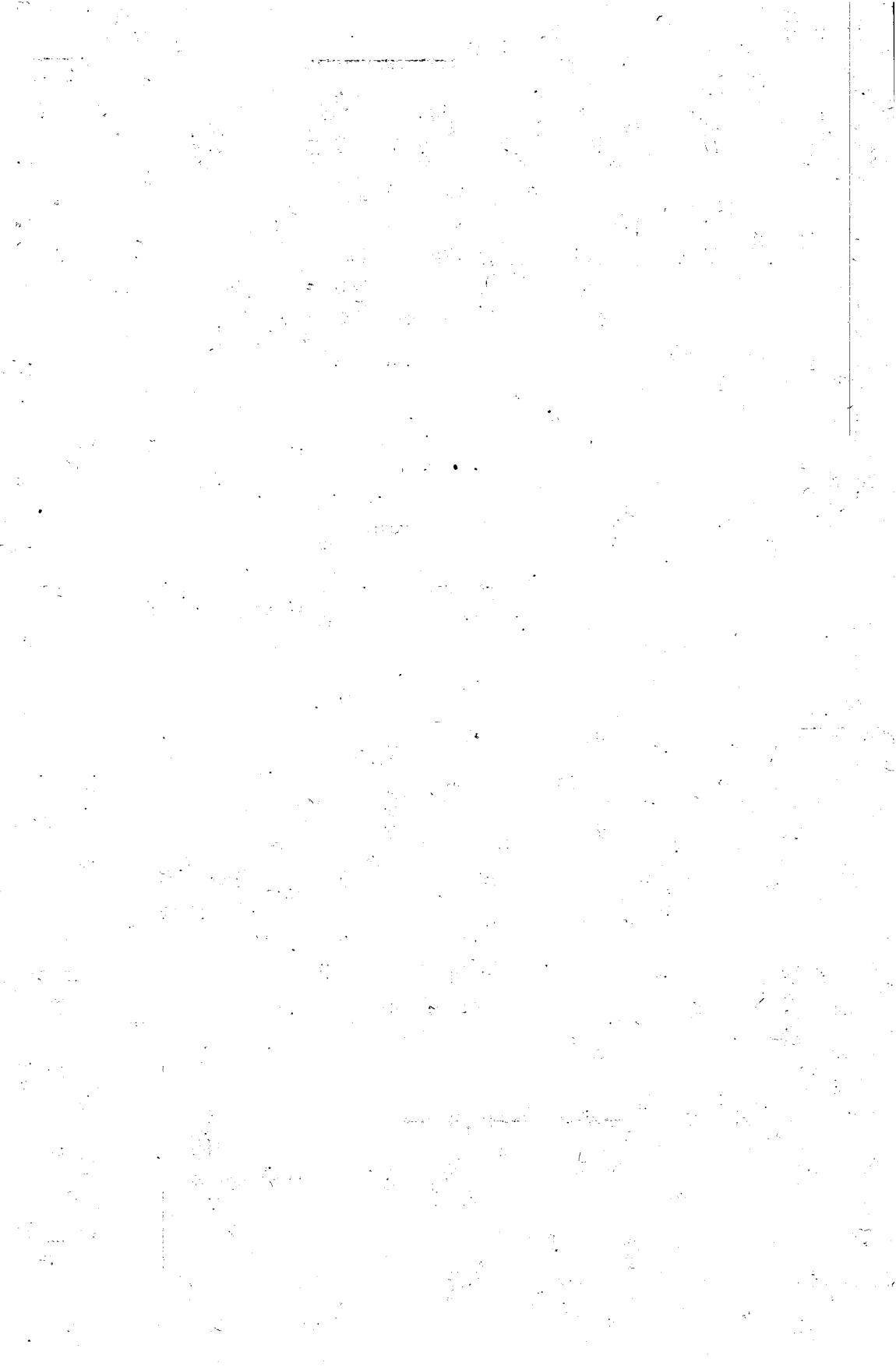
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LANDBOUWKUNDE AAN DE LANDBOUW-
HOOGESCHOOL TE WAGENINGEN, OP GEZAG VAN
DEN RECTOR-MAGNIFICUS DR. IR. N. L. SÖHNGEN,
HOOGLEERAAR IN DE MICROBIOLOGIE, VOOR EENE
— OVEREENKOMSTIG ART. 46, LID 3 VAN DE WET
VAN 29 JUNI 1925 (STAATSBL. No. 283) — DAARTOE
BENOEMDE COMMISSIE UIT DEN SENAAIT, TE VER-
DEDIGEN OP VRIJDAG 28 JUNI 1929, DES NAMIDDAGS
TE 3 UUR, DOOR

PIETER NICOLAAS BOEKEL,
LANDBOUWKUNDIG INGENIEUR,
RIJKSZUIVELCONSULENT VOOR UTRECHT,
GEBOREN TE HARENKARSPHEL.

1929

DRUKKERIJ Fa. SCHOTANUS & JENS, UTRECHT

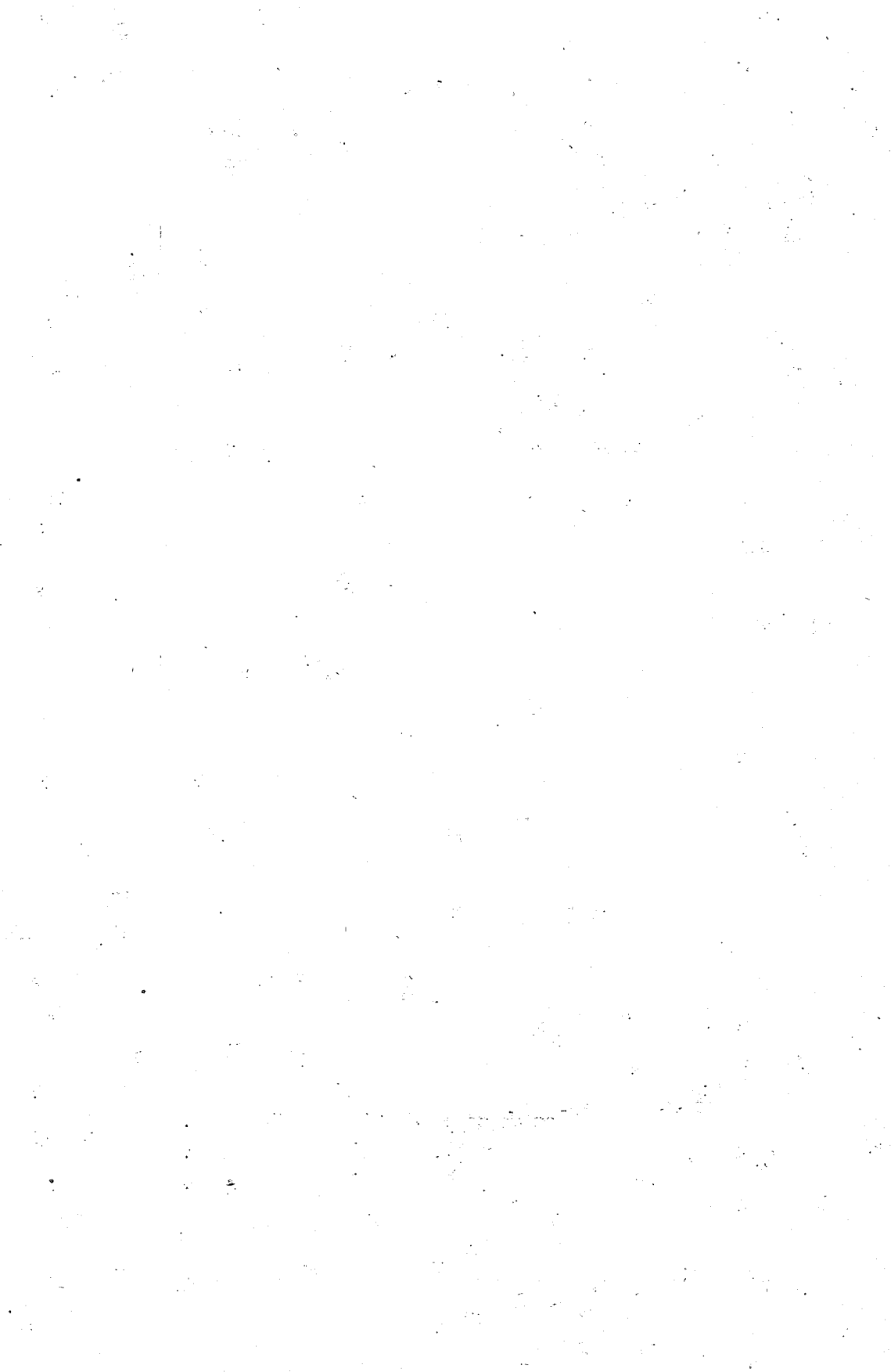
isn : 104629



Aan de nagedachtenis van mijn Vader.

Aan mijn Moeder.

Aan mijn Vrouw.



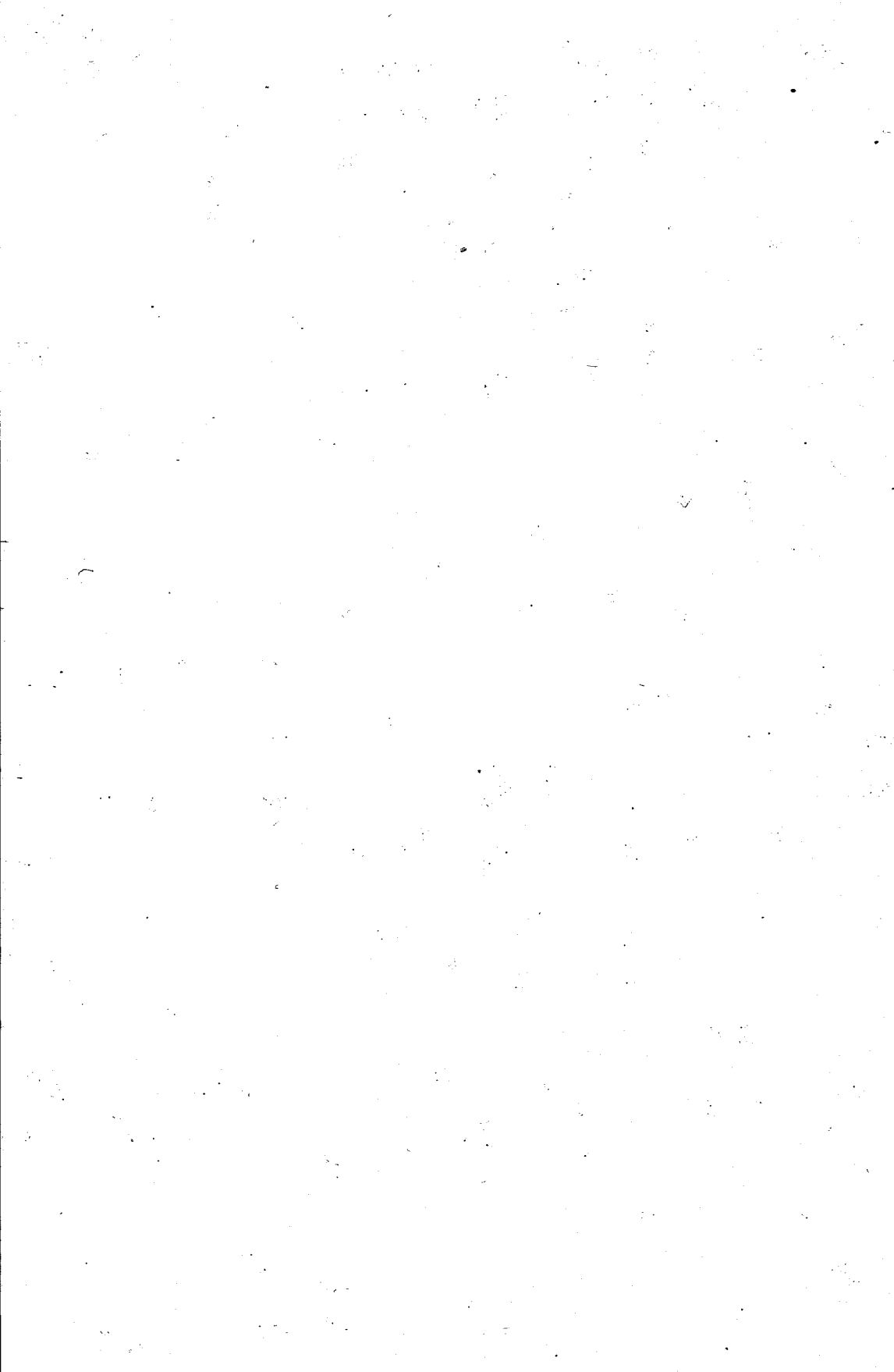
Het is mij een aangename plicht bij de voltooiing van mijn proefschrift U, Hooggeleerde MEES, mijn hartelijken dank te brengen voor de bereidwilligheid, waarmede Gij de taak om als mijn Promotor op te treden op U hebt willen nemen en voor den hoog gewaardeerden steun, dien ik bij mijn werk van U heb mogen ondervinden.

Hooggeleerde VAN DER BURG, voor het van U genoten onderwijs en voor Uw betoonde belangstelling in mijn arbeid ben ik U zeer erkentelijk.

U, docenten van de vroegere Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool, betuig ik mijn groote waardeering. Uw onderricht heeft veel tot het volbrengen van mijn taak bijgedragen.

Een woord van dank komt verder toe aan allen, die mij welwillend inlichtingen verstrekten, in het bijzonder aan de ambtenaren van verschillende archieven en bibliotheken.

Ten slotte dank ik U, Waarde VAN MALE, voor den krachtigen bijstand, dien ik meermalen van U mocht ontvangen.



INHOUD.

BLZ.

INLEIDING 1

HOOFDSTUK I.

VEEHOUDERIJ, ZUIVELBEREIDING EN HANDEL IN ZUIVEL-
PRODUCTEN IN DE NOORD-NEDERLANDSCHE GEWESTEN
VOOR DE TOT STANDKOMING VAN DE REPUBLIEK . . . 3—33

Ontwikkeling van de veehouderij in dit tijdperk, 3. — De zuivelbereiding in de oudste tijden, 8. — Handelspolitiek der middeleeuwsche steden in 't algemeen, 12. — Handelspolitiek t.a.v. zuivelproducten, 14. — Zuivelmarkten, 21. — Wijze van handeldrijven, 23. — Handel in zuivelproducten tusschen de Noordnederlandsche gewesten onderling, 24. — Uitvoer van zuivelproducten, 27. — Invoer van zuivelproducten, 31. — Samenvatting, 32.

HOOFDSTUK II.

BETEKENIS EN REGLEMENTEERING VAN ZUIVELPRODUC-
TIE EN HANDEL TIJDENS DE REPUBLIEK 34—83

A. *Het veehouders- en zuivelbedrijf in dit tijdperk.*

Toestand van den landbouw in 't algemeen, 34. — Waardeering van landbouw en veeteelt, 35. — Druk van den oorlogstoestand op het platteland in den aanvang van dit tijdvak, 36. — Het veehoudersbedrijf in de 17de en 18de eeuw, 37. — Ontwikkeling van de zuivelbereiding, 40. — Zuivelproductie en zuivelmarkten in de verschillende gewesten, 46. — Groot- en kleinhandel in boter en kaas, 56. — Zuivelprijzen, 58.

B. *Reglementeering van de bereiding van en den handel in zuivelproducten.*

Reglementeering van de boterbereiding, 64. — Reglementeering van de kaasbereiding, 65. — Regelingen omtrent het boter-
vaatwerk, 67. — Verbodsbepalingen tegen het overleggen van boter in ander vaatwerk, 70. — Verboden van voorkoop, maximumprijzen, stapelrechten, 71. — Waagrechten, imposten en stedelijke regelingen van het waagrecht, 73. — Regelingen in verband met de heffing van den boterimpost, 75. — Maatregelen ter bevordering van den zuivelhandel van bepaalde plaatsen en ter bescherming van zuivelhandelaars, 78. — Verdere stedelijke keuren betreffende den handel in en het vervoer van zuivelproducten, 80. — Samenvatting, 81.

HOOFDSTUK III.

DE TARIEFPOLITIEK EN EXPORT VAN ZUIVELPRODUCTEN ONDER DE REPUBLIEK	84—144
--	--------

De handelspolitiek der Republiek, 84. — Convooiën en Licenten en verdere rechten, 88. — De tariefpolitiek t.a.v. zuivelproducten tot 1671, 90. — Regelingen ter bescherming van veeteeltproducten in het tijdvak 1671—1691, 98. — De tariefpolitiek na 1691, 105. — Beteekenis en verloop van den zuivelexport in 't algemeen, 113. — De afzetgebieden en daarmede onderhouden handelsbetrekkingen, 121. — De Koloniën, 122. — Duitschland, 123. — De Zuidelijke Nederlanden, 124. — Frankrijk, 127. — Spanje en Portugal, 132. — Engeland, 135. — Andere Landen, 136. — Handel in buitenlandsche zuivelproducten, 138. — Samenvatting, 142.

HOOFDSTUK IV.

INVLOED VAN DEN STAATKUNDIGEN TOESTAND OP HET ZUIVELBEDRIJF EN DEN ZUIVElexport GEDURENDE DEN FRANSCHEN TIJD (1795—1813). SLOT	145—208
--	---------

Loffelijke zorg voor den landbouw, 145. — Maatregelen t.a.v. veehouderij en zuivelbereiding, 146. — Omvang en verbreiding van de zuivelproductie, 151. — Moeilijkheden bij de zuivelbereiding ondervonden, 155. — Binnenlandsche handel in zuivelproducten. Marktplaatsen, 157. — Regelingen betreffende den binnenlandschen zuivelhandel, 161. — Het prijsverloop, 164. — Uitvoerpolitiek voor boter en kaas, 169. — De afzetgebieden van onze zuivelproducten in deze jaren, 188. — Slot, 198. — Samenvatting, 204.

Bijlagen A tot en met C	209—219
Geraadpleegde literatuur	220—224

INLEIDING.

Onder zuivel werd vanouds verstaan de melk, vnl. koemelk, en daaruit bereidè producten. Dat waren in hoofdzaak boter en kaas. Daarnaast werden uit de melk nog allerlei melkspijzen verkregen en als bijproducten van de boter- en kaasbereiding karnemelk en wei, maar voor den handel kwamen hoofdzakelijk de beide eerste in aanmerking, die dan ook wel uitsluitend als de zuivelproducten (in engeren zin opgevat) werden en worden aangemerkt¹⁾. Sedert de tachtiger jaren van de 19de eeuw kennen wij nog een reeks van andere producten uit de melk afkomstig, waarvan als voornaamste gecondenseerde melk en melkpoeder, die ter onderscheiding van de oudere zuivelproducten gewoonlijk meer speciaal melkproducten worden genoemd, doch deze vallen dus voor den ouderen tijd buiten beschouwing.

Het is zeer gewenscht, dat een studie betreffende den zuivel-export van ons land met de vroegste tijden een aanvang neemt, aangezien veehouderij in verbinding met zuivelbereiding waarschijnlijk in deze streken reeds vóór het begin van de Christelijke jaartelling werd aangetroffen en naast de visscherij de oudste waren leverde voor het lokaal en interlocaal handelsverkeer. Ofschoon vaststaat, dat de zuivelbereiding al vroeg tot de voornaamste bestaansbronnen van onze voorouders behoorde, is het materiaal voor een dergelijke studie buitengewoon schaarsch. Werken, bepaald aan de ontwikkeling van de zuivelbereiding en den handel in zuivelproducten gewijd, zijn tot heden weinig verschenen. In 1913 zag een „Historische Schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding” door *H. B. Hylkema* het licht, welk werkje evenwel het tijdperk vóór 1813 vrijwel niet behandelt. Meer geeft een in het Algemeen Zuivelblad in 1921 gepubliceerde artikelenreeks van *Prof. Blink*, getiteld „Zuivelindustrie en Zuivelhandel in 't verleden en heden”,

¹⁾ Blink (Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland II, bl. 99) noemt als melkspijzen, welke ten tijde van de Republiek werden gebruikt: geronnen melk, hui of wei, karnemelk, gewrongelde melk, dikke melk, hangebast, wrongel of kaasmelk, en kramerij of dikke prut. Volgens mededeeling van een bejaard landbouwer werden nog omstreeks 1870 veehouders uit Assendelft, die met schuitjes karnemelk in de Zaanstreek gingen uitventen, „prutters” genoemd. Plaatselijk werd dus eenige handel in deze producten gedreven, doch door hun geringe duurzaamheid en het bezwaarlijke transport kan de beteekenis daarvan slechts gering zijn geweest.

terwijl ook in de „Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland” (Groningen 1902) van den laatsten schrijver een en ander omtrent zuivelproductie en -handel in vroeger eeuwen voorkomt. Ten slotte bevat het Wageningsche proefschrift van *W. H. C. Knapp* „Botercontrôle in Nederland” (’s-Gravenhage 1927) een beknopt overzicht van de oudste boterbereiding en -handel.

Overigens is men bij ’t opsporen van gegevens betreffende de economische beteekenis van de bereiding van en den handel in zuivelproducten aangewezen op de zeer verstrooid voorkomende mededeelingen, welke oude beschrijvingen van provinciën of streken en steden, geschiedenissen van den handel en de handelspolitiek en andere werken daaromtrent bevatten. Daarnaast zijn voor dit werk de resolutieboeken van de Staten der voornaamste zuivelprovinciën, in hoofdzaak die van Holland, geraadpleegd. Een ingesteld onderzoek bij de gemeentearchieven van die plaatsen, waarvan bekend is, dat er vanouds veel handel in zuivelproducten werd aangetroffen, bleek op enkele uitzonderingen na weinig op te leveren. In het Algemeen Rijksarchief werden evenwel voor den Franschen tijd verschillende bronnen van waarde aangetroffen.

In verband met het vorenstaande is het duidelijk, dat de geraadpleegde literatuur omvangrijk moest zijn en dat desondanks slechts in hoofdtrekken de ontwikkeling van onze zuivelproductie en -handel in den loop der eeuwen kon worden gegeven. Na den val der oude Republiek zijn de bronnen vollediger en kan over de eerste statistische gegevens betreffende den boter- en kaasuitvoer worden beschikt, zoodat voor het overgangstijdperk van 1795 tot 1813 de toestand van de zuivelbereiding en het verloop van onzen zuivelexport vrij nauwkeurig kon worden opgespoord.

HOOFDSTUK I.

VEEHOUDERIJ, ZUIVELBEREIDING EN HANDEL IN ZUIVELPRODUCTEN IN DE NOORD-NEDERLANDSCHE GEWESTEN VOOR DE TOTSTANDKOMING VAN DE REPUBLIEK.

1. Ontwikkeling van de veehouderij in dit tijdperk.

Ofschoon er met betrekking tot den vorm en het voorkomen van ons land sinds de heerschappij der Romeinen groote veranderingen hebben plaats gegrepen, was ook toenmaals (evenals thans nog) de natuurlijke gesteldheid een zoodanige, dat in verschillende lagere streken langs de kust uitgestrekte graslanden voorkwamen. Het zachte, vochtige klimaat hield deze laaggelegen gronden, bestaande uit klei of laagveen, het geheele jaar groen. De iets hoogere ligging maakte vooral de kleigronden geschikt voor veehouderij, het laagveengebied was hiervoor vaak te moerassig. Wat de hoogere zandgronden betreft, daar waren alleen op de lage gedeelten langs de rivieren en beekjes de voorwaarden voor het ontstaan van natuurlijke graslanden aanwezig.

Het land lag geheel onbeschut tegen het zee- en rivierwater en ter beveiliging tegen de herhaalde overstromingen werden de woonplaatsen langzamerhand kunstmatig opgehoogd (terpen en wierden in Friesland en Groningen), of alleen vluchtheuvels of hillen opgeworpen (in Zeeland en in de Betuwe ¹⁾).

Het behoeft dus geen verwondering te baren, dat de Germaansche stammen, die zich vóór de komst der Romeinen in deze streken gevestigd hadden, de veehouderij beoefenden. Uit de vondsten in de onderste lagen der terpen staat zulks voor de Friezen uit den terpentijd (\pm 200 vóór tot 900 na Christus) onomstootelijk vast. De resten der oude woningen met daaraan verbonden stalruimten, de bewerkte beenen voorwerpen, de skeletten van het vee, de mestlagen, die in nagenoeg alle terpen gevonden worden, leveren de bewijzen er voor ²⁾.

De eerste schriftelijke berichten aangaande de veehouderij in deze streken, die vooral in het kustgebied van Friesland en Groningen schijnt te zijn voorgekomen, danken wij aan de Romeinsche schrijvers,

¹⁾ Prof. Dr. H. Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel in 't verleden en heden. — Het Algemeen Zuivelblad, 1921, bl. 81.

²⁾ N. Ottema, Het oude zuivelbedrijf in het Friesch Museum, bl. 3.

die gewagen van de talrijke en aanzienlijke kudden vee, welke in de Germaansche landen werden aangetroffen. *Drusus* kon dan ook aan de Friezen opleggen een zeker aantal ossehuiden als schatting aan de Romeinen te leveren ¹⁾.

De Romeinsche overheersching heeft een gunstigen invloed uitgeoefend door het aanbrengen van meerdere beschaving en het scheppen van geordende toestanden. Wegenaanleg bevorderde het verkeer naar de Romeinsche legerplaatsen, die langzamerhand volkrijke centra werden. Volgens sommigen zouden de Romeinen zich reeds met het aanleggen van regelmatige bedijkingen en het graven van afwateringskanalen hebben bezig gehouden ²⁾. Een en ander moet de veeteelt hebben doen toenemen. Het doel van deze was het verkrijgen van trekvee, vleesch en huiden. „Men schijnt in het zuivel weinig belang gesteld te hebben”, zegt *Mr. Dirks* ³⁾. En voor de laatste eeuwen van het Romeinsche bestuur merkt dezelfde schrijver op: „In de beste streken van Friesland hield men zich destijds bezig met de vetweiderij, in het bijzonder van ossen, zoowel voor eigen behoefte als met het doel om het vee aan de bewoners van minder vruchtbare streken en aan de Romeinsche bezettingen aan den Rijn te verkoopen” ⁴⁾. Toch kenden de Germanen de melkwinning en het gebruik daarvan als zoodanig en geronnen (dus als een soort kaas) toen de Romeinen met hen in aanraking kwamen ⁵⁾.

Omtrent de toestanden der veehouderij in het Frankische tijdperk tot aan de regeering van *Karel den Grooten* zijn weinig gegevens. Men neemt aan, dat gedurende den laatsten Romeinschen en eersten Frankischen tijd in deze landen het verdeeld grondbezit zich reeds had uitgebreid en dat zulks niet alleen het geval was met de bouwlanden, maar ook met een gedeelte der graslanden, vooral in de dichtst bevolkte en meest vruchtbare streken. Op de veeteelt legde men zich gedurende dit tijdvak meer en meer toe. „In de 8ste eeuw bestond in Friesland tusschen Flie en Lauwers reeds een belangrijke handel en verspreidden landbouw en veeteelt een algemeene welvaart. De veestapel in dit gewest moet reeds zeer aanzienlijk zijn geweest. De zuivelbereiding leverde toen overvloed van boter en kaas” ⁶⁾. Utrecht was in den Merovingischen tijd een belangrijke handelsstad in het land der Friezen (in uitgebreiden zin genomen) en zou omstreeks 660 al een vee-markt gehad hebben, welke misschien zelfs tot op den Romeinschen tijd teruggebracht moet worden.

¹⁾ Blink, t.a.p., bl. 81.

²⁾ Dr. H. Blink, *Geschiedenis van den Boererstand en den Landbouw in Nederland I*, bl. 57 enz.

³⁾ Mr. J. Dirks, *Geschiedkundig onderzoek van den Koophandel der Friezen. — Nieuwe Verhandelingen van het Prov. Utr. Gen. van Kunsten en Wetenschappen*, 15e dl., bl. 29. ⁴⁾ Aldaar, bl. 98.

⁵⁾ Blink, *Geschiedenis van den Landbouw I*, bl. 47.

⁶⁾ Mr. Ph. v. Blom in „*De Vrije Fries*”, 19e dl. Aangehaald door Prof. B. v. d. Burg in „*Een en ander over de Zuivelbereiding in Nederland*”.

Met *Karel den Grooten* kwam de grootste agrarische wetgever, die hier geheerscht heeft, aan het bewind. Zijn zorg voor den landbouw, als de welvaartsbron bij uitnemendheid van zijn landen, is algemeen bekend. Ook ter bevordering van de veeteelt werden verschillende maatregelen getroffen. Door de invoering van betere landbouwmethoden (drieslagstelsel) werd de akkerbouw intensiever gedreven, waarin de koninklijke hoeven op de domeinen voorgingen. Om mest te verkrijgen werd de veeteelt uitgebreid en kwam in dienst van den akkerbouw te staan. De vroeger aanzienlijke kleinveestapel (varkens en geiten) werd daarentegen ingekrompen. Rundveehouderij met het oog op de melkwinning was nog niet omvangrijk, doch werd door *Karel* aanbevolen. Deze maatregelen zullen naar mijn meening vooral op de hoogere zandgronden zijn doorgevoerd. In de voor akkerbouw minder geschikte kustgebieden was en bleef de veeteelt de voornaamste bezigheid van de bewoners, al heeft ongetwijfeld ook deze van dit tijdperk van betrekkelijke rust en geregeld bestuur geprofiteerd.

De na *Karels* dood volgende invallen der Noormannen hebben tot in de 11de eeuw een periode van verval gebracht, waaraan de veehouderij niet kan zijn ontkomen. Tevens was in deze eeuwen het proces van de vorming van een onvrijen of halfvrijen boerenstand, dat reeds in den Frankischen tijd was aangevangen, voltooid. In de 11de eeuw waren de meeste en beste gronden in handen geraakt van een groot aantal heeren en van kerken en kloosters. Tot in de 10de eeuw werden daarbij de landgoederen nog door de edelen zelf geëxploiteerd op de wijze zooals deze door *Karel den Grooten* op de koninklijke villa's was georganiseerd, welke bedrijfsvorm in de 11de en 12de eeuw echter overging in een stelsel, waarbij de hoeven tegen een opbrengst in natura of geld in gebruik werden gegeven aan derden. De werkelijke ontwikkeling van den landbouw werd voortaan overgelaten aan kloosters en aan de eigenlijke boeren ¹⁾.

Al was in de kuststreken reeds bij onze eerste voorouders de veeteelt de voornaamste bron van bestaan, zoo moet deze toch tot den aanvang van de 13de eeuw op een naar onze begrippen zeer primitieve en extensieve wijze zijn gedreven, waarbij in 't bijzonder de melkerij nog steeds van ondergeschikte beteekenis bleef. De gebrekkige toestanden op het gebied van de afwatering der landerijen, die toenmaals en nog lang daarna heerschten, het ontbreken van volkrijke centra, die behoefte hadden aan veeteeltproducten en de talrijke kleine oorlogen, die de meeste gewesten zoo zeer teisterden (Friesland bleef daar aanvankelijk nog het meest van verschoond), laten geen andere gevolgtrekking toe.

De wijziging in de maatschappelijke toestanden (in het bijzonder het ontstaan van vele nieuwe en de uitbreiding van bestaande steden), welke zich reeds in de 12de maar vooral in de 13de

¹⁾ Blink, Geschiedenis van den Landbouw I, bl. 112 enz.

en 14de eeuw voltrok, deed de vraag naar veeteeltproducten, ook naar die van de melkerij, sterk toenemen. Andere factoren ten gunste van de uitbreiding der veehouderij waren de verbetering der bedijkingen en der afwatering en het reeds vroeg ontstaan van een vrijen, eigengeërfden boerenstand in de kustprovinciën. Daarnaast heeft de kloosterbeschaving, die op de Friesche klei van de 12de eeuw af zich sterk ontwikkelde, veel bijgedragen tot den vooruitgang van landbouw en veeteelt, vooral in Friesland doch ook elders. Op de zandgronden bleef de rundveeteelt in de Middeleeuwen door voedergebrek van geringe beteekenis. De gemeenschappelijke weiden (marken) verkeerden in een slechten toestand, leverden schraal, zuur gras en minderwaardig hooi ¹⁾.

Ten bewijze van de belangrijke rol, die de rundveehouderij in deze eeuwen speelde, kunnen strekken de talrijke veemarkten, welke allerwege gevestigd werden, en de oprichting van vleeschhallen in verschillende steden ten behoeve van het overheidstoezicht op het vleesch ²⁾. Ook werd, vnl. vanuit Friesland, reeds veehandel gedreven op het buitenland (Vlaanderen, West-Duitschland). „De veerijkdom was in deze tijden nog zeer afwisselend. Onze voorouders bezaten niet meer vee dan zij tot hun gerief noodig hadden of des winters konden bergen; vandaar ook de vele vreemde ossen, die jaarlijks werden ingevoerd, om den weder drogen weidegrond te bevolken” ³⁾.

Ofschoon eenige verbeteringen waren aangebracht, bleven de onvoldoende bescherming tegen overstromingen ⁴⁾ en de slechte afwatering de ontplooiing van het weidebedrijf tegengaan. De niet ingedijkte buitenlanden en de laagste grasgronden waren ter beweiding veelal geheel ongeschikt en konden alleen voor hooiwinning gebezigd worden. Na de uitvinding der watermolens begon evenwel de toename in vee, omdat men toen meer meester werd over het overtollige water. Van dat tijdstip af ⁵⁾ en nadat er hechter zeedijken waren opgeworpen, was men daartegen meer verzekerd en beter beschut en kon het aantal eigen vee vermeerderd worden ⁶⁾. Wij moeten ons evenwel niet voorstellen, dat de verbetering der afwatering zich daarna in een snel tempo heeft voltrokken. In de 15de eeuw werd van de nieuwe vinding nog weinig gebruik gemaakt en de Informatie van 1514 ⁷⁾ geeft in Holland slechts enkele watermolens op. Pas in de 16de eeuw nam het aantal sterk toe. De dijken waren ook toen echter nog in een dusdanigen staat, dat groote rampen door overstromingen meermalen voorkwamen.

¹⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 53 enz. ²⁾ Aldaar, bl. 82.

³⁾ G. J. Hengeveld, Het Rundvee II, 1865, bl. 38.

⁴⁾ Zie voor de groote watervloeden en overstromingen in de Nederlanden: Blink, Geschiedenis van den Landbouw I, bl. 316 enz., II, bl. 269 enz.

⁵⁾ De eerste windwatermolen dagteekent van 1408. ⁶⁾ Hengeveld, t.a.p., bl. 38.

⁷⁾ Informatie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltalee. Gedaen in den jaere MDXIV. Uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1866. Door R. Fruin.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de wateroverlast en de veelvuldige staatkundige troebelen tot in de 16de eeuw de ernstigste belemmeringen voor de veehouderij bleven. Verder hebben door alle tijden heen veeziekten en -sterften, nu eens meer dan weer minder, den veestapel geteisterd ¹⁾.

Gedurende de 16de eeuw had in de belangrijkste veeteeltprovinciën het middelmatig en klein bedrijf de overhand. De oud-Friesche hoeve was gemiddeld 30 gras, d.i. ongeveer 15 H.A. en in het recht van de Friesche Ommelanden was 30 gras een „heerd” (d.i. een plaats). „Men kan zeggen, dat hier sedert 1511 het grootste gedeelte van den boerenmiddenstand is verdwenen”, schrijft *Prof. de Boer* bij vergelijking van de toenmalige toestanden met de tegenwoordige ²⁾. In Holland versnipperd van de 11de tot de 16de eeuw het grondbezit. In Noord-Holland waren de boerderijen omstreeks het midden van de 16e eeuw dan ook klein van omvang; de meeste boeren hadden slechts 5, 10 à 15 koeien, enkelen die er 20 of meer aanhielden ³⁾. En in Zuid-Holland was het niet anders. Volgens de Informatie van 1514 voorzagen de bewoners van Oudshoorn, van welk dorp de ontwikkeling waarschijnlijk als typisch voor deze provincie (de eilanden uitgezonderd) kan gelden, o.a. in hun onderhoud door het houden van eenig vee, waarvan het aantal afwisselde van 3 tot 10. Het waren dus kleine veehouders, voor het meerendeel pachters ⁴⁾.

Afgezien van de streken, die in den aanvang van de 16de eeuw nog te lijden hadden door de binnenlandsche oorlogen, verkeerden over 't geheel de Nederlandsche gewesten in de eerste helft dier eeuw in een welvarenden toestand. De vereeniging van alle provinciën door *Karel V* onder een centraal bestuur werkte gunstig. Landbouw, veeteelt, visscherij en nijverheid waren toenmaals voor de Noordelijke Nederlanden de voornaamste welvaartsbronnen ⁵⁾.

Omtrent landbouw en veeteelt in onze gewesten even na het midden der 16de eeuw worden wij ingelicht door het belangwekkend werk van *Guicciardini* ⁶⁾. Diens beschrijving geeft hoog op van de weiden en het rundvee in deze streken. Zoowel voor Holland als Friesland is veehouderij de voornaamste bron van bestaan, zooals blijkt uit de volgende mededeelingen. In Friesland zijn

¹⁾ Een overzicht met literatuuropgaven van veeziekten en veesterften in ons land geeft Prof. Blink in diens „Geschiedenis van den Landbouw” II, bl. 274 enz.

²⁾ Prof. Dr. F. J. de Boer, *De Friesche Grond in 1511*. — Historische Avonden, Tweede Bundel, bl. 103 enz.

³⁾ J. Bouman, *De Noord-Hollandsche boer en zijn stomp van vroegeren tijd*. — *De Boeren-Goudmijn*, 1860, bl. 239.

⁴⁾ B. W. v. d. Kloot Meyburg, *De economische ontwikkeling van een Zuid-Hollandsch dorp (Oudshoorn)*, 1920, bl. 3, 272.

⁵⁾ E. Verviers, *De Nederlandsche Handelspolitiek tot aan de toepassing der vrijhandelsbeginselen*, 1914, bl. 33.

⁶⁾ De Italiaan Ludovico Guicciardini gaf in 1567 een beschrijving van de Nederlanden. Geraadpleegd werd de vertaling door Cornelius Kiliaan, herzien door Petrus Montanus, van 1612. De aangehaalde passages betr. Friesland komen voor op bl. 159 en 162, die betr. Holland op bl. 193.

„meestendeels al schoone beemden om beesten te weyden”. En verder: „den rijkdom ende de meeste neeringe van desen lande is in beesten gheleghen, daer wonderlijk profijt af komt. De Ossen zijn seer groot, jae de beste van alle dese landen, mogelijkck van gantsch Europa”. Van Holland zegt het werk o.m.: „Het meeste profijt van die van desen lande is gheleghen in Beemden ende Weydlanden, om Vee te weyden, ende in torven te maecten om vyer te stoocken: ende dit landt is seer vruchtbaer van Peerden, Ossen ende Koeyen”. Vervolgens luidt het: „De Ossen zijn hier seer schoon en groot, diesghelijck oock de Koeyen”. Ten slotte roemt de schrijver dan nog de groote melk- en zuivelproductie van dit gewest.

Een en ander geeft waarschijnlijk een te hoog denkbeeld van den toenmaligen stand der veehouderij. Het overheerschen van het veehoudersbedrijf was ten deele een gevolg van den wateroverlast, die op de lager gelegen kleigronden de ontwikkeling van den akkerbouw belette. Zoo bleven in de 16de eeuw, ja zelfs tot in het midden van de 18de eeuw toe, de zware kleigronden in Groningen nog meer bepaald voor de weiderij bestemd ¹⁾. Deze toestand bewerkte dus eenerzijds, dat de veehouderij over een uitgebreider gebied werd gedreven ²⁾, doch belette anderzijds de ontwikkeling van een intensief bedrijf. Ook het ontbreken van alle kennis betreffende veevoeding, verzorging en oordeelkundige fokkerij en de verwaarloozing van de graslanden droegen het hunne daar toe bij ³⁾.

Voor dien tijd en vergeleken met andere landen stond de veehouderij hier zonder twijfel vooraan. Dit was evenwel uitsluitend te danken aan de natuurlijke geschiktheid van bodem en klimaat voor dezen bedrijfsvorm en aan de aanwezigheid van een afzetgebied voor veeteeltproducten in de door nijverheid, visscherij en handel bloeiende steden.

2. De zuivelbereiding in de oudste tijden. In aansluiting aan het voorgaande moge hier verder een kort overzicht volgen van het weinige, dat omtrent de zuivelbereiding uit de gegevens voor de vroegste tijden kan worden afgeleid.

Boter en kaas waren bij de oude Germanen bekend en dus werd naar alle waarschijnlijkheid het zuivelbedrijf ook hier te lande reeds vóór den aanvang van de Christelijke jaartelling uitgeoefend. Wij dragen geen kennis van de wijze, waarop zulks plaats vond. Uit den terpentijd kunnen alleen de oude kaasvormen, dikwandige ronde vaten van gebakken steen, voorzien

¹⁾ H. Dijkema, Geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving in de Provincie Groningen, 1851, bl. 385, 398 enz.

²⁾ De vele plassen en meren (en eertijds ook de Middelsee), die toen nog in Holland en Friesland voorkwamen, beperkten echter het veeteeltgebied weer.

³⁾ Hengeveld, t.a.p. bl. 59 enz.

van met gaten doorboorde bodems, met vrij groote zekerheid worden aangewezen. Werktuigen voor de boterbereiding zijn uit de terpen, voor zoover men weet, niet te voorschijn gebracht, doch indien deze van hout waren, zijn ze grootendeels verteerd. Houten emmers van losse duigen en uit hout gesneden nappen zijn wel gevonden en kunnen natuurlijk bij de boterbereiding dienst hebben gedaan¹⁾. Of de Romeinsche beschaving in deze streken in een of ander opzicht ook de techniek van de zuivelbereiding heeft beïnvloed, kan niet gezegd worden. In Gallië was zulks wel het geval²⁾.

Betreffende de zuivelbereiding in de vroege Middeleeuwen is evenmin iets met zekerheid mede te deelen. Toch is deze ongetwijfeld in de weidestrekken met de uitbreiding van de veehouderij reeds in dien tijd tot eenige ontwikkeling gekomen. In de 8ste eeuw zou Friesland immers „overvloed van boter en kaas” hebben opgeleverd³⁾. De verordeningen van *Karel den Grooten* strekken zich o.m. tot de zuivelbereiding uit. Er was een regeling getroffen voor de voorziening van zijn hof met boter en kaas. Bij de bereiding van deze producten werd zindelijkheid aanbevolen.

In deze en latere eeuwen was de kaas het belangrijkste en schijnt steeds een algemeen verbreid volksvoedsel te zijn geweest, terwijl de boter meer een in het bereik van weinigen vallend genotmiddel was en deels ook tot andere doeleinden diende, nl. als smeer⁴⁾ en tot zelf en geneesmiddel. In verband met het feit, dat kaas als vast lichaam minder spoedig aan bederf onderhevig is en zich beter leent voor transport, werd deze het vroegst over verre afstand verhandeld. Boter heeft daarentegen zorgvuldiger bewaring noodig en verliest spoediger haar goede eigenschappen⁵⁾. Het product moet toen bij een primitieve bereidingswijze uit een verre van onberispelijke melk wel een geringe duurzaamheid gehad hebben.

Eenig inzicht in de vraag, wanneer het gebruik van boter meer algemeen is geworden, geven de voor sommige steden gepubliceerde oude stadsrekeningen. Te Middelburg wordt in de jaren 1365-'67 voor burgemeesters en schepenen het gebruik van kaas en boter opgegeven. Een rekening voor arbeiders noemt alleen kaas. Over 1478 en 1480 wordt voor arbeiders en voor de victualie van een uitgerust oorlogschip zoowel boter als kaas opgegeven⁶⁾. Leiden kocht in 1417 en '18 ten behoeve van krijgsvolk nog hoofdzakelijk diverse soorten kaas aan. Slechts enkele malen is er sprake van boter⁷⁾. Uit de voorschriften der Katholieke Kerk

¹⁾ Ottema, t.a.p., bl. 3. ²⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 41. ³⁾ Zie bl. 4.

⁴⁾ Smeer of oneetbare boter was een artikel, dat tot in de 19de eeuw in den handel herhaaldelijk genoemd werd. ⁵⁾ Blink, t.a.p., bl. 53.

⁶⁾ Dr. W. S. Unger, Bronnen tot de Geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd. — Rijks Geschiedkundige Publicatiën, nr. 54 II, nrs. 189, 190, 263, 265.

⁷⁾ Mr. A. Meerkamp van Embden, Stadsrekeningen van Leiden (1390—1434). — Uitgave van het Hist. Gen., 3e serie. nr. 34, bl. 274, 279 enz.

betreffende de voeding in de vastendagen blijkt, dat het botergebruik in deze streken vooral in de 14de eeuw meer algemeen ingang heeft gevonden. Doch zelfs in de 16de eeuw was dit op het platteland nog uitzondering. De bevolking voerde daar een vrij strenge en sobere levenswijze. Grof brood met kaas en melk of wei dienden tot levensonderhoud ¹⁾).

In hoeverre de techniek van de zuivelbereiding in de latere Middeleeuwen vorderingen heeft gemaakt, is niet bekend. Alleen wordt uit Fransche en Vlaamsche afbeeldingen van karns van 1200 en 1380 in dit tijdsverloop een aanmerkelijke verbetering van dit werktuig aangenomen. Was de eerste nog een ronde open bak, waarschijnlijk van gehouwen steen, waarin blijkbaar de botervorming werd verkregen door heen en weer bewegen van een losse, houten pols, de tweede was reeds van gekuipt hout, door hoepen samen gehouden. De pols is hier rechtstandig door de opening in het midden van het deksel ingeplaatst en kan alleen op en neer bewogen worden. De karn is nog ingericht voor handbeweging en het karnen was evenals later de arbeid van de boerin, aangezien alleen vrouwenfiguren op de vrij zeldzame afbeeldingen van het zuivelbedrijf voorkomen ²⁾).

In de 12de en 13de eeuw was de zuivelproductie in Friesland en Holland van belang. De kloosterbeschaving heeft in het eerste gewest op de zuivelbereiding een gunstigen invloed uitgeoefend. Boter en kaas worden in de inkomstenregisters van de veel grond bezittende kloosters herhaaldelijk vermeld. In Holland was in dezen tijd de Delftsche boter reeds beroemd. In de zandstreken trad in verband met de geringere beteekenis van de veehouderij ook de zuivelbereiding minder op den voorgrond, doch kwam toch voor ³⁾).

De volgende eeuwen gaven ten gevolge van de uitbreiding der steden en de opkomst van visscherij, nijverheid en handel langzamerhand een verdere ontwikkeling van de zuivelbereiding, al zal deze niet steeds ongestoord zijn verlopen. Zuivelproducten werden in toenemende mate voorwerpen van handelsverkeer, gelijk de aan verschillende steden verleende zuivelmarkten bewijzen. De vele oorlogen zullen, indien zij buiten het eigenlijke zuivelproductiegebied gevoerd werden, niet nadeelig voor de ontwikkeling van het zuivelbedrijf geweest zijn. Zij riepen integendeel een levendiger vraag naar boter en kaas ten behoeve van de strijdmachten in 't leven ⁴⁾).

¹⁾ Mr. H. J. Koenen, *De Nederlandsche Boerenstand Historisch beschreven*, 1858, bl. 47. ²⁾ Ottema, t.a.p., bl. 9.

³⁾ Zoo moest het hof te Doorn in de 13de eeuw voor het onderhoud van het huishouden van den Dom te Utrecht o.m. kaas leveren. (Blink, *Geschiedenis van den Landbouw I*, bl. 118).

⁴⁾ Zie o.a.: Velius, *Chronyck van Hoorn*, Derde Druk, 1648, bl. 121 en 174; H. J. Smit, *De Opkomst van den Handel van Amsterdam*, 1914, bl. 195; J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam VI*, bl. 299 enz.

Ofschoon omtrent den aard van de zuivelproductie weinig bekend is, staat echter wel vast, dat de veronderstelling, dat sedert onheugelijke tijden in Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland zoetemelksche kaasbereiding met bereiding van boter uit weiroom zou zijn te onderscheiden, met een scherp afgebakend gebied voor Goudsche kaas in de beide eerste provinciën en voor Edammer kaas in Noord-Holland¹⁾, voor deze tijden nog niet opgaat. De „scherp” getrokken grens tusschen de gebieden voor Goudsche en Edammer kaas is zelfs veel later nog niet aanwezig²⁾. In de 14de en 15de eeuw heeft de boterbereiding in de streken, waar later de volvette kaasbreiding overheerschte, een belangrijke plaats ingenomen. Beide bedrijfstakken kwamen meer gemengd voor. Zoo blijkt uit het in 1326 aan Oudewater geschonken marktrecht van het Land van Woerden, dat vooral op boter betrekking had, hoe in deze streek dit product toen hoofdzaak was³⁾. Tijdens de Informatie van 1514 was dit nog het geval, want betreffende Oudewater wordt o.m. medegedeeld: „Ende dat de rentiers nu wat meer hebben dan zij plagen, dat es omme dattet lant bet gelt dan 't plach, overmits dat de butter en andere zuvel duerer es”⁴⁾. Ook hier wordt dus de boter nog het eerst genoemd, evenals in de meeste keuren van Gouda uit de 15de en 16de eeuw⁵⁾ en in een klacht in 1525 van Amsterdam bij den Stadhouder, dat Utrecht den lieden in het Nedersticht belet hun boter, kaas en andere waren bij hen ter markt te brengen⁶⁾. Verder bewijzen de uitvoerige regelingen van den boterhandel te Hoorn in de 15de eeuw⁷⁾, dat boterbereiding in Noord-Holland mede van veel belang moet zijn geweest. In 1439 werd uit vrijwel alle Noordhollandsche steden zoowel boter als kaas langs Kampen den IJssel opgevoerd⁸⁾. Het is niet aan te nemen, dat deze uitgebreide handel betrekking had op de weinig duurzame en minderwaardige weiboter, het bijproduct van de zoetemelksche kaasbereiding.

Hoe de bereiding toen moge hebben plaats gevonden, technisch stond deze zonder twijfel boven die in andere landen⁹⁾. En de economische beteekenis van het zuivelbedrijf was in overeenstemming met den talrijken veestapel voor de Noordnederlandsche gewesten omstreeks het midden van de 16de eeuw zeer groot geworden. Het is wederom het werk van *Guicciardini*¹⁰⁾, dat zulks duidelijk in het licht stelt. Bij de algemeene beschrijving der

¹⁾ H. B. Hylkema, Historische Schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding, 1922, bl. 2. ²⁾ Zie bl. 50 noot.

³⁾ A. C. van Aelst, Schets der Staatkundige en Kerkelijke Geschiedenis der Stad Oudewater, 1843, bl. 21. ⁴⁾ Informatie van 1514, bl. 263.

⁵⁾ Mr. A. Meerkamp van Embden, Rechtsbronnen der stad Gouda. — Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, 2e Reeks, nr. 18.

⁶⁾ Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam IV, bl. 92.

⁷⁾ Mr. M. S. Pols, West-Friesche Stadsrechten II, 1885.

⁸⁾ Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, 9e dl., 1888, bl. 19 enz.

⁹⁾ W. H. C. Knapp, Botercontrôle in Nederland, 1927, bl. 9.

¹⁰⁾ Zie bl. 7 noot. De aangehaalde passages komen voor op bl. 9 en 193.

Nederlanden merkt deze schrijver op: „de Koeyen... gheven oock seer goeden ende leckeren Kaese, ende goede Botter 't heel jaer deur, soo overvloedichlijck, besonder in Hollandt, dat het schier onghelooffelijck ware. Want 't is blijckelijck dat 't Somertijds een Koe alleene ghemeynlijck alle daghen gheeft acht ende thien ghelten melcks: de ghelte doende wat meer dan een halve quarte of flessche van Florence: soo dat het landt, welck een onspreeckelijcke menichte verbesicht ende verbruycet, daer af niet alleenlijck wel versien en blijft: maer wordt ook in ander landtschappen ghesonden ende verkocht met menichte. Hier worden luttel Schapenkaesen gemaect, ende noch veel min Gheytenkaesen: want Koeyenkaese beter ende orborlijcker is'. Verder wordt de zuivelproductie vooral vermeld in het overzicht van Holland, waar „soo groote menichte van kase ende botter ghemaect wordt, dat de ghene die het ter selver plaetsen niet teghenwoordichlijck gesien en hadde, nimmermeer ghelooven en soude. Het is ghewis ende met merckelijcke redenen te bewijsen, dat de weerde van Hollandtsche kase ende botter soo veel bedraeght, als de Speccerijen uyt Portugaal hier te lande komende, de welcke jaerlijck meer dan een millioen gouts beloopem". Bij verschillende steden worden boter- en kaasmarkten opgegeven. Edam is vermaard „door de ontallijcke goede kassen die hier omtrent overal ghemaect" worden. Van de overige kaassoorten noemt de schrijver nog met name de „Gravesandsche", welke een schapenkaas was. Ook onder de producten van Oost-Friesland kwamen boter en kaas voor.

Ofschoon statistische gegevens ontbreken, mag uit vorenstaande mededeelingen van een tijdgenoot de conclusie worden getrokken, dat aan het einde van het in dit hoofdstuk te behandelen tijdperk veehouderij in verbinding met zuivelbereiding een der hoofdbronnen van bestaan in ons land was.

3. Handelspolitiek der middeleeuw- Volgens *Bücher* waren de
sche steden in 't algemeen. Middeleeuwen het tijdperk van de „gesloten stadhuishouding", vooral gekenmerkt door de arbeidsverdeling tusschen stad en platteland. Op de markt ruilden handwerkers en boeren elkaars producten in. Elke stad vormde met het omringende platteland een zelfgenoegzame economische eenheid („Stadtwirtschaft"). Groothandel bestond er slechts voor enkele artikelen¹⁾. De latere opvattingen achten de geslotenheid der middeleeuwsche economische organisaties geringer. Zoo is aangetoond, dat er b.v. in vee, boter, kaas en spek hier te lande een aanmerkelijke interlocale handel voorkwam²⁾. Ook de geldhuishouding speelde een

¹⁾ J. G. van Dillen, *Het Economisch Karakter der Middeleeuwsche Stad*, 1914, bl. 9 enz. ²⁾ Aldaar, bl. 125, 197.

grootere rol dan oorspronkelijk werd aangenomen. Zulks neemt natuurlijk niet weg, dat door het gebrekkig ontwikkeld handelsverkeer de afgeslotenheid in dien tijd veel grooter was dan thans. In de tweede helft der 15de en in de 16de eeuw namen handel en verkeer echter sterk toe.

De economische politiek berustte toenmaals bij de stedelijke regeeringen voor hun rechtsgebied en bij de graven of heeren voor het geheele gewest. De laatsten bepaalden zich als regel tot een stilzwijgende of uitdrukkelijke sanctie van het stedelijk beleid. Soms werd kracht bijgezet of aangevuld door een algemeene wet, al gaven tegenstrijdige belangen vaak moeilijkheden¹⁾.

Het *middeleeuwsch marktrecht* had vooral tot doel de levensmiddelenvoorziening te waarborgen. Bescherming en bevoordeeling van den consument stonden voorop door bevordering van den directen ruil. Alles moest zooveel mogelijk openlijk en uit de eerste hand worden gekocht. Onnoodige tusschenhandel werd tegengegaan²⁾. Hiertoe moesten koop en verkoop op de markt, althans buitenshuis, dus in 't openbaar geschieden. De belangen van producent en handelaar kwamen pas in de tweede plaats aan de orde. Na den aanvang van de markt werden eerst de burgers in de gelegenheid gesteld voor eigen behoeften in te slaan. Het *deelingsrecht* of *recht van medekoop*, hetwelk ieder burger, die bij een gesloten koop tegenwoordig was, het recht gaf ook tegen denzelfden prijs een zekere hoeveelheid te mogen koopen, gaf alle koopers onderling nog weer gelijke kansen. Eerst na zekeren tijd mocht inkoop tot wederverkoop plaats vinden³⁾. *Dit verbod van voorkoop* verbood verder nog koop van de waren, vooral van levensmiddelen, voordat deze hun eigenlijke marktplaats hadden bereikt, dus koop voor de poorten der stad of op het platteland. Het werd in vrijwel alle steden aangetroffen en, vooral in jaren van duurte en gebrek, tevens wel voor het geheel gewest uitgevaardigd. Ook *prijzettingen* en *uitvoerverboden* kwamen dan meermalen voor.

Andere maatregelen hadden ten doel bedriegerijen met echtheid, kwaliteit en gewicht van de te koop aangeboden waren, vooral van exportproducten, te verhinderen. Uit de behoefte aan openbare maten en gewichten ontwikkelde zich het *waagrecht*. Niemand in de stad of op de omliggende dorpen mocht boven een vastgesteld gewicht laten afwegen, dan uitsluitend op een door den landsheer gevestigde waag.

¹⁾ Verviers, De Nederlandsche Handelspolitiek, bl. 39.

²⁾ Prof. Blink (Zuivelindustrie en Zuivelhandel, enz., bl. 104, ook aangehaald bij Knapp, Botercontrôle, bl. 5) deelt mede, dat de overheid den tusschenhandel in bescherming nam door het verbod van voorkoop. Zooals hierna zal blijken, had het voorkoopverbod juist de tegengestelde strekking. De tusschenhandel in 't algemeen en die in levensmiddelen in 't bijzonder werd zooveel mogelijk bestreden.

³⁾ W. S. Unger, De Levensmiddelenvoorziening der Hollandsche Steden in de Middeleeuwen, 1916, bl. 7 enz.

Oorspronkelijk voltrok zich het ruilingsproces tusschen stad en platteland waarschijnlijk in volle vrijheid. De stedelijke markten waren voor het laatste van groote beteekenis als afzetcentra van producten van landbouw en veeteelt. Het ruilverkeer gaf uitbreiding aan de productie op het land. In de meer afgelegen streken was die invloed uit den aard der zaak geringer. Met het toenemen van de stedelijke macht veranderde evenwel de verhouding. Op alle mogelijke wijzen werd het platteland onderdrukt en aan de belangen der steden dienstbaar gemaakt. Door het *verbod van buitennering* werd het gedwongen zich uitsluitend op landbouw en veeteelt toe te leggen. Miet het oog op de markten werd een *ventverbod* voor vreemdelingen en vaak voor iedereen afgekondigd. Sommige steden wisten zich door den landsvorst met *stapelrechten* te doen begiftigen of matigden zich deze zelve aan. Hieronder werd verstaan de verplichting van de bewoners van zeker omliggend plattellandsgebied om met hun goederen in de stad ter markt te komen of van de gebruikers van zekeren grooten handelsweg om met hun waren een bepaalde stad aan te doen en daar te markten¹⁾. Wat betreft den aanvoer van levensmiddelen hebben echter niet alle steden hun omgeving aan zich ondergeschikt gemaakt²⁾. Alleen de macht van den landsheer belette in dit tijdperk nog eenigszins de absolute overheersching van het platteland door de steden.

4. **Handelspolitiek t.a.v. zuivelproducten.** Vooral de boterhandel was veelvuldig voorwerp van overheidsbemoeiingen, de kaas komt in dit tijdperk nog minder ter sprake. Voor beide producten was natuurlijk verkoop aan de markt regel. Ten opzichte van de keuze van marktplaats werd voor zuivel, dat allerwege in ruim voldoende mate gewonnen werd, door de meeste steden geen dwang uitgeoefend³⁾. De uitzonderingen, welke hierop voorkwamen, zullen bij de stapelrechten worden nagegaan⁴⁾.

Een *recht van deeling* of *medekoop* van boter kwam b.v. voor te Gouda⁵⁾, Amsterdam en Hoorn⁶⁾. Te Gouda was de bepaling een onderdeel van de voorkoopregeling en werd uitgevaardigd tusschen de jaren 1560 en '66. Ze luidde als volgt: „Item dat oock alle voorcoopers, eenige boter of andere provande gecocht hebbende, ende dat daer eenige poorters ofte inwoonders deser Stede zijn, die daarvan begeren eenige delinge te hebben, dat in zulcke gevalle

¹⁾ Verviers, t.a.p., bl. 41. ²⁾ Unger, t.a.p., bl. 22. ³⁾ Aldaar, bl. 23.

⁴⁾ W. C. H. Knapp (Botercontrole, bl. 4) verkeert, in navolging van Prof. Blink, blijkbaar in de veronderstelling, dat de aldaar aangehaalde verboden van voorkoop te Hoorn en Delft betrekking hebben op „marktrechten” van deze steden. Dit is niet juist, er werd voorkoming van duurte door opkoopertij en speculatie mede beoogd. Marktrechten in den zin als aldaar bedoeld zijn stapelrechten en deze konden slechts door den vorst gevestigd worden.

⁵⁾ Meerkamp van Embden, t.a.p., bl. 421. ⁶⁾ Unger, t.a.p., bl. 6, 194.

de coopers gehouden zullen wesen dezelve poorters ende inwoonders delinge te doen van derzelve boter, aleer men die van de merct zal mogen draegen”.

De bepalingen van het algemeen voorkomende *verbod van voor- of tusschenkoop* zijn niet overal gelijkloidend. Hier waren ze uitvoeriger en strenger, elders minder streng ¹⁾. Ter illustratie volge, wat de Goudsche keuren van de jaren 1560-'66 daarover bevatten ²⁾. Niemand mocht boter, kaas, melk of ander zuivel in en een kwartier mijls rondom de stad koopen of vragen eer de klok 's winters 9 en 's zomers 8 geslagen had. Koop was alleen geoorloofd binnen het vierkant van de markt. Poorters, die niet in dergelijke waren handelden, mochten voor eigen gebruik boter koopen tot zes kindekens ³⁾ en ander zuivel, zooveel zij behoefden. Boter mocht niet in een huis worden gezet, eer ze een uur op de markt had gestaan. Boter na de noen voor verkoop aangevoerd, mocht aan geen voorkeeper verkocht worden, eer ze eveneens een uur op de botermarkt had gestaan om verkocht te worden. In verband met het feit, dat dagelijks hoe langer hoe meer voorkoop van boter, kaas en ander proviand voorkwam, die de landlieden in huis zetten bij degenen, die in deze waren handelden, tot nadeel van de arme menschen, werd aan de handelaars uitdrukkelijk verboden zulks toe te laten.

In Holland en Zeeland zag ten slotte op 22 Aug. 1516 ook van de landsregeering een plakkaat tegen den voorkoop van boter het licht ⁴⁾. Aangezien bekend was geworden, „dat vele ende diversche Landtluyden heymelicken haer Boter verkoopen, metter Tonnen binnen haer Huysen, sonder die selve ter Marckt te brengen, in die Stede daer onder sy woonachtigh zijn; Ende dat vele Voorkeepers te Landtwaerts loopen omme Boter ende Kaes te koopen, ende voorts verkoopen daer 't hen belieft, soo dat daer door gheschapen is groote diere tijd te komen onder de ghemeene Luyden”, werd bepaald, dat niemand voortaan „boter metter tonnen” mocht koopen in de dorpen in de huizen van de landlieden, maar dat de laatsten ze moesten brengen naar de steden, waaronder zij woonachtig zijn en ze daar verkoopen aan ieder, die 't belieft, op straffe van verbeurte van de boter voor den voorkeeper en van 50 gouden leeuwen. Het gaat hier om handel in tonnen boter, dus om den groothandel. De maatregel schijnt aan zijn doel te hebben beantwoord, want in 1524 wordt

¹⁾ Zie o.a.: Unger, bl. 162; Knapp, bl. 4 en P. G. Bos, Het Groningsche Gilden Stapelrecht tot de Reductie in 1594, 1904, bl. 194.

²⁾ Meerkamp van Embden, t.a.p., bl. 419 enz.

³⁾ Een kindeken, kinnetgen of kinnetje boter was een klein vaatje, veelal $\frac{1}{8}$ vat of ongeveer 20 K.G. Soms werd het woord ook voor andere hoeveelheden gebezigd. Zie bl. 18.

⁴⁾ Groot-Placaet Boeck II, bl. 2053. Ook dit plakkaat werd niet uitgevaardigd, omdat de marktrechten (in den zin van stapelrechten) van bepaalde steden werden ontdoken, maar om duurte te voorkomen. (Zie Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 105).

door de Staten van Holland besloten, dat de plakكاتen van den voorkoop niet zullen worden herroepen, aangezien het zuivel er zeer door is afgeslagen. Alleen werd opgemerkt, dat men wel een voorziening zou mogen treffen voor de dorpen, die ver van de steden gelegen zijn of niet veel te verkoopen hebben ¹⁾).

Bezorgd als de overheid was voor het welzijn van den consument, lag het geheel in de lijn, dat ook door middel van *prijzregelingen* en *uitvoerverboden* in tijden van duurte of oorlog stijging der zuivelprijzen werd bestreden. Om deze reden vond in Amsterdam in 1479 een prijszetting plaats voor boter en in 1481 voor zoete- en karnemelk, boter en hui ²⁾). Verder nam men daar nog de volgende maatregel. Aangezien eenige personen er zich mede bezig hielden „in groete menichte botter bij coppen ende halve coppen te copen ende die slaen in tonnen ende also duerte in de botter maken”, werd bij een der keuren, vastgesteld tusschen 1452 en 1494, geboden, dat niemand meer boter bij heele of halve koppen mocht inslaan, dan voor eigen huishoudelijk gebruik noodig was ³⁾). Ordonnantien op de prijzen der zuivelproducten werden in den aanvang van den tachtigjarigen oorlog in verschillende steden gepubliceerd ⁴⁾).

In Friesland werd in 1482 door den landsdag een uitvoerverbod voor boter en kaas afgekondigd, omdat door de inwendige partij-schappen en den onveiligen koophandel de voedingsmiddelen duur waren geworden ⁵⁾). In de jaren 1543, 1544 en 1552 tot 1555 werd in Friesland eveneens de uitvoer van granen en victualiën (waaronder de zuivelproducten vielen) telkens bij plakkaat verboden ⁶⁾). Een plakkaat van Stadhouder en Raden van Holland van 1 Mei 1543 verbood tijdelijk allen uitvoer van levensmiddelen ter zake van gebrek en hooge prijzen ⁷⁾). Ook in 1545 en 1552 werd het zuivel in Holland binnen 't land gehouden ⁸⁾). Betreffende laatstgenoemd uitvoerverbod merkt *Velius* op, dat de handel er niet weinig door verzwakte. In 1553 werd nogmaals vanwege de gerezen duurte van het zuivel in Holland de uitvoer van boter en kaas verboden ⁹⁾). Soms beperkten de steden zelf den uitvoer. Zoo bepaalde Gouda in 1489, dat men

¹⁾ Register van der Goes van de Dagvaarden van de Staten van Holland, 1524, bl. 7.

²⁾ Dr. Joh. C. Breen, Rechtsbronnen der stad Amsterdam. — Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen, 2e Reeks, nr. 4, bl. 143, 164. Hui is wei, toenmaals een ook in de steden nog veel gebruikte drank. ³⁾ Aldaar, bl. 265.

⁴⁾ Zie o.a.: Unger, Bronnen tot de Geschiedenis van Middelburg, nrs. 264, 272, 281, 288, 289, 299 en G. Boomkamp, Alkmaar en deszelfs Geschiedenissen, 1747, bl. 438. ⁵⁾ P. Winsemius, Chronique van Vrieslandt, 1622, bl. 302.

⁶⁾ J. van Leeuwen, Algemeen Repertorium op het Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland, 1857, bl. 182 enz.

⁷⁾ Mr. D., Over de aloude vrijheid van handel en nijverheid in Nederland, 1840, bl. 147.

⁸⁾ Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam IV, bl. 377. *Velius*, Chronyck van Hoorn, bl. 146.

⁹⁾ Register van Holland, 1553, bl. 532.

geen boter of kaas mocht uitvoeren, tenzij evenveel koorn of ander voedsel werd ingebracht ¹⁾).

De waakzaamheid der stedelijke regeeringen voor de *deugdelijkheid* en *echtheid der producten* openbaarde zich vooral met betrekking tot de boter in de Hollandsche steden in tal van keuren. Te Dordrecht moest vervalschte boter vernietigd worden. Boter, die „buten beter is dan binnen” werd te Rotterdam verbeurd verklaard ²⁾). Delft had oudtijds een zeer belangrijke botermarkt en uitvoerige regelingen omtrent dit product. In de keuren uit het begin van de 16de eeuw werd o.m. ter waarborging van de kwaliteit bepaald, „dat niemande eenighe bootere en sal moegen mengen mit noortsche bootere, zweetsche bootere, Roodde bootere ofte hoybootere bij III pond te verboeren, noch de selue binnen ofte buyten te moegen vercoopen, bij de selue boeten, maer wordt een yegelicken gehouden die bootere te vercoopen, zoe die vallen sal³), „Pruytsche ⁴⁾ kinnitgen booters” moesten op een bepaalde plaats verkocht worden, evenals biestige of „puuskede” boter. Geen boter mocht voor Delftsche doorgaan, tenzij de vaten vooraf in de waag gewogen waren en „geteickent mit der steede brant”, ten bewijze, dat en de vaten en de vulling aan de gestelde eischen voldeden. Alleen boter, bereid in Delfland, Rijnland en Schieland kwam hiervoor in aanmerking ⁵⁾). Te Leiden was in de keuren voorgeschreven, dat degeen die biestige, dus afwijkende boter te koop aanbod, ter onderkenning een stroowischje op het hoofd, naderhand op de boter moest hebben ⁶⁾). Ten slotte regelde in 1548 een plakkaat de kwestie van de minderwaardige boter voor het geheele gewest ⁶⁾). Daarin werd geconstateerd, dat dagelijks weiboter, die niet voor goede boter behoort verkocht te worden, toch als zoodanig werd gesleten, en bovendien boter, die van boven „schoon ende soet” is, maar binnen drie of vier dagen verandert en terstond sterk wordt. Voorgeschreven werd de weiboter in speciale vaten of schotels te verkoopen, opdat ze van andere te onderkennen zou zijn.

Het *botervaatwerk* moest wat kwaliteit, gewicht en vulling betreft aan zekere eischen voldoen en geteekend worden met der stede brand, zooals voor Delft reeds werd aangegeven. Natuurlijk ging hierin de eene stad weer verder dan de andere. In Hoorn was bij een keur, die waarschijnlijk uit het midden van de 15de eeuw dateert, bepaald, dat geen boter in de stad ten verkoop mocht worden gebracht in tonnen van „heyhout” of in ongebrande tonnen ⁷⁾). Te Amsterdam werd in 1413 een boete gesteld op het

¹⁾ Meerkamp van Embden, t.a.p., bl. 136.

²⁾ Unger, De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden, bl. 163.

³⁾ Mr. J. Soutendam, Keuren en Ordonnantien der stad Delft van den aanvang der XVIde eeuw tot het jaar 1536, 1870, bl. 192 enz. ⁴⁾ „Pruytsche” is Pruisische.

⁵⁾ Van Mieris en van Alphen, Beschrijving der Stad Leyden II, 1770, bl. 525.

⁶⁾ Groot-Plaacaet Boeck II, bl. 2053.

⁷⁾ Pols, West-Friesche Stadsrechten II, bl. 49.

weeken van tonnen, waardoor deze ongeoorloofd verzwaard werden ¹⁾). Te Delft was in het begin van de 16de eeuw geordonneerd, dat halve vaten wegende meer dan 22 pond en kinnitgens wegende boven de 11 pond niet gebrandmerkt mochten worden. Het brandteeken moest men ieder jaar laten vernieuwen. Voor boter, verkocht bij toegeslagen en open Hamburger ton en onderdeelen van die maat, werd 't vereischte brutogewicht vastgesteld ²⁾). Te Dordrecht was de inhoud, waaraan de vaten moesten voldoen, voorgeschreven ³⁾). Bij de ordonnantie op de botervaten van 12 Juni 1441 werden door de Raden van den Hove van Holland uniforme voorschriften in het belang van den handel gegeven ⁴⁾). Bepaald werd, dat de botertonnen niet zwaarder zouden mogen worden gemaakt dan de heele ton 40, de halve 24 en het vierendeel 14 pond. Ze moesten verder worden gewogen en gebrandteekend, eer daarin boter mocht worden gelegd op verbeurte van boter en tonnen. Ook in Friesland werden soortgelijke bepalingen voor het geheele gewest gemaakt ⁵⁾).

De *kleinhandel* in boter ontkwam evenmin aan het regelend optreden van de stedelijke magistraten. Hierbij werden als maten veelal gebezigd de kop en de halve kop, die een vastgesteld gewicht moesten hebben ⁶⁾). Soms mochten de stukken niet gemaakt worden van boter, die in tonnen gelegen had ⁷⁾).

Omtrent het *meten* of *wegen* van de boter kwamen verschillende bepalingen voor. Het meten moest volgens een keur van 1413 te Amsterdam in de stad door een poorter geschieden, maar de landman moest strijken of het door een collega laten doen. Uitleenen van de botermaat buiten de stad werd met verlies van het poortrecht gestraft ⁸⁾). In 1329 verpachtte de abdisse van Rhynsburg het recht op de botermaat te Delft, d.i. het recht om voor het meten der boter accijns te heffen, aan die stad voor vijf ponden 's jaars. In 1342 verkreeg Delft de botermaat als privilege van den graaf ⁹⁾). In Kennemerland werden de maten van boter,

¹⁾ Breen, Rechtsbronnen, bl. 22.

²⁾ Soutendam, Keuren en Ordonnantien, bl. 193 enz. Het laatste wijst op een drukken handel in buitenlandsche boter. ³⁾ Unger, t.a.p., bl. 163.

⁴⁾ Mr. J. de Riemer, Beschrijving van 's-Gravenhage I, 1729, bl. 632.

⁵⁾ Volgens Mr. J. Dirks (Geschiedkundig onderzoek van den Koophandel der Friezen, bl. 198 noot) bedienden reeds in den Karolingischen tijd bijna al de aan den Beneden-Rijn gelegen Nederlandsche steden zich van Keulsche gewichten en maten. Hiervan zijn ook de zelfs nu nog gebruikelijke gewichten voor boter afgeleid. Een ton boter woog 300 pond Keulsch gewicht, wat hier met 320 pond overeenkwam. De verdere onderverdeeling was dan in halve vaten, kwartvaten of vierendeelen, achtste vaten of kinnetjes en zestiende vaten of halve kinnetjes van resp. 160, 80, 40 en 20 pond. Reeds de tollijst van 's-Gravental te Dordrecht van 1287 noemt het bedrag, dat voor „1 viertel botren" betaald moest worden. (E. W. de Rooy, Geschiedenis van den Nederlandschen Handel, 1856, bl. 122).

⁶⁾ Knapp, Botercontrole, bl. 6. Blink, Geschiedenis van den Landbouw I, bl. 200. Boomkamp, Alkmaar, bl. 61.

⁷⁾ v. Mieris en v. Alphen, t.a.p., bl. 525. ⁸⁾ Breen, t.a.p., bl. 21.

⁹⁾ Boitet, Beschrijving der stad Delft, 1729, bl. 575.

kaas, room en melk van ouds door den schout geijkt ¹⁾). Evenals alle andere moesten de zuivelproducten boven zeker gewicht op de openbare wagen tegen betaling van waagrechten gewogen worden. Hieraan hield men zich niet steeds, want in 1541 en 1563 werden voor Friesland, Kennemerland, Amstelland, Waterland, Zeevank en Gooiland plakkatens afgekondigd, waarin o.m. werd bevolen het zuivel per gewicht en niet bij de hoop (gelijk met een groote hoeveelheid boter en kaas geschied zou zijn) te verkoopen en te laten wegen op de betreffende wagen van de steden of vlekken ²⁾).

Het waagrecht was voor de plattelandsbewoners een groot bezwaar. Soms werd het verlicht door oprichting van wagen in de dorpen. De Rijk had in 1489 reeds een waag en in West-Friesland was dit het geval met Grootebroek en Schellinkhout ³⁾. Zoo klaagde de gemeente Sloten en Osdorp, welker inwoners een bestaan vonden in het maken van boter en kaas, bij hertog Filips van Bourgondië, dat eer deze producten ter markt gebracht konden worden, ze naar Haarlem of Amsterdam moesten om in de waag te worden gewogen, wat tijd en moeite kostte. De klacht had tot resultaat, dat in 1466 aan het dorp het recht werd verleend om ter plaatse een waag te stichten ⁴⁾.

Voor al in de latere Middeleeuwen wisten sommige steden een *stapelrecht* o.a. voor de zuivelproducten van den omtrek te verwerven. In het noorden was dit het geval met Groningen. De gunstige ligging van deze stad had haar vanzelf tot de marktplaats der Ommelanden doen worden ⁵⁾. Later pretendeerde zij het stapelrecht voor deze streken te hebben ⁶⁾. In beginsel was dit een door de stad aan zich zelve toegekend recht, waarbij zij den handel in producten van het omgelegen land op haar markt wilde localiseeren. Dit moest bij de zich later wijzigende toestanden wel tot hevigen strijd aanleiding geven. Zelfs in Friesland trachtte deze stad, gebruik makend van den aldaar heerschenden binnenlandschen partijstrijd, in de jaren 1470 tot 1496 vasten voet te krijgen, vooral met het oog op de aanvoeren van zuivel. Dit mislukte evenwel. Voor de Ommelanden wist zij het stapelrecht voor de vette waren (waaronder boter en kaas vielen) door een verdrag met graaf Edzard van Oost-Friesland in 1506 te doen instellen en volgende verdragen en bepalingen erkennen het in

¹⁾ Sloet tot Oldhuis, Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, 17de dl., bl. 349.

²⁾ Groot-Plaacaet Boeck II, bl. 1091/92. Met Friesland is waarschijnlijk West-Friesland bedoeld.

³⁾ J. Az. Leeghwater, Een Kleyne Chronycke, 1669, bl. 11. Pols, t.a.p., bl. 275; 287.

⁴⁾ Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam V, bl. 353.

⁵⁾ J. B. Schepers, Groningen als Hanzestad, 1891, bl. 53.

⁶⁾ De geschiedenis van den Groningschen stapel is uitvoerig beschreven in de beide werken van P. G. Bos: Het Groningsche Gild- en Stapelrecht tot de Reductie in 1594 en na de Reductie in 1594. Het laatste komt voor in Historische Avonden, 2de Bundel, 1907.

meer of minder duidelijke bewoordingen. De geschillen er over bleven niettemin voortduren. In 1571 werd bij een uitspraak van *Alva* aan de Groningers het vredig gebruik van het stapelrecht gegeven. Boter, kaas noch andere Ommelander producten mochten buitenslands gevoerd, voordat deze te Groningen ter stapel waren gebracht en daar een geheelen voormiddag ter markt waren gehouden. Geen vreemde koopman mocht in de Ommelanden koopmanschap doen van inlandsche waren, hij moest den Groningschen stapel bezoeken. Van Mei tot September mocht niemand o.m. vette waren koopen om weer te verkoopen dan op de markt te Groningen. De uitspraak beëindigde den strijd in geenendeele, deze werd ook onder de Republiek voortgezet. Het platteland was in het noorden minder van rechten verstoken dan elders en deed zich meermalen gelden.

In Friesland trachtte Sneek marktdwang voor zuivelproducten op den omtrek uit te oefenen. Deze stad was in de jaren 1504, 1517 en 1523 met verschillende privileges begiftigd. Op de dorpen mocht geen handel in zware goederen, bepaaldelijk geen groot-handel in kaas en boter gedreven worden, zonder toestemming van den magistraat van Sneek. De wagen in de dorpen moesten worden opgeheven¹⁾.

In Holland hebben t.a.v. zuivelproducten alleen Dordrecht, Brielle, Oudewater en misschien Delft er naar gestreefd gedwongen markt voor den omtrek te worden. Dordrecht wist in de loop der 15de eeuw 't marktrecht van alle in de omgeving vervaardigde zuivel te verwerven. In 1442 en 1451 werd aan het platteland bevolen alle zuivelproducten nergens anders dan binnen deze stad te verkoopen. Wel werd in 1515 door *Karel V* deze stapeldwang opgeheven, doch het daarop volgend proces werd in 1520 door Dordrecht gewonnen. Bij het „groot-octrooi” of „octrooi-serviel” werd, ondanks het hevig verzet van het platteland en de benadeelde andere steden, aan de bewoners van het Kwartier van Zuid-Holland (de streek ten zuiden van den Hollandschen IJsel en oostelijk IJselmonde) gelast o.a. hun kaas en boter te Dordrecht ter markt te brengen en te verkoopen. In 1562 werd dit privilege voor het laatst nog eens voor 25 jaar bevestigd²⁾.

In 1527 werd aan Voorne marktdwang voor boter, kaas en andere producten opgelegd ten behoeve van Brielle, welk gebod in 1542 werd herhaald. De stad heeft gedurende de 16de eeuw najverig gewaakt voor de naleving van dit privilege³⁾. Aan zuivelbereiding werd en wordt echter in deze streken weinig gedaan.

¹⁾ Winsemius, t.a.p., Beschrijvinghe van Vrieslandt, onder Sneek. E. Napjes, Historisch Chronyk van Sneek, 1772, bl. 86. O. van Rees, Geschiedenis der Staatshuishoudkunde in Nederland tot het einde der achttiende eeuw, 1865, bl. 166.

²⁾ Unger, t.a.p., bl. 175 enz. Dr. H. C. H. Moquette, De strijd op economisch gebied tusschen Rotterdam en Dordrecht. — Tijdschrift voor Geschiedenis, 1926, aflevering 4, blz. 40 enz. ³⁾ Unger, t.a.p., bl. 187.

Oudewater verkreeg in 1326 van den graaf het marktrecht van het Land van Woerden, welk recht in 1351 werd bevestigd. Vnl. de boter vandaar mocht nergens anders verkocht worden dan op de markt van genoemde stad ¹⁾).

Wat ten slotte Delft aanbelangt, ook deze stad zou het platteland hebben gedwongen de zuivelproducten aldaar ter markt te brengen, zooals Dordrecht haar in 1551 verweet. In 1553 verklaarde Delft daarentegen in dat opzicht geen dwang uit te oefenen. Zekerheid bestaat dienaangaande niet ²⁾).

5. Zuivelmarkten. De voornaamste zuivelmarkten waren in Holland en de beide noordelijkste gewesten gelegen, doch ook elders ontbraken ze niet.

In de Ommelanden overheerschte toenmaals de veeteelt en was de zuivelproductie van beteekenis. Vooral voor het Westerkwartier was zuivel een hoofdtak van bedrijf. Hier werd de beste boter bereid en was inzonderheid daarnaast kaas een belangrijk artikel van uitvoer ³⁾). Behalve de stad Groningen had Appingedam als centraal punt van Fivelingo een levendigen handel (ook groothandel) in zuivelproducten. Deze plaats was in 1504 geprivilegeerd met vier jaarmarkten en een weekmarkt. Groningen bestreed deze concurrentie steeds, o.a. in de jaren 1524 en '36 en in 1541 werd aan Appingedam de groothandel in vette waren verboden. Het geschil liep vnl. over deze producten, waarvan Appingedam eveneens een stapelrecht pretendeerde. In 1568 werd beslist, dat zij aan den Groninger vettewarenstapel onderworpen zou zijn ⁴⁾).

De veel beteekenende Friesche zuivelproductie werd op verschillende locale markten afgezet. De stadswaag te Leeuwarden wordt voor 't eerst in 1386 vermeld. In de tweede helft van de 15de eeuw bloeide deze stad door den handel in boter en kaas en omstreeks 1550 werd de boter- en zoutwaag voor den toenemenden handel te bekrompen geacht ⁵⁾). Sneek had in 1427 van de „Schieringer Heerschappen" een waag als privilege gekregen ⁶⁾). Om Sneek afbreuk te doen richtte Leeuwarden na 1480 te Sloten een boterwaag op, waarvan vele twisten het gevolg waren ⁷⁾). Naast deze beide waren nog andere marktplaatsjes ontstaan, als Franeker, Bolsward en Dokkum ⁸⁾).

In West-Friesland was Hoorn ongetwijfeld het voornaamste marktcentrum voor zuivelproducten. In 1446 verkreeg deze stad

¹⁾ Van Aelst, Geschiedenis van Oudewater, bl. 21, 33. ²⁾ Unger, t.a.p., bl. 22.

³⁾ Dijkema, Geschiedenis der Landhuishouding in Groningen, bl. 401.

⁴⁾ Bos, Het Gron. Stapelrecht tot 1594, bl. 145, 193, 197 enz., 261.

⁵⁾ W. Eekhof, Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden I, 1846, bl. 52 noot, 81, 193. ⁶⁾ Napjus, Kroniek van Sneek, bl. 15.

⁷⁾ Winsemius, Kroniek van Friesland, bl. 299.

⁸⁾ Blink, Geschiedenis van den Landbouw I, bl. 126.

een derde vrije jaarmarkt omstreeks St. Laurens, welke tijd gekozen was als zijnde zeer geschikt voor de huislieden om hun zuivel te markten ¹⁾. In 1552 werd hier een ordonnantie op de kaasdragers vastgesteld, waarbij in den aanhef wordt gezegd, dat de nering dezer stad eensdeels bestaat in koopmanschap van kaas en zuivel, die hier ter markt gebracht wordt ²⁾. Daarnaast was Alkmaar in 1365 een marktstadje met een drukbezochte jaarmarkt. In 1408 werd de waag van belang genoemd. De inwoners van Texel, Wieringen, Huisduinen en elders kwamen hier met hun schepen en schuiten koorn, boter en kaas markten, wat in 1545 voor alle werkdagen werd toegestaan. In 1557 waren waag en marktplaats te klein geworden voor den toegenomen handel ten gevolge van de droogmakerijen in de omgeving en werden in volgende jaren vergroot ³⁾. In Enkhuizen werd in 1394 een waag opgericht, „opdat men alle suivel en waeren in gerechten gewichte moght afleveren en ontfangen” ⁴⁾. Ook plaatsen als Medemblik, Edam e.a. hadden wagen, Zuivelhandel werd in 1439-'41 in het Noorderkwartier, waar landbouw en zeevaart zeer eng verbonden waren, allerwege gedreven ⁵⁾.

De in de 13de eeuw in Holland en elders opgerichte markten waren veelal tegelijk vee- en zuivelmarkten ⁶⁾. Haarlem ontving in 1266 een dergelijke markt ⁷⁾. Amsterdam, gelegen in een veerrijke streek, was reeds vroeg een marktplaats voor zuivelproducten zooals uit de oudste keuren blijkt ⁸⁾. Leiden was de zuivelmarkt voor Rijnland. De kaasmarkt was in 1303 als privilege ontvangen ⁹⁾. De wekelijksche markten in boter en kaas van Gouda werden druk bezocht. Hier was als in meer plaatsen ten behoeve van den handel een boterhuis gebouwd ¹⁰⁾. Naast Gouda moeten Oudewater en Schoonhoven als zuivelmarkten in deze omgeving genoemd worden. De Delftsche botermarkt was oudtijds van veel beteekenis, doch kaas werd eveneens aangevoerd ¹¹⁾. Rotterdam kocht in 1505 van den graaf het recht van de waag ¹²⁾. Deze stad kwam vooral in de 16de eeuw op en was de boter- en kaasmarkt voor Schieland. In 1553 werd verklaard, dat de stad in den laatsten tijd sterk vooruitging, met name als markt van zuivel- en landbouwproducten ¹³⁾. Dordrecht had na den grooten watervloed van 1421 een groot deel van haar achterland verloren.

¹⁾ Velius, Chronyck van Hoorn, bl. 36. ²⁾ Pols, t.a.p., bl. 146.

³⁾ Boomkamp, Alkmaar, bl. 4, 10, 110, 130 enz.

⁴⁾ G. Brandt, Historie van Enkhuizen, 1666, bl. 13.

⁵⁾ Bijdr. tot de Gesch. van Overijssel, 9de dl., bl. 20 enz.

⁶⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 91.

⁷⁾ Hengeveld, Het Rundvee II, bl. 20. ⁸⁾ Breen, Rechtsbronnen, bl. 21.

⁹⁾ v. Mieris en v. Alphen, Beschrijving van Leiden II, bl. 523.

¹⁰⁾ C. J. de Lange van Wijngaarden, Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der Stad van der Goude II, 1813, bl. 334. J. Walvis, Beschrijving der stad Gouda, 1713, bl. 144 enz. ¹¹⁾ Boitet, Beschrijving van Delft, bl. 570.

¹²⁾ Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam III, bl. XXI.

¹³⁾ Rotterdamsch Jaarboekje, 1910, bl. 76 enz.

Omstreeks 1553 werd vooral uit de Alblasserwaard zuivel naar deze markt gebracht ¹⁾. Gorinchem had in het midden van de 16de eeuw ook handel in boter en kaas ²⁾.

In de overige gewesten, vooral in de zandstreken, had de zuivelbereiding weinig beteekenis, de boterbereiding nog het meest. Deze werd deels afgezet op de markten der provinciestedjes ³⁾.

6. **Wijze van handeldrijven.** In de voornaamste zuivelproductiegebieden bestond veel directen ruil tusschen zuivelboeren en consumenten, hetgeen door overheidsmaatregelen in de hand werd gewerkt.

Hieraan namen vooral de meergegoede stedelingen deel. In de behoeften der armere klassen, die geen voorraden konden opdoen, werd voorzien door *kleinhandelaars* in levensmiddelen (botterlude, vettewariers, voorhoekers) ⁴⁾. De in deze streken voortgebrachte hoeveelheden boter en kaas waren zoo groot, dat uitvoer kon plaats vinden naar andere gewesten en naar 't buitenland. In vele steden maakten tot in de 14de eeuw de boeren nog een aanzienlijk deel der bevolking uit en deze zullen aan dien handel hebben deelgenomen. Later geschiedde zulks door *groothandelaars*, die daarnaast al of niet kleinhandel dreven.

Over het karakter van den groothandel in dit tijdperk is men het niet eens. Eenerzijds wordt de stelling verkondigd, dat de groothandel zich niet alleen met b.v. handel in boter en kaas bezig hield, maar dat het eigenaardige van den middeleeuwschen koopman juist is, dat hij in zeer heterogene waren handelt ⁴⁾. De wonderlijkste combinaties werden aangetroffen ⁵⁾. Anderzijds constateert *Mr. Bijlsma* voor den handel van Rotterdam, dat de groothandel in de periode vóór 1572 zich bepaalde tot enkele bedrijven als dat van haringkooper, kaaskooper, graankooper, houtkooper en dat pas de daarna opkomende nieuwe koopman niet aan een bepaalde handelswaar gebonden bleef, maar in alle soorten koopmansgoederen handelde ⁶⁾.

Het wil mij voorkomen, dat voor zoover zuivelproducten betreft de laatste opvatting de juiste is en dus in steden met belangrijken handel in boter en kaas groothandelaren voorkwamen, die speciaal in deze waren handelden, al zal het daarnaast wel hebben plaats gevonden, dat andere groothandelaren hun bemoeiingen soms ook tot deze artikelen uitstrekten. Zoo deelt *Velius* mede, dat in 1557 de lage zuivelprijzen veel schade berokkendden aan de Hoornsche burgers, die zich met den kaashandel geneerden ⁷⁾.

¹⁾ Unger, t.a.p., bl. 175, 181. ²⁾ Montanus, t.a.p., bl. 227.

³⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 93.

⁴⁾ v. Dillen, Het Econ. Karakter der Middeleeuwsche Stad, bl. 46, 124.

⁵⁾ Smit, De Opkomst van den Handel van A'dam, bl. 308. Dr. Smit noemt echter op bl. 307 onder de regeeringspersonen na 1428 boterhandelaars. Deze zullen toch wel hoofdzakelijk in boter gehandeld hebben.

⁶⁾ Mr. R. Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650, 1918, bl. 25.

⁷⁾ Velius, Chronyck van Hoorn, bl. 147.

Dezelfde schrijver geeft zelfs als volgt in 't kort aan, op welke wijze de Hoornsche kaaskoopers in den aanvang van de 17de eeuw hun bedrijf uitoefenden, waaruit blijkt, dat die weinig verschilde van de tegenwoordige.

„Deel Cooplyuden komen daeghelycks de Rhijn en de Maes (af), op d' ordinaire weeckmarckten, om haer van Suyvel te voorsien. En zijn ook veel (van) onse Burghers, die haer met de selve Coopmanschap geneeren, de Kasen versch van de Marckt coopende, en op haer solders opslaende, en daerna tegens de winter of in 't voorjaar de selve weder aan de vreemden vercoopende, of selfs na Spanje, Italien, en elders afschepende”¹⁾.

Verder wordt in de Rotterdamsche stadsrekeningen van 1426-'27 de toenaam „Caescoper” al aangetroffen, waaruit volgt, dat dit beroep toen voorkwam²⁾. In verschillende stukken uit de 16de eeuw worden te Rotterdam eveneens zuivel- en in 't bijzonder kaaskoopers, groothandelaars in dit artikel, genoemd³⁾. Ook te Gouda kwamen onder de neringen of ambachten in 1500 de kaaskoopers voor⁴⁾.

De uitvoer van zuivelproducten geschiedde evenals van andere waren voornamelijk per scheepsgelegenheid. De handel werd in de Middeleeuwen en later aldus gedreven, dat de koopman zelf met het schip meeinging en van plaats tot plaats reisde. Sedert de 16de eeuw kwam hierin wijziging. De patroon zond op het schip met zijn goederen een vertrouwd persoon mee, die naar omstandigheden moest koopen en verkoopen⁵⁾. Uit vorenstaande mededeelingen van *Velius* volgt, dat buitenlandsche handelaars ook wel de zuivelproducten hier op de markten of bij den Hollandschen groothandel kwamen opkopen. De tolregisters van Lobith leeren zelfs, dat slechts hoogst zelden Hollandsche kooplieden deze plaats passeerden⁶⁾.

7. Handel in zuivelproducten tusschen Boter en kaas vormden de Noordnederlandsche gewesten van ouds in de noordelijke gewesten en Holland belangrijke marktproducten. Reeds de tollijst van 's Graventol te Dordrecht van 1287 noemt beide onder de handelsartikelen⁷⁾. Vanuit de zuivelmarktplaatsen werd, na dekking der plaatselijke behoefte, voldaan aan de vraag van nabijgelegen streken met weinig of geen zuivel-

¹⁾ *Velius*, t.a.p., bl. 338.

²⁾ J. H. W. Unger en Mr. W. Bezemer, *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam*. — Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam III, bl. 16.

³⁾ Mr. R. Bijlsma, *Een Oudrotterdamsch Agrariërs-geslacht*. — *Rotterdamsch Jaarboekje* 1912, bl. 105 enz.

⁴⁾ De Lange v. Wijng., *Geschiedenis van Gouda* II, bl. 340.

⁵⁾ Dr. H. Brugmans, *Handel en Nijverheid*. — Amsterdam in de 17de eeuw II, bl. 166.

⁶⁾ Smit, *De Opkomst van den Handel van Amsterdam*, bl. 238.

⁷⁾ De Rooy, *Gesch. v. d. Nederl. Handel*, bl. 122.

bereiding. Verder zonden de noordelijke provinciën zuivel naar verschillende Hollandsche steden, waar de groothandel er in gevestigd was.

Zoo voerde Hoorn in het midden van de 16de eeuw boter en kaas uit naar vele Nederlandsche steden en zou volgens *Wagenaar* de vroegste handel van Amsterdam o.a. in zuivelproducten hebben bestaan, die vandaar naar de steden en dorpen van het Gooiland en Utrecht werden vervoerd ¹⁾. Ook uit een Amsterdamsche keur, uitgevaardigd tusschen 1494 en 1512, waarbij een uitvoerrecht werd geheven van de naar Utrecht te zenden boter, blijkt dat toenmaals het Sticht dit artikel vanuit Amsterdam betrok ²⁾. Aan het einde van de 14de eeuw kochten kooplieden van Arnhem boter en kaas te Schoonhoven ³⁾. In den z.g. Spaanschen tijd (1550-1572) was de Rotterdamsche markt de plaats, waar de akkerbouwproducten van de eilanden werden afgezet en vanwaar deze streek voorzien werd van het daar ontbrekende zuivel ⁴⁾. Nog vroeger, n.l. in 1511, worden in een keur van Reimerswaal Hollandsche schippers vermeld, die boter en kaas brengen ⁵⁾.

Amsterdam schijnt spoedig een centrum vooral voor den boterhandel te zijn geweest. Voor het hof van de heeren van *Blois* te Gouda kwam omstreeks het midden van de 14de eeuw veel gezouten boter van Amsterdam ⁶⁾. Ook voor het grafelijk hof kocht men dit artikel aldaar tijdens *Willem IV* (\pm 1340) en in de jaren 1417 en '18. Zoo nu en dan leverde Amsterdam voor het leger van den graaf en voor het krijgsvolk in allerlei kasteelen groote massa's spek, boter, kaas, zout en andere waren, b.v. in 1405 en 1406 tijdens het beleg van Hagestein ⁷⁾.

Uitvoer van boter vanuit Friesland naar Amsterdam kwam in de 13de eeuw voor ⁸⁾ en ook in de 14de en volgende eeuwen werden op de Amsterdamsche markt door de noordelijke gewesten boter en kaas aangevoerd ⁹⁾. Deze zuiveluitvoer uit het noorden richtte zich niet uitsluitend naar Amsterdam. Vanuit Groningen werd b.v. in 1492 boter gezonden naar Hoorn ¹⁰⁾. Te Appingedam werd door Hollandsche kooplieden dikwijls zuivel gekocht en uitgevoerd ¹¹⁾.

Zeer belangrijk was te allen tijde zoowel uit Friesland als uit Holland het vervoer van zuivelproducten naar en langs de IJsselsteden (Zwolle, Kampen en Deventer). Dit levendig verkeer

¹⁾ Montanus, t.a.p., bl. 220. Blink, *Gesch. v. d. Landb.* I, bl. 203.

²⁾ Breen, *Rechtbronnen*, bl. 385.

³⁾ De Lange v. Wijng., *Geschiedenis van Gouda* I, bl. 729.

⁴⁾ Mr. R. Bijlsma, *Rotterdams Welvaren in den Spaanschen Tijd.* — *Rotterdamsch Jaarboekje* 1910, bl. 85 enz. ⁵⁾ v. Dillen, t.a.p., bl. 123 noot.

⁶⁾ De Lange v. Wijng., t.a.p., bl. 681.

⁷⁾ Smit, *De Opkomst van den Handel van A'dam*, bl. 68, 195, 228 noot.

⁸⁾ J. R. Kuperus, *Geschiedenis van het Friesche Rundveeslag*, bl. 19.

⁹⁾ Blink, *Gesch. v. d. Landb.* I, bl. 199.

¹⁰⁾ C. J. Gonnet, *Inventaris van het Archief der Stad Hoorn. Regestenlijst*, bl. 414, nr. 1109. ¹¹⁾ Bos, *Het Groningsche Stapelrecht tot 1594*, bl. 198.

stond in verband met het feit, dat de IJsel een der wegen was, waarlangs de uitvoer naar de Rijnstreken plaats vond. Verder waren vooral Kampen en Deventer reeds handelssteden van beteekenis, aangesloten bij de Hanze en handel drijvende op het noorden en oosten, toen de meeste Hollandsche steden nog pas opkwamen.

Blijkens een tolregeling uit het midden der 14de eeuw kwamen te Kampen de Oost-Friezen, waaronder waarschijnlijk in de eerste plaats de bewoners van de tegenwoordige provincie Friesland gerekend moeten worden, geregeld paarden, runderen, huiden, boter en kaas verkoopen¹⁾. Ook vanuit Holland werd in dezen tijd boter en kaas naar den IJsel uitgevoerd. Bij het bekende verdrag over den Kotertol in 1347 tusschen Deventer en Amsterdam gesloten, werd aan laatstgenoemde stad voor zuivelproducten tolvrijdom verleend. Zonder twijfel zijn boter en kaas steeds een paar hoofdwaren voor den Hollandschen IJselhandel geweest, en Amsterdam kreeg door dit verdrag een belangrijken voorsprong boven andere plaatsen²⁾. Dat andere steden eveneens belang bij dien handel hadden, blijkt uit het feit, dat ze hun ontevredenheid over de getroffen regeling in 1348 tegenover Deventer toonden, waarbij zelfs de tusschenkomst van den graaf noodig was. In de tweede helft van de 14de eeuw is Deventer vermoedelijk evenals later een der voornaamste markten voor Amsterdamsche en Hollandsche boter en kaas geweest³⁾.

Uit de registers van den pondtol te Kampen (1439-'41) blijkt, hoe uitgebreid de uitvoer van zuivelproducten uit Holland naar den IJsel, waarschijnlijk hoofdzakelijk naar de markt te Deventer was⁴⁾. Boter en kaas kwamen van Amsterdam, Monnickendam, Enkhuizen, Medemblik, Naarden, Muiden, Weesp, Akersloot, Westzaan en Wijk aan Zee. Edam zond kaas, vooral „cleyne Edammer casekens”, en boter. Purmerend en Alkmaar zonden „zeer veel” boter en kaas. Ook van Hoorn kwamen beide producten, waaronder kleine „kasekens van Wyringen”. Texel stuurde „zeer veel” kleine kaasjes. Van Haarlem en Leiden werd alleen boter afgezonden. Verzending van zuivel vond dus uit vrijwel alle steden in noordelijk Holland plaats. Omtrent de hoeveelheden zijn enkele cijfers bekend. Van Nov. 1439 tot Aug. 1441 werden vanuit Amsterdam naar den IJsel gevoerd 339 ton, 93 vat boter en 661 (schip) pond kaas⁵⁾. Dat ook in de latere

¹⁾ v. Dillen, t.a.p., bl. 122. De Rooy, *Gesch. v. d. Nederl. Handel*, bl. 304 noot.

²⁾ Smit, t.a.p., bl. 70.

³⁾ Aldaar, bl. 148. ⁴⁾ Bijdr. tot de *Gesch. v. Overijssel*, 9de dl., bl. 20 enz.

⁵⁾ Smit, t.a.p., bl. 313. Een schippond is 300 pond, zoodat de totale hoeveelheid kaas 198.300 pond bedroeg. Van een enkele partij is aantal en gewicht opgegeven; 165 stuks wogen 7 schippond, wat een gemiddelde van 12,7 pond geeft. De gewichtseenheid wijst er op, dat het wellicht komijnkaas is geweest. Deze kaassoort wordt zelfs thans nog op de markt per schippond verkocht. Een vat of ton boter woog \pm 320 pond. In 't geheel werd dus 138.240 pond boter aangevoerd. Inderdaad geen onbelangrijke hoeveelheden voor de verzending vanuit één stad!

jaren van de 15de eeuw deze zuiveluitvoer van Amsterdam naar den IJsel zich heeft gehandhaafd, blijkt uit een keur van 1483, waarin melding wordt gemaakt van boter en kaas, bestemd voor de markten van Deventer en Zwolle¹⁾. Friesland nam mede aan dezen handel deel. Het reeds op bl. 16 vermelde uitvoerverbod van 1482 toch werd al spoedig in dier voege verzacht, dat het wel geoorloofd was boter en kaas naar Zwolle uit te voeren²⁾.

Uit de 16de eeuw zijn verdere gegevens bekend betreffende den zuivelhandel naar den IJsel. De z.g. „Stichtsche” steden, o.a. Deventer, wilden in 1525 de Friezen een tol opleggen voor boter en kaas³⁾. Zulks geschiedde in de volgende jaren inderdaad. Uit het tolregister van 1532 van Kampen blijkt, dat de Friezen boter en „canterkaas” (d.i. een kaas uit afgeroomde melk) aanvoerden. Hollandsche of zoetemelksche kaas werd o.a. door een Hoornsch schipper gebracht⁴⁾. Zelfs vanuit de Groninger Ommelanden werd zuivel betrokken⁵⁾.

8. Uitvoer van zuivelproducten. De oudste berichten betreffende uitvoer van zuivelproducten naar het buitenland hebben betrekking op Friesland. Reeds in de 8ste eeuw zouden vanuit dit gewest Noorsche schepen boter als proviand medegenomen hebben⁶⁾. In de 7de en volgende eeuwen bezochten Friesche kooplieden de zuidelijke markten (St. Denis). Of bij dit handelsverkeer zuivel betrokken was is niet met zekerheid te zeggen, aangezien de berichten omtrent de handelswaren weinig mededeelen⁷⁾. Daar een tolrol van 1104 schepen van Zaltbommel te Coblenz kaas als tol laat betalen, wordt in de literatuur veelal aangenomen, dat toen kaas uit ons land langs den Rijn werd uitgevoerd. Dit was misschien het geval, doch mag hieruit niet als vaststaand geconcludeerd worden⁸⁾. Naar een oorkonde van 1118 moesten handelaars van Stavoren tol op den Rijn betalen. Hun artikelen moeten o.a. zuivelproducten geweest zijn⁹⁾.

Op het eind van de 12de eeuw was er een levendig handelsverkeer tusschen de stad Groningen eenerzijds en Bentheim-Munster anderzijds. Groningen zond o.m. kaas en boter. Dit verkeer zou over Coevorden gegaan zijn, in verband waarmede Groningen in 1339 een verbond met den burggraaf van deze

¹⁾ Breen, Rechtsbronnen, bl. 187. ²⁾ Ottema, Het oude zuivelbedrijf, bl. 7.

³⁾ Winsemius, Kroniek v. Friesl., bl. 482.

⁴⁾ Uit gegevens, mij welwillend verstrekt door den gemeentearchivaris van Kampen.

⁵⁾ Schepers, Groningen als Hanzestad, bl. 60.

⁶⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 91.

⁷⁾ Blink, Gesch. v. d. Landb. I, bl. 105, 202. In het werkje van S. Blaupot ten Cate, Geschiedenis van Nederlands Zeevaart en Handel, 1836, worden boter en kaas onder de destijds uitgevoerde waren genoemd, echter zonder bronvermelding.

⁸⁾ Zie o.a.: Verviers, t.a.p., bl. 18; van Rees, t.a.p., bl. 6; v. Dillen, t.a.p., bl. 122 noot.

⁹⁾ K. Heeringa, Het Oude Stavoren, 1893, bl. 34.

plaats aanging ¹⁾). Een bevestiging van dezen zuiveluitvoer geeft een wandschildering in den dom te Munster van 1280, waarop boeren uit de Friesche gewesten zijn afgebeeld, die boter en kaas als geschenk aan den bisschop brengen ²⁾). Ook naar Hamburg werden vanuit deze streken vee, paarden en vetproducten uitgevoerd ³⁾). De Ommelanden, o.a. het klooster Aduard, dreven in de 13de eeuw reeds handel met Bremen en de Oostzeeprovinciën ⁴⁾). In deze eeuw werd ook kaas en boter langs de Maas voorbij Lith gevoerd ⁵⁾). Delftsche boter werd in dien tijd naar het Luiksche verzonden ⁶⁾). Dat Amsterdams handel omstreeks 1245 en in 1275 zich tot de Oostzee uitstreckte, waarbij dan boter en kaas onder de voornaamste handelsartikelen zouden behoord hebben, is vermoedelijk onjuist ⁷⁾).

Ook voor de 14de en 15de eeuw wordt herhaaldelijk melding gemaakt van boter- en kaasuitvoer vanuit Friesland en Holland naar het buitenland.

Na de vereeniging van West-Friesland met Holland kwam in de 14de eeuw eerstgenoemd gewest meer tot rust en nam de handel toe. Bremers, Hamburgers en Denen kwamen daar zuivel opkooopen ⁸⁾). De zuiveluitvoer werd er van beteekenis. Voor het jaar 1394 wordt betreffende Enkhuizen medegedeeld, dat de handel in boter en kaas, die daar met smakschepen vandaan werden gehaald, zeer vermeerderde ⁹⁾).

De zuivelproducten, die in de eerste helft van de 14de eeuw blijkens het verdrag van den Kotertol in 1347, Holland naar den IJsel zond (aan welken handel ook Friesland deelnam naar wij zagen), werden waarschijnlijk deels naar de Rijnstrecken uitgevoerd. In ieder geval werd in dezen tijd boter en kaas langs den tol te Lobith naar boven gevoerd, die vrij zeker uit Holland afkomstig was ¹⁰⁾).

De graaf van Vlaanderen vestigde in 1358 en '59 te Antwerpen een stapel voor de Hollandsche en Utrechtsche vetwaren, hetgeen er op wijst, dat de handel daarin naar de Zuidelijke Nederlanden niet onbeteekenend was. De handel van de Friezen in vee, paarden en vetproducten strekte zich uit tot Hamburg, Kampen, Alkmaar, Haarlem en Vlaanderen ³⁾). In 1368 zouden zij zelfs, blijkens een overeenkomst van tolheffing, met Denemarken

¹⁾ Schepers, t.a.p., bl. 28. ²⁾ Ottema, Het oude zuivelbedrijf, bl. 7.

³⁾ v. Dillen, t.a.p., bl. 122.

⁴⁾ Dijkema, Gesch. der Landhuishouding in Groningen, bl. 261.

⁵⁾ v. Dillen, t.a.p., bl. 122 noot. ⁶⁾ Blink, Gesch. v. d. Landb. I, bl. 123.

⁷⁾ Ter Gouw, Gesch. v. A'dam I, bl. 95. Dr. H. J. Smit noemt in zijn meermalen aangehaald proefschrift Ter Gouws voorstelling van den Amsterdamschen handel geheel verouderd.

⁸⁾ W. van Gouthoeven, D'oude Chronycke ende Historien van Holland (met West-Vriesland), van Zeeland ende van Utrecht, 1620, bl. 96.

⁹⁾ Brandt, Historie van Enkhuisen, bl. 13.

¹⁰⁾ Unger, De Levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden, bl. 160.

en Zweden handel gedreven hebben, o.a. in huiden, vleesch en boter ¹⁾). In hetzelfde jaar kreeg Amsterdam een z.g. „vitte” op Schonen, waar volgens *Ter Gouw* boter heengezonden werd ²⁾).

Duitschland was in de 15de eeuw een belangrijk afzetgebied voor ons zuivel. De producten werden vooral over Deventer en Dordrecht naar Keulen gezonden. Keulen klaagde in 1456 bij Deventer, Zutphen, Hoorn, Zwolle en Kampen over gewicht en vulling der botervaten, waarmede het 20 of 30 jaar eerder beter gesteld was. Vanuit Deventer werden in de 15de eeuw boter en kaas ook per as door Duitse kooplieden van Göttingen, Korbach, Kassel, Grevenstein, Echwege, Homburg en Trendelburg gehaald, zooals blijkt uit een schrijven van den landgraaf van Hessen e.a. van 1456. In 1463 klaagt Keulen bij Dordrecht over vermeniging van de boter met verkeerde bestanddeelen ³⁾). De Hollandsche boter was in eerstgenoemde stad als „Holländer gut” bekend. Naar Hamburg werd eveneens boter en kaas geëxporteerd ⁴⁾).

In de 16de eeuw ging met de uitbreiding van het handelsverkeer in het algemeen een toeneming gepaard van het aantal landen, waarheen onze zuivelproducten werden verscheept. Vooral Holland wordt als zuivelexporteerend gewest genoemd, welks producten in grooten getale naar Duitschland, Engeland en Spanje gevoerd werden ⁵⁾). Als uitvoerhavens treden vooral Hoorn, Amsterdam en Rotterdam op den voorgrond, doch daarnaast waren er nog andere (Edam b.v.).

De Zuidelijke Nederlanden worden in deze eeuw herhaaldelijk als afnemers van ons zuivel vermeld. In 1524 klagen kooplieden van Hoorn en elders bij de Staten van Holland, dat aan hun handel in boter en kaas te Antwerpen moeilijkheden in den weg worden gelegd, waarvoor tusschenkomst wordt verzocht ⁶⁾). *Velius* deelt mede, dat aangezien Brabant en Vlaanderen in 1557 geen kaas afnamen, het zuivel zeer in prijs daalde, wel een bewijs van hoeveel betekenis toenmaals de afname vanuit die streken voor Noord-Holland was ⁷⁾). Rotterdam had tengevolge van haar ligging veel verkeer met Brabant en Vlaanderen. De daarheen verhandelde koopmanschappen waren na het midden van de 16de eeuw vnl. haring en zuivel, welke artikelen trouwens in het algemeen de voornaamste plaats in de handelsweging van deze stad innamen. Naar het Rijngebied (Keulen) gingen ze eveneens ⁸⁾).

Blijkens het Kamper tolregister van 1532 haalden Keulsche en

¹⁾ Kuperus, *Gesch. v. h. Friesche Rundveeslag*, bl. 19.

²⁾ *Ter Gouw*, *Gesch. v. A'dam II*, bl. 61. ³⁾ v. Dillen, t.a.p., bl. 123.

⁴⁾ Unger, t.a.p., bl. 160.

⁵⁾ Montanus, *Beschrijving van de Nederlanden*, bl. 193. Dat Engeland een belangrijk afnemer van ons zuivel was, is moeilijk aan te nemen. Dat land was toen zelf zuivelexporteerend, zooals wij later zullen zien.

⁶⁾ Register van der Goes, 1524, bl. 2 enz.

⁷⁾ *Velius*, *Chronyck van Hoorn*, bl. 147.

⁸⁾ *Bijlsma*, *Rotterdams Welvaren*, bl. 12, 24.

Westfaalsche handelaars hier boter en kaas en voerden deze langs den IJssel uit ¹⁾). Noord-Duitschland ontving zuivel vanuit Friesland en Groningen. Van de in Friesland van 1543 tot 1555 afgekondigde uitvoerverboden werd telkens ontheffing verleend voor „Koeijenkazen” naar „Bremen en daaromtrent” ²⁾). De stad Groningen ondervond bij den uitvoer van vee, zuivel en andere producten naar Duitschland veel hinder van het tol- en stapelrecht van Emden, waarom de landvoogdes Maria van Hongarije (1530-'55) tegen de laatste stad met kracht optrad. Ook vanuit Appingedam voerde men ten allen tijde zuivelproducten uit naar Bremen, Hamburg, enz. en naar Oost-Friesland ³⁾).

Te Amsterdam was de export van zuivelproducten van betekenis. Tijdens het uitvoerverbod van 1545 wist deze stad voor haar kooplieden bij uitzondering vergunning te verkrijgen om boter, kaas en ander zuivel naar Bergen in Noorwegen uit te voeren. In 1553 eischt Amsterdam opheffing van het verbod tot uitvoer van boter en kaas, hetgeen evenwel werd afgewezen. Tegen een in 1555 gedaan voorstel om een impost te heffen op den uitvoer van Hollandsche boter, kaas en turf, verzetten zich in de Statenvergadering Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda. De Amsterdamsche afgevaardigden wezen op 't nadeel dat 's lands welvaart daarvan zou ondervinden en vreesden, dat de handel zich naar het buitenland zou verplaatsen, b.v. naar Emden ⁴⁾). De handel op Bergen in Noorwegen werd gedreven door de kooplieden van het z.g. Bergenvaardersgild, die aldaar een soort van winkels of magazijnen („boeden”) hielden, waarin zij allerlei waren, vooral Hollandsche kaas en boter, verkochten. In 1570 (een tijdperk van verval) waren er 21 Bergenvaarders ⁵⁾).

Naar Noord-Frankrijk, invoerhaven vooral Rouaen, werd in de periode van 1550 tot 1588 vanuit Rotterdam boter en kaas verzonden ⁶⁾).

Ten slotte wordt voor omstreeks het midden van de 16de eeuw uitvoer van kaas en boter vanuit Antwerpen en Hoorn naar Spanje en Portugal aangegeven ⁷⁾). Waarschijnlijk zal aan dezen handel ook door andere steden zijn deelgenomen. Rotterdam b.v. had in de jaren 1572-'88 uitvoer naar die landen, terwijl haar handelsbeweging vnl. haring en zuivel betrof ⁶⁾). Het uit Antwerpen verzonden zuivel zal grootendeels uit de noordelijke gewesten afkomstig zijn geweest, Gorinchem o.a. verscheepte zuivel naar die stad ⁷⁾).

De zuivelproductie was dus in ons land al spoedig zoo omvangrijk, dat een overschot kon worden uitgevoerd. Ten tijde van

¹⁾ Volgens gegevens, verstrekt door den gemeentearchivaris.

²⁾ v. Leeuwen, Repertorium op het Charterboek van Friesland, bl. 182 enz.

³⁾ Bos, Het Gron. Stapelrecht tot 1594, bl. 198, 201.

⁴⁾ Ter Gouw, Gesch. v. A'dam IV, bl. 377, 380, 462. v. Rees, Gesch. der Staatshuishoudkunde, bl. 116. ⁵⁾ Ter Gouw, Gesch. v. A'dam V, bl. 403 enz.

⁶⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 12 enz., 24. ⁷⁾ Montanus, t.a.p., bl. 99, 220, 227.

Hadrianus Junius, die in 1575 overleed, werd de waarde van dezen uitvoer voor Holland geschat op een millioen gulden¹⁾. Het zuivel behoorde naar wij zagen zoowel voor Amsterdam als Rotterdam, later de twee belangrijkste handelssteden, tot het eerste handelsverkeer. Volgens *Prof. Brugmans* heeft de Nederlandsche handel hoogstwaarschijnlijk zijn oorsprong gevonden in de visscherij, doch behalve haring begon men weldra de producten van het land zelve, boter en kaas, uit te voeren²⁾. Zij vormden dus mede de basis, waarop onze handel zich is beginnen te ontwikkelen.

9. Invoer van zuivelproducten. De zuivelbereiding was gedurende de Middeleeuwen ook in eenige andere landen van Noordwest- en Midden-Europa tot zekere ontwikkeling gekomen. Zwitserland, Normandië, Engeland, Ierland, Oost-Friesland, Holstein en de drie Noorsche rijken moeten in dit verband genoemd worden³⁾. Zuivelproducten werden als voorwerpen van internationalen handel buiten ons land herhaaldelijk aangetroffen. De Hanzesteden b.v. dreven een belangrijken handel in boter⁴⁾.

Invoer van zuivel in ons land wordt enkele malen vermeld. Onder de voortbrengselen, die in de 14de eeuw uit Engeland naar Holland en Zeeland gebracht worden komen boter en kaas soms in vrij groote hoeveelheid voor, vooral kaas, o.a. in 1318 en 1352⁵⁾. Ook uit Frankrijk werd kaas geïmporteerd. Aan het hof van de heeren van Blois werd veel Fransche en Engelsche kaas gegeten. Ten behoeve daarvan werd in 1365 in beide landen kaas aangekocht⁶⁾. Voor Brielle wordt onder de aangebrachte buitenlandse waren in de 15de eeuw eveneens kaas genoemd⁷⁾. Te Antwerpen werd dit artikel in het midden van de 16de eeuw aangevoerd uit Engeland en uit Milaan (Parmezaansche kaas)⁸⁾.

Daarnaast kwam boterinvoer voor, vooral in de 14de en 15de eeuw door de Hanzekooplieden. Boter uit de Noorsche rijken werd via Lübeck naar Holland gezonden⁹⁾. In 1418 werd boter uit Pernau te Amsterdam ingevoerd¹⁰⁾. Uit het feit, dat, naar wij zagen, keuren te Delft vermenging van inlandsche met Zweedsche en Noorsche boter verboden en voor Pruisische boter

¹⁾ Mr. G. Wittewaal, *Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek I*, 1836, bl. 24.

²⁾ Brugmans, *A'dam in de 17de eeuw II*, bl. 14.

³⁾ Blink, *Zuivelindustrie en Zuivelhandel*, bl. 54.

⁴⁾ Zie voor dezen handel: v. Dillen, t.a.p., bl. 64.

⁵⁾ J. Ruinen, *De oudste handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland met Engeland*, 1919, bl. 105. v. Dillen, t.a.p., bl. 123.

⁶⁾ De Lange v. Wijng., *Gesch. v. Gouda I*, bl. 681, 780. Gekocht werden in 1365 kazen van „Cornewaelge” (Cornwallis), van „breije” (fromage de Brie) en van „presse” (?).

⁷⁾ Van Alkemade en van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle, 1729*, bl. 361.

⁸⁾ H. C. Difereë, *De Geschiedenis van den Nederlandschen Handel*, 1905, bl. 107 enz.

⁹⁾ Unger, t.a.p., bl. 160.

¹⁰⁾ Smit, *De Opkomst van den Handel van A'dam*, bl. 223.

een bepaalde verkoopplaats voorschreven, mag de gevolgtrekking worden gemaakt, dat deze buitenlandsche boter hier goed bekend was.

Wat hebben wij van dezen zuivelinvoer te denken? Men ziet er ten onrechte wel een bewijs in van hoe geringe beteekenis het boerenbedrijf hier te lande nog geweest moet zijn¹⁾. Er dient m. i. in dezen onderscheid te worden gemaakt tusschen kaas en boter. De kaas van verschillende landen en streken is, afgezien van de kwaliteit, zeer varieerend in eigenschappen (reuk, smaak, consistentie). Dientengevolge bestaat er ook in een land, waar overvloed van kaas bereid wordt, vraag naar bepaalde andere soorten. Zulks was, naar wij hiervoor zagen, bij de uit het buitenland afkomstige heeren van Blois het geval en zal vaker voorgekomen zijn. Voor de meer uniforme boter staat de zaak anders. Hier is vnl. sprake van kwaliteitsverschil. Uit het vermengingsverbod te Delft valt af te leiden, dat de buitenlandsche boter minderwaardig werd geacht. Deze zal dan vooral door de armere volksklasse gebruikt zijn, zooals later met de Iersche boter het geval was. Verder kunnen in jaren van schaarschte hooge prijzen incidenteel tot invoer gelokt hebben. En ten slotte bestaat nog de mogelijkheid, dat het hier inkomend buitenlandsch zuivel, al of niet na vermenging met het inlandsche product, bestemd was om naar elders doorgevoerd te worden. De groote eigen productie verbiedt in ieder geval om de binnenlandsche behoefte in normale tijden als oorzaak voor deze invoeren aan te nemen.

Samenvatting. Rundveehouderij in verbinding met zuivelbereiding werd reeds van de vroegste tijden af in de vruchtbare streken van ons land aangetroffen. Beide namen sterk toe met de ontwikkeling van de steden in de 13de en 14de eeuw en met de verbetering van de afwateringstoestanden, welke vooral in de 15de en 16de eeuw plaats vond. Holland met West-Friesland, Friesland en de Ommelanden waren de voornaamste productiegebieden. Ten bewijze van de groote beteekenis, die de zuivelbereiding in de latere Middeleeuwen voor de Noordnederlandsche gewesten had, kunnen strekken de talrijke stedelijke en landsheerlijke verordeningen, die ten doel hadden den handel in zuivelproducten te regelen en de kwaliteit te waarborgen. Omtrent de techniek van de zuivelbereiding in dit tijdperk is zeer weinig bekend. Ongetwijfeld stond deze echter boven die in andere landen.

De omvang van de zuivelproductie was zoodanig, dat niet alleen de behoeften van het eigen land gedekt werden, doch bovendien een overschot voor export disponibel was. Gegevens omtrent zuiveluitvoer naar bepaalde streken in Duitschland en

¹⁾ Ruinen, t.a.p., bl. 108.

naar de Zuid-Nederlandsche gewesten komen reeds in de 12de en 13de eeuw voor. In de 14de en 15de eeuw werden onze zuivelproducten behalve naar de genoemde landen ook naar de Oostzee verscheept. In de eerste helft van de 16de eeuw volgde een verdere uitbreiding van het aantal landen, dat boter en kaas van hier betrok. De gegevens hebben thans betrekking op Noorwegen (vnl. Bergen), Noord-Duitschland, het Rijngebied, Brabant en Vlaanderen, Noord-Frankrijk (vnl. Rouaen), Spanje en Portugal. Het zuivel werd zoowel door groothandelaars van hieruit verzonden als door buitenlandsche kooplieden op de markten en bij den groothandel alhier gekocht. Naast de visscherij heeft de inheemsche zuivelproductie de eerste waren aan den Nederlandschen handel geleverd en er dus mede de basis voor gelegd.

Invoer vond plaats van eenige buitenlandsche kaassoorten (Engelsche, Fransche, Parmezaansche kaas) en van boter uit Engeland, Noorwegen en de Oostzeelanden. Deze inport was in geenendeel een gevolg van een onvoldoende eigen productie van ons land.

Het zuivelbedrijf en de daarmee samenhangende handel hadden omstreeks het midden van de 16de eeuw een groote beteekenis gekregen en vormden reeds eerder een der voornaamste bestaansbronnen van de Noordnederlandsche gewesten.

HOOFDSTUK II.

BETEEKENIS EN REGLEMENTEERING VAN ZUIVEL- PRODUCTIE EN -HANDEL TIJDENS DE REPUBLIEK.

A. Het Veehouders- en Zuivelbedrijf in dit tijdperk.

10. Toestand van den land- Door een aantal oorzaken werd in
bouw in 't algemeen. den loop van de 16de eeuw handel
hier de overwegende welvaarts-

bron. Daarnaast bloeiden in bepaalde tijden de zeevisscherij en de industrie. Omtrent de beteekenis van den landbouw tijdens de Republiek zijn weinig gegevens, doch dit mag niet tot de gevolgtrekking leiden, dat deze geen belangrijke rol vervulde ¹⁾. Indien van afname gesproken kan worden, dan was zulks hoogstens relatief, vergeleken met den handel, het geval. Er moet in dit opzicht echter onderscheid gemaakt worden tusschen de zee- en landprovinciën. Holland en Zeeland, minder ook Friesland en Groningen, met veel handelsverkeer, een dichte bevolking, veel welvaart en goede waterwegen vormden een uitnemend afzetgebied voor landbouwproducten. In deze gewesten zijn tevens de vruchtbaarste gronden gelegen. De concurrentie van den handel in buitenlandse granen werd door een gewijzigde cultuur ontweken. Men legde zich in de eerste plaats toe op zuivelbereiding en vetweiderij en verder op de teelt van tuinbouw- en handelsgewassen. De welvaart van den boerenstand was in deze provinciën in den bloeitijd van de Republiek groot, de bodem verschaftte aan vele menschen onderhoud. Kostbare droogleggingen van meren en moerassen wijzen op de groote waarde van en behoefte aan wei- en bouwland. De zuivelproductie was zoo omvangrijk, dat daarvan voortdurend geëxporteerd werd ondanks de eigen dichte bevolking.

Met de landprovinciën was het minder goed gesteld. Deze liet de regering geheel aan hun lot over en werden door deze vrijwel verwaarloosd ²⁾. De roggebouw der zandgronden werd tegenhouden door den buitenlandschen graanhandel, de landbouw leed er ook onder den slechten waterstaatkundigen toestand en

¹⁾ Verviers, De Nederlandsche Handelspolitiek, bl. 56 enz.

²⁾ Aldaar, t.a.p., bl. 78 enz.

de gebrekkige verkeersmiddelen. Men profiteerde hier in veel mindere mate van het afzetgebied, dat de handeldrijvende steden vormden. Van uitbreiding van cultuurgrond door ontginning is in deze geheele periode vrijwel geen sprake. Dit werd belet door den veelal nog bestaanden onverdeelde eigendom van de woeste gronden (marken), het ontbreken van de noodige landbouwkundige kennis, gebrek aan mest en den slechten toestand der wegen, die verhinderde den compost uit de steden naar de heiden te vervoeren. Verder zagen de stedelijke kapitalisten in ontginning geen voordeelige speculatie zooals in de droogmakingen. En ten slotte schijnen ook de regeeringen der provinciën de ontginning van woeste gronden weinig bevorderd te hebben ¹⁾). Onder de Republiek was in de landprovinciën minder land in cultuur en waren er minder menschen bij werkzaam dan ervoor.

11. **Waardeering van land- Landbouw en veeteelt ondervonden
bouw en veeteelt.** vooral in Holland geringe waar-
deering, zelfs werd de beteekenis
er van theoretisch ontkend. Kenschetsend zijn in dat opzicht de denkbeelden van *de la Court* ²⁾). Deze betoogde, dat „indien de Hollanders door haere naerstigheit geene manufacturen maekten, ofte geene voordeelen uyt der zee ende de rivieren trachteden te trecken, Hollands bodem niet waerdig soude weesen door menschen bewoond ende gecultiveerd te werden”. „En wat belangd de Boeren als mede de Ambachtsluyden buyten de manufacturen, zijn alhier te Lande maer een noodsaeckelick gevolgh van alle andere Ingeseetenen”. Met den aanzienlijken uitvoer van boter en kaas blijkt hij onbekend te zijn, want vruchten, zuivel, vee, enz. werden volgens hem genoegzaam binnenslands gesleten ³⁾). Hierdoor alleen zouden „die in Holland soo grouwelik belaste land-luyden, noch konnen subsistereen”. Deze schrijver deelt verder mede, „dat niet het agtste gedeelte der Inwoonderen van Holland haren nooddrift souden konnen vinden in haeren eygen boesem, als het overschot der getrockene vruchten soude moeten uytleveren alle andere behoeftheden”. De vier zuilen van onzen staat vormden „de Manufacturen, Visserijen, Negotiën en Reederij in Vrachtschepen”. Overeenkomstige opvattingen huldigde o.a. een leidend staatsman als *Johan de Witt* ⁴⁾).

Een eenigszins ander geluid laat *Graswinckel* hooren, als deze beweert, dat onder normale omstandigheden hooge prijzen der eigen producten bij overvloed ervan voor alle landen een zegen

¹⁾ Blink, *Gesch. v. d. Landb.* II, bl. 140 enz.

²⁾ P. de la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*, 1671, bl. 25, 38, 42, 109. De opvattingen betr. den landbouw in dit werk zijn in 1851 bestreden in het proefschrift van O. van Rees.

³⁾ Zooals later zal blijken was juist in dien tijd de zuivelexport door verschillende omstandigheden waarschijnlijk afgenomen. ⁴⁾ Blink, t.a.p., bl. 222.

is, zooals voor ons land b.v. als er veel haring gevangen wordt en deze duur is, en daarop laat volgen: „'t Selve wert over alle 't Suyvel gheseyt, ende dat met soo veel meerder redenen alser meerder door gheinteresseert zijn, dan met den Haringh-vangh" ¹⁾). Hier wordt dus zelfs een grooter beteekenis toegekend aan de zuivelbereiding dan aan de algemeen als een belangrijke welvaartsbron erkende zeevisscherij, die de „moeder der negotie" en „principale goudmijn dezer landen" werd genoemd ²⁾). Andere provinciën kwamen meermalen voor de belangen van den landbouw op ³⁾), doch de tegenstand van het machtige Holland belette gewoonlijk deze te doen gelden.

In de tweede helft der 18de eeuw nam de belangstelling in den landbouw toe ⁴⁾). Gewoonlijk werd verband gezocht tusschen dit verschijnsel en het in verval geraken van handel en nijverheid ⁵⁾). Aangezien echter thans wel vaststaat, dat de achteruitgang van onzen handel vóór 1780 vroeger sterk overdreven is ⁶⁾), hebben wij deze grootere belangstelling vnl. aan den invloed van de physiocratische denkbeelden toe te schrijven.

12. Druk van den oorlogstoestand op het platteland in den aanvang van dit tijdvak.

In den aanvang van den opstand tegen Spanje had 't platteland allerwege veel te lijden van de verschillende kriegsverrichtingen. In Hollands Noorderkwartier was in 1572 bepaald, om te voorkomen dat de vijand toevoer zou krijgen, dat de boeren niet meer boter, kaas of andere levensmiddelen in huis mochten houden, dan zij zelf in 14 dagen behoeften. Alles moest in de steden gebracht worden, uitgezonderd de nieuwe kaas, die haar zout nog niet had, waarmede zij verplicht waren alle 14 dagen te markten. Door een uitvoerverbod daalde de kaas gedurende een goed deel van den zomer te Hoorn tot den buitengewoon lagen prijs van $2\frac{1}{2}$ gl. per 100 pond ⁷⁾). Hoe treurig en moeilijk de toestand in Rijnland was, blijkt hieruit, dat in 1575 (na het beleg van Leiden en tijdens dat van Oudewater) in de gemeente Alfen 92.6 % van het land desolaat of onbebouwd was. Al dit land was uit militaire overwegingen onder water gezet of uit vrees voor

¹⁾ Mr. Dirck Graswinckel, Placcaet-Boeck op 't Stuck van de Lijf-Tocht, 1651, bl. 123. Ook in de kroniek van Gouthooven (bl. 6) wordt den nadruk gelegd op de groote zuivelproductie en -export. ²⁾ Verviers, t.a.p., bl. 80.

³⁾ Zie o.a.: Wittewaal, Bijdr. tot de Staathuish.kunde I, bl. 120, 263 en Blink, Gesch. v. d. Landb. II, bl. 218 enz.

⁴⁾ A. Reens, De Vleeschexport van Nederland, 1922, bl. 3 enz.

⁵⁾ Blink, Gesch. v. d. Landb. II, bl. 226.

⁶⁾ D. Wanjon, Geschiedenis van den Nederlandschen Handel sedert 1795, 1900, bl. 3. Verviers, t.a.p., bl. 134 enz.

⁷⁾ Velius, Chronyck van Hoorn, 4de dr., 1740, bl. 361. Niet overal was het zoo slecht gesteld. Uit stadsrekeningen van Oudewater van 1572-'73 blijkt, dat toen de kaas, geleverd aan de bezetting der schans te Goejanverwellesluis, 6 Kar. gl. per 100 pond opbracht, dus veel meer (v. Aelst, Gesch. v. Oudewater, bl. 479).

den vijand door de bewoners in den steek gelaten¹⁾. In het volgend jaar was dit in het daaraan grenzende Oudshoorn nog met 57.64 % van de totale oppervlakte het geval²⁾. Ook in de noordelijke gewesten werd het platteland geteisterd en lagen nog in 1594 vele landerijen verlaten. Het dijkwezen werd verwaarloosd, overstromingen richtten veel schade aan. Na het verdrijven van den vijand trad vooral in Holland en Zeeland echter weer spoedig herstel in³⁾. Het oosten en zuiden van het land onderonden het langst de gevolgen van den oorlogstoestand. Overigens vond de landbouw onder het gemeenebest rust. De oorlogen waren vooral zeeoorlogen geworden en in den loop van twee eeuwen leed alleen in en na 1672 een gedeelte van ons platteland schade door vijandelijke invallen⁴⁾.

13. Het veehoudersbedrijf in Gedurende de eerste helft van de de 17de en 18de eeuw. 17de eeuw waren de omstandigheden voor het veehoudersbedrijf

over het algemeen gunstig, vooral in de nabijheid van de door handel, scheepvaart en nijverheid bloeiende steden. De hooge loonen werkten de ontwikkeling van het minder arbeid eischende weidebedrijf in de hand. Onze veestapel was tot in het buitenland wegens zijn melkrijkheid beroemd⁵⁾. In Zweden hielpen de Hollanders zelfs de veefokkerijen verbeteren⁶⁾. Vele droogmakingen van meren en moerassen kwamen tot stand, waardoor het weidegebied werd uitgebreid⁷⁾. De techniek van het veebedrijf onderging in deze eeuw nog geen verandering. Alleen de gebouwen werden in Hollands Noorderkwartier ten gevolge van de toegenomen welvaart verbeterd en vergroot⁸⁾ en dit zal in mindere mate ook elders het geval zijn geweest. Verder werd door toepassing van de bemaling met windmolens de afwatering van het land bevorderd, doch de ideale toestand werd zelfs veel later nog lang niet benaderd⁹⁾. Rampen door overstromingen kwamen dikwijls voor en veroorzaakten groote veeverliezen. Dit was even-

¹⁾ Mr. N. W. Posthumus, Gegevens betreffende landbouwtoestanden in Rijnland in het jaar 1575. — Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 35ste dl., 1914, bl. 170.

²⁾ v. d. Kloot Meyburg, De econ. ontw. van Oudshoorn, bl. 31.

³⁾ Blink, t.a.p., bl. 8, 10 enz.

⁴⁾ Sloet, Tijdschr. v. Staathuish.kunde, 24ste dl., bl. 137.

⁵⁾ Hengeveld, Het Rundvee I, bl. 233.

⁶⁾ De Rooy, Gesch. v. d. Nederl. Handel, bl. 475.

⁷⁾ Blink, t.a.p., bl. 112 enz. J. Az. Leeghwater, Het Haarlemmer-Meer Boek, 4de dr., 1643, bl. 28: „Men zegt en vermoedt, dat er na den troebelen tijd in Holland, in Zeeland en andere omliggende plaatsen omtrent 80.000 morgen lands bedijkt zijn”.

⁸⁾ Bouman, De N-Holl. boer en zijn stolp van vroegeren tijd, bl. 243.

⁹⁾ Zie: Foeke Sjoerds, Algemeene Beschrijvinge van Oud en Nieuw Friesland I, 1765, bl. 144 en Tegenwoordige Staat van Holland I, 1742, bl. 8. In het tijdschrift „De Koopman” VI, 1776, bl. 187 komt een merkwaardig betoog voor over 't nut van vuurmachines voor bemaling, zooals die in Engeland al in gebruik waren in de mijnen. Dit zal wel de eerste aanbeveling voor stoomgemalen zijn, die onze literatuur bevat. De hieraan verbonden voordeelen worden duidelijk opgesomd.

eens het geval door veeziekten, al heerschten die niet zoo erg als in de volgende eeuw. In de laatste helft van de 17de eeuw begon het veehoudersbedrijf moeilijkheden te ondervinden van de steeds drukkender wordende lasten¹⁾ en de concurrentie van buitenlandsch (Iersch) zuivel.

De eerste helft van de 18de eeuw was ongunstig, vnl. door de veepestepidemieën. De runderpest woedde hevig van 1713-1719, van 1744-1746 en van 1768-1786. Doch ook in de tusschenliggende jaren was de ziekte niet verdwenen. Zoo bleef na 1746 de ziekte in afwisselende mate heerschen tot 1756, waarna zij afnam doch zich tot 1767 bleef handhaven. En na 1786 stak zij telkens weer hier en daar het hoofd op. Verschrikkelijk waren de geleden verliezen²⁾. Andere nadeelige invloeden, zij 't dan van minderen omvang, kwamen zich daar bijvoegen. De vele oorlogen, vooral de langdurige Spaansche Successie-oorlog, hadden drukkende belastingen (extra-ordinaire verpondingen) tot gevolg. In 1730 tastte de paalworm de zeeweringen aan en verzwaarde de al hooge dijklasten. Vóór 1740 liet de weersgesteldheid langen tijd te wenschen over³⁾, terwijl zooals bekend is dat jaar zelf door een buitengewoon strengen winter en een onvoordeelligen zomer gekenmerkt was, waarvan de nawerking zich in volgende jaren nog deed gevoelen. De boter- en kaaspijzen waren door de genoemde buitenlandsche concurrentie in 't algemeen laag, vooral van 1720-1730 en later⁴⁾. In vele polders kon men den druk der lasten niet meer dragen en het kwam veel voor, speciaal in Holland en West-Friesland, dat landerijen werden verlaten, het z.g. spade steken van landen⁵⁾.

De tweede helft van de 18de eeuw gaf een wending ten goede. De in 1756 uitgebroken Zevenjarige oorlog, waar de Republiek buiten wist te blijven, was gunstig voor den afzet van onze zuivelproducten. Het hooger prijsniveau handhaafde zich ook verder⁶⁾. Daarbij nam, zooals later zal blijken, de concurrentie van het buitenlandsch zuivel af. Gedurende het laatste kwartaal der 18de eeuw ging het door de groote vraag naar landbouwproducten onzen boeren goed⁷⁾. De welvaart van het platteland was

¹⁾ Blink, *Gesch. v. d. Landb.* II, bl. 242 enz., 269 enz., 274 enz.

²⁾ Zie uitvoeriger: Hengeveld, *Het Rundvee* II, bl. 48 enz. De verschillende maatregelen en voorschriften van de overheid, genomen ter bescherming van den veestapel komen voor bij: Reens, *De Vleeschexport van Nederl.*, bl. 22 enz.

³⁾ Koenen, *De Nederl. Boerenst.*, bl. 78.

⁴⁾ N. Ijpey, *Prijzverhandeling*. — Een drietal gekroonde prijsverhandelingen, 1781, bl. 3 enz., 45 enz. Zie ook een pamflet: „*Verhandeling van Landerijen*”, 1739, bl. 16 enz.

⁵⁾ Blink, t.a.p., bl. 243 enz. en de genoemde *Verhandeling van Landerijen*, bl. 12. Zelfs omstreeks 1775 kwam het nog in Zuid-Holland en in de onmiddellijke omgeving van Amsterdam voor. (De *Koopman V*, 1775, bl. 96, 133). Zie verder de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden I*, 1739, bl. 14.

⁶⁾ Ijpey, t.a.p., bl. 12 enz., 60.

⁷⁾ Dr. H. Blink en S. Koenen, *Algemeen Overzicht der economische geschiedenis*

in de jongste dagen der Republiek inderdaad zeer aanmerkelijk ¹⁾).

In het Friesche weidebedrijf werden na 1720 verschillende verbeteringen ingevoerd. Men begon met het begreppelen der landen en bracht door bedijkingen meer land onder de watermolens. Hierdoor werd het steeds boven water gehouden, wat gunstiger uitwerking van bemesting deed zien en daaraan uitbreiding gaf. Voordien werd de mest wel met riet vermengd om er brandstof van te maken. Anderen hoogden er lage stukken land mee op of verkochten de mest voor zeer geringen prijs. Het maaien werd vervroegd, terwijl deze werkzaamheid door gebruik te maken van vreemde maaiers vlugger verliep ²⁾. Deze maatregelen verhoogden de kwaliteit van het hooi. De inpolderingen van buitendijksche gronden namen toe ³⁾. In Groningen werd het Friesche voorbeeld gevolgd en paste een enkele zelfs gierbemesting toe ⁴⁾.

De kwaliteit van den veestapel was door de genoemde rampen, die invoer van minderwaardig buitenlandsch vee noodzakelijk maakten, achteruitgegaan ⁵⁾. Hiertoe zouden ook de hooge prijzen der zuivelproducten na het midden der eeuw meegewerkt hebben. Alle aandacht werd geschonken aan het verkrijgen van groote zuivelopbrengsten en de veefokkerij verwaarloosde men ⁶⁾. Uitbreiding van den schapenstapel was een verder uitvloeisel van de veesterften.

Invoer van buitenlandsch vee, vnl. van magere ossen uit Jutland en Holstein, ten behoeve van de vetweiderijen in Holland doch ook elders, had sedert eeuwen plaats gevonden ⁷⁾. In 1686 begon men dezen invoer te belemmeren door een zwaar invoerrecht van 20 gl. per stuk te leggen op ossen en koeien, inkomende van 1 Juni tot den laatsten Mrt, uitgezonderd de magere melkkoeien. In 1724 werd bepaald, dat ook het in April en Mei ingevoerde vee belast zou worden met een ieder volgend jaar klimmend bedrag, totdat in 1729 de voor de overige maanden geldende 20 gl. bereikt zou zijn. Deze regeling bleef gehandhaafd in het laatste tarief

van Nederland in betrekking tot den landbouw van 1813—1913. — De Nederlandsche Landbouw in het tijdvak 1813—1913, bl. 4.

¹⁾ Mr. H. J. Koenen, De Nederl. Boerenstand, bl. 95.

²⁾ Omstreeks 1780 werd in Holland het maaien door Duitschers uit Westfalen verricht. (Mr. H. J. Koenen, t.a.p., bl. 84). Betreffende het overvoeren der grasmaaiers in den hooitijd werd in 1739 door Amsterdam met Zwolle een overkomst getroffen. De Hasseltsche veerman mocht in Juni en Juli niet meer dan 100 maaiers overvoeren. (J. Wagenaar, Amsterdam, 2de st., 1765, bl. 504).

³⁾ Zie: IJpey, t.a.p., bl. 15 enz., die omtrent deze zaken interessante mededeelingen doet. ⁴⁾ Dijkema, Gesch. der Landhuishouding in Groningen, bl. 510 enz.

⁵⁾ Hengeveld, Het Rundvee II, bl. 59 enz.

⁶⁾ L. Broekema, Rundveeteelt. — De Nederl. Landb. 1813—1913, bl. 352.

⁷⁾ Van ouds was de Deensche ossenmarkt gevestigd te Hoorn. In 1605 ging de markt over naar Enkhuizen. (Velius, Chronyck van Hoorn, 3de dr., bl. 284). Ook deze stad mocht haar niet behouden. Door omkoopning van den Enkhuizer marktmeester wist Amsterdam omstreeks 1660 de verplaatsing daarheen te bewerkstelligen. (Brugmans, A'dam in de 17de eeuw II, bl. 190).

van 1725¹⁾). Hierdoor nam de invoer van het buitenlandsch vee sterk af²⁾). Dit kwam ten goede aan de veefokkerij in Friesland en Groningen, vanwaaruit nadien de Hollandsche veestapel werd aangevuld³⁾).

14. **Ontwikkeling van de zuivelbereiding.** Kon voor de oudste tijden zeer weinig omtrent de wijze van zuivelbereiding worden medegedeeld, ook voor dit tijdperk zijn de gegevens daarover nog spaarzaam. Het eerste en eenigste werk, dat dienaangaande het licht zag, was een in het Latijn geschreven boekje van *M. Schoockius*: „Tractatus de butyro accessit ejusdem diatriba de aversatione casei” (Groningen 1664). Voor de 18de eeuw trof ik verder eenige mededeelingen aan in het tijdschrift „De Koopman” en in het „Huishoudelijk Woordenboek” van *M. Noel Chomel*⁴⁾). In de eerste jaren van de 19de eeuw verschenen er evenwel over de verschillende takken van ons zuivelbedrijf meerdere goede beschrijvingen en deze zullen tevens voor de 18de eeuw in hoofdzaak opgaan, aangezien van ingrijpende veranderingen wel melding zou zijn gemaakt⁵⁾).

Ofschoon het niet in de bedoeling ligt om de ontwikkeling van de techniek der zuivelbereiding in bijzonderheden na te gaan,

¹⁾ Gr. Pl. Boeck IV, bl. 1235; VI, bl. 1366, 1465.

²⁾ Hengeveld, t.a.p., bl. 69. In 1624 werden aan de toen te Enkhuizen gevestigde markt van Deensche, Zweedsche en andere Noorsche ossen aangevoerd 11769 stuks. (Brandt, Hist. v. Enkh., bl. 205). Van 1 Oct. 1667—1 Oct. 1668 bedroeg de aanvoer aan de naar Amsterdam verplaatste markt 8788 ossen. (Dr. H. Brugmans, Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam. — Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen. 19de dl., 1898, bl. 167). Volgens „De Koopman” II, 1770, bl. 166, placht men vroeger jaarlijks in de lente zoowel over zee als land wel 14 à 15000 magere ossen uit Jutland en het Holsteinsche te krijgen. Die veehandel zou echter eertijds van veel meer belang zijn geweest dan toenmaals. Het elders door mij aangetroffen cijfer van 40.000 stuks zal evenwel overdreven zijn. Ook in de „Tegenw. Staat der Nederl.” I, 1739, bl. 629, wordt al opgegeven, dat de invoer door de belastingen verminderd is. Luzac (Hollands Rijkdom, 1779/83, II, bl. 285) beweert in strijd hiermede, dat de Deensche ossenhandel op denzelfden voet was gebleven als in vroeger tijden. Dat echter deze handel wel degelijk vrijwel te niet was gegaan, blijkt daaruit, dat te Amsterdam in 1774 slechts 1241 stuks rundvee werden ingevoerd. (Mr. N. W. Posthumus, Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam in het jaar 1774. — Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 34ste dl., 1913, bl. 526).

³⁾ Kuperus, Gesch. v. h. Friesche Rundveeslag, bl. 23.

⁴⁾ De Koopman I, 1768, bl. 219 enz. Van het Huishoudelijk Woordenboek werd geraadpleegd de 2de druk van 1778 door J. A. de Chalmot, 1ste dl., bl. 265 enz. en 3de dl., bl. 1376 enz. M. Bokma de Boer deelt in „Ons Zuivelbedrijf I, Zijn Verleden”, bl. 23 mede, dat in 1742 een Zweed, Nordenberg genaamd, een beschrijving heeft gegeven van de Hollandsche Zoetemelksche kaasbereiding. Het is mij, ondanks de ingeroepen medewerking van een Zweedsch zuivelconsulent, niet gelukt dit werkje in handen te krijgen.

⁵⁾ De bedoelde beschrijvingen komen voor in „Sloets Tijdschr. voor Staathuish. kunde”, dln. 19 en 20 (Onze Landbouw in het Jaar 1800), in het „Magazijn van Vaderlandschen Landbouw” van J. Kops en in „Natuurlijke Historie van het Rundvee in Holland”, 1811, door J. le Francq van Berkhey. De laatste schrijver was reeds hoogbejaard, toen hij dit werk voltooide.

mogen hier toch de oudste bekende methoden volgen, aangezien deze voor zoover mij bekend, nimmer onderwerp van beschouwing hebben uitgemaakt.

De *boterbereiding* vond in het midden van de 17de eeuw, en waarschijnlijk vroeger eveneens, in hoofdzaak op vrijwel dezelfde wijze plaats als in de 19de eeuw op de boerderijen nog het geval was. Ook de meeste van de latere namen der gereedschappen komen dan reeds voor. *Schoockius* geeft als volgt de manier aan, waarop de boerinnen toenmaals boter bereidden ¹⁾. De werkwijze was niet altijd gelijk, doch de weergegevene werd door de zorgvuldigste bereidsters toegepast. De melk werd na het melken gereinigd door zeven, en na afgekoeld te zijn, in ondiepe houten vaten, „mouden” of molden”, gedurende 2 of 3 dagen te roomen gezet. Bij warm weer werd deze tijd ingekort, ten einde te voorkomen, dat de afgeroomde melk al te zuur zou worden en bederven, aangezien dan van de „vlotemelk” geen kaas meer zou kunnen worden gemaakt. De room werd met een alleen voor dit doel dienenden platten „roomschotel” afgeschept en verzameld in een vat, „tyne” of „teene” genaamd. Hierin bleef deze, tot hij voldoende dik en zuur geworden was. Daarna werd de room overgegoten in de cilindrische „kerne”, elders „boterstande” genoemd, waarin door beweging de boter verkregen werd. De karn behoorde vooraf goed gereinigd te zijn en uitgespoeld te worden met koud water. De dikke room werd in de karn met behulp van een „kernpols” (bestaande uit een staaf, aan het ondereind voorzien van een ronde plaat, doorboord met meerdere ronde gaten) geslagen, totdat de korreltjes boter zich aan de oppervlakte begonnen af te scheiden. Zoolang de korreltjes nog klein waren, werd het karnand voortgezet. Het verdiende aanbeveling om de aan den karnwand klevende boterkorreltjes herhaaldelijk met koud water af te spoelen. Daarna werden de gevormde boterkluiten in een goed gereinigd plat houten vat overgelegd en met de handen zoodanig bewerkt, dat alle melkdeelen uitgedrukt waren. De handen moesten voor dezen arbeid vooraf met warm water afgewasschen worden. Vervolgens werd de boter gezouten. De ondervinding leerde hierbij de meest gewenschte hoeveelheid toe te voegen. De volgende bewerking, het z.g. „haren”, bestond daarin, dat een mes herhaaldelijk door de boter werd getrokken, ten einde aanwezige koeienharen te verwijderen en het zout er beter doorheen te werken. De aldus bereide boter werd in een vat bewaard of met een houten vormpje gevormd tot hoeveelheden van $\frac{1}{2}$ tot 3 pond en aldus op de markt te koop aangeboden. In een over de Meiboter handelend hoofdstuk ²⁾ deelt de schrijver mede, dat vooral in de beide Frieslanden en de Ommelanden de boeren deze dikwijls met de witte winterboter of met de eerste zomerboter vermengden, wat

¹⁾ Schoockius, *Tractatus de butyro*, bl. 28 enz. ²⁾ Aldaar, bl. 86 enz.

als bedrog werd aangemerkt. De boter uit het begin van den herfst beschouwde men als de duurzaamste.

Het vorenstaande geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen. De methode was waarschijnlijk de in Groningen toegepaste. De melk werd hier toen evenmin als later voorgeoeld. De oprooming geschiedde in houten vaten. Van een karnmolen wordt niet gesproken en evenmin van wasschen van de boter na het karnen. Overigens stemt de bereiding reeds geheel overeen met die volgens de 19de eeuwsche beschrijvingen.

De genoemde bronnen uit de tweede helft der 18de eeuw en later geven voor sommige streken de volgende wijzigingen aan. De melk wordt (misschien vroeger ook al) in Holland in koperen ketels of andere zuivere vaten voorgeoeld en in dien tijd geoerd om oproomen te voorkomen. Voor de ontrooming van de melk worden naast houten tobbetjes de betere vaten van aardewerk of metaal gebruikt. Het karnen geschiedt op de groote koemelkerijen met een karnmolen, door een paard getrokken ¹⁾). De boter wordt soms gekleurd met sap van goudsbloemen, kurkuma of orlean ²⁾). Na het karnen wordt de boter in een tobbe met koud water gewasschen. Aan verbetering van de karn werd in de 18de eeuw wel aandacht geschonken. Driemaal, nl. in 1757, 1788 en 1797, verleenden de Staten van Holland octrooi voor gewijzigde karns ³⁾). Ze schijnen echter in de practijk niet te hebben voldaan.

Algemeen werd de Leidsche of Rijnlandsche boter de beste genoemd en daarnaast de Delftsche. De Friesche werd steeds aangemerkt van mindere kwaliteit te zijn dan de Hollandsche ⁴⁾). Uit de 19de eeuwsche beschrijvingen der bereiding valt af te leiden, dat in Friesland minder zorgvuldig werd gewerkt. De

¹⁾ Sloet, Tijdschr. v. Staathuish.kunde, 17de dl., bl. 349: „Trotz verwondert zich met reden, dat de uitvinder van de zoo nuttige karnmolen onbekend gebleven is”.

²⁾ Dit geschiedde ook reeds in de 17de eeuw, doch men had daar toen nog niet veel mee op. In een keur van 's-Gravenhage van 1653 luidt het, dat vele huisluiden hun bleeke, slechte, ja geheel witte hooiboter met Orlianus, Orangewater en andere kleurstoffen oppronken, vervalschen en rood maken, zoodat deze oogenschijnlijk de beste en duurzaamste roode boter gelijkij en duur verkocht wordt aan de goede ingezetenen, terwijl de arme gemeente geen gelegenheid krijgt om bleeke en slechte witte boter tegen minder prijs te koopen. De Orlianus wordt een stinkende materie genoemd en het Orangewater en de andere kleurmiddelen worden vervalscht. Deze stoffen zijn schadelijk voor de gezondheid en de boter wordt daardoor in korten tijd ongenietbaar. (De Riemer, Beschr. van 's-Hage I, bl. 633).

³⁾ Le Fr. v. Berkhey, Nat. Hist. v. h. Rundvee in Holl., 6de stuk, bl. 373, 382, 392.

⁴⁾ T. van Domselaer, Beschrijving der stad Amsterdam III, 1665, bl. 180: „De Kaes komt meest uyt Noordt Hollandt, ook eenige uyt Vrieslandt, daar mede Boter van daan komt, doch is slechter, door dien ze zo wel niet gehavent wort, als de Hollandsche”. De uitgaande rechten (convooien en licenten) waren, zooals zal blijken, voor de Friesche boter, waarschijnlijk in verband met de geringere waarde, steeds lager gesteld dan voor de Hollandsche. Zoo noteerde b.v. ook de lijst van het Veilgeld van 1643 (Gr. Pl. Boeck I, bl. 1003) de Hollandsche boter 't vat op 75 gl. en de Friesche op 60 gl. De Friesche boter werd vooral door de geringe lieden geconsumeerd. (Resolutiën van Holland, 1705, bl. 151).

melk werd daar niet voorgekoeld, stond langer op te roomen en de eigenlijke bereiding geschiedde slordiger. Ook waren de gebouwen (kelders) minder doelmatig dan in Zuid-Holland. Het slechtst was de boter uit de zandstreken.

Behalve als voedsel werd de boter nog altijd in de geneeskunde gebruikt. Men onderscheidde zomer- en winterboter of graasde boter, Mei- en hooiboter. Een andere verdeeling was die in versche boter, gezouten- of pekelpoter en smeerpoter. In de twee laatste soorten was de meeste handel. De versche boter was ongepekeld (licht gezouten?) en werd in 't klein voor directe consumtie verkocht. De gezouten boter werd sterk met zout doorkneet en met pekelpoter begoten om ze voor bederf te behoeden. Grauw zout schreef men een beter conserveerende werking toe dan 't witte. De smeerp- of smeltpoter werd verkregen door afscheiding van alle melkachtige bestanddeelen en onzuiverheden, die de boter vlugger aan bederf doen onderhevig zijn. Als ze wel besmolten en in goede potten gedaan werd, kon zij minstens 1½ à 2 jaren, soms langer duren. Deze boter was vooral geschikt voor verzending naar warme landen¹⁾. Ten slotte werd de boter ook nog onderscheiden naar de streken, waar zij bereid en naar de plaatsen, waar zij vnl. verkocht werd. Men had Hollandsche, Friesche, Groningsche, Mastenbroeker, Brabantsche boter, waarnaast dan nog weer werd gesproken van Leidsche, Delftsche, Bossche boter enz.

Schoockius' beschrijving van de *kaasbereiding* is minder duidelijk en volledig. Waarschijnlijk varieerde deze, evenals thans nog op de boerderijen, veel meer dan die van de boter. De eigen mededeelingen van den schrijver komen in hoofdzaak op het volgende neer²⁾. De kaasbereiding geschiedde op tweeërlei wijze, nl. uit volle en uit afgeroomde melk. Bij de bereiding uit volle melk werd, als deze nog warm was, stremsel, bereid uit kalvermagen, toegevoegd. Er werd voor gewaakt, dat de melk niet al te vast stremde. Daarna werd de wei door uitdrukken (dus kneden) uit de gestremde massa verwijderd, terwijl zout door de wrongel werd gemengd. Vervolgens werd de kaas in vormen gedaan. Gebruik van te veel stremsel geeft volgens den schrijver z.g. „lebbige kaese”, welk gebrek te verbeteren zou zijn door meer zout toe te voegen. Kaas die te veel wei blijft bevatten, krijgt vele met lucht gevulde holten³⁾. Wat de bereiding uit afgeroomde melk aangaat, indien de hoeveelheid daarvan te gering was om te verkazen, werd deze eerst hoog verhit, opdat zij voor het doel niet ongeschikt zou worden, en dan weggezet totdat er een grootere hoeveelheid van was⁴⁾. Daarop werd de geheele massa lauwwarm gemaakt en

¹⁾ Onder smeer werd ook bedorven boter verstaan. (Zie bl. 9). Waarschijnlijk was de hier bedoelde boter meer speciaal smeltpoter.

²⁾ Schoockius, *Tractatus de aversatione casei*, bl. 246, enz.

³⁾ Doelende op de vele „oogen” zegt de schr., dat deze kaas gelijkt op Argus.

⁴⁾ Geheel duidelijk is dit niet.

gestremd. Nadat de gestremde massa goed met de handen was bewerkt, werd ze in een doek gewikkeld en geduwd en gedrukt. Ten slotte werd ze in een houten vorm overgebracht en geperst met een steen of een ander zwaar voorwerp. Vroeger en ook toen nog wel werden vormen van gevlochten teen gebruikt. Op deze wijze werd een tweede soort kaas verkregen. De kaas uit afgeroomde melk was wit of groen. In het laatste geval werd aan de melk een aftreksel van schapenmest toegevoegd. De kaas werd ook wel met komijn gekruid. Er wordt geen gewag gemaakt van kaaspersen, doch volgens andere gegevens kwamen die toch in de 17de eeuw reeds voor.

In de 18de eeuw geschieden de bewerkingen bij de kaasbereiding met den nap en de handen. Voor de zoetemelksche kaasbereiding wordt nog geen melding gemaakt van het gebruik van doeken en persen, doch uit de latere mededeelingen van *Le Francq van Berkhey* valt af te leiden, dat deze ook eerder reeds bij de Edammer kaasbereiding in Noord-Holland wel gebezigd werden. Dit moet aan de kwaliteit, in 't bijzonder aan de korst, van deze kaassoort ten goede zijn gekomen, die dientengevolge beter voor export geschikt was. Zulks zal een van de redenen zijn geweest, dat steeds de Noordhollandsche of Edammer kaas de in het buitenland het meest gevraagde van onze kaassoorten werd genoemd¹⁾. Trouwens, veehouderij en melkwinning stonden in het Noorderkwartier waarschijnlijk het hoogst²⁾. Het zouten van de zoetemelksche kaas geschiedde door ze herhaaldelijk met zout in te wrijven en soms door wat zout in de wrongel te mengen. Verder spreekt *Le Fr. v. Berkhey* van pekelen. In de bewaarplaats werd de korst verzorgd door inwrijven met zout of afwasschen met pekels (om insecten te weren) en door herhaaldelijk afschrappen. Deze behandeling zal bij de Edammer met betere korst minder noodig zijn geweest. In Noord-Holland, bij Edam en elders, was men gewoon de kaas rood te verven met een afkooksel van fernambuk spaanders. Men onderscheidde rood- en witkorstkazen.

Bij de bereiding van kaas uit afgeroomde melk (grove kaas) werden doeken en persen gebruikt³⁾. Deze kaas werd veelal meer

¹⁾ De Koopman I, bl. 223. Groot-Placaat Boek IX, bl. 1245. Blijkens de maandelijksche marktnoteringen, voorkomende in de Nederl. Jaarboeken van 1747—1765, werden bij de Noordhollandsche kaas groote, middelbare en kleine kazen onderscheiden, resp. van een gewicht van 18—20, 9—14 en 5—7 pond. Daarbij noteerde dan de zwaardere als regel het hoogst, evenals thans bij de Goudsche boerenkaas nog het geval is. Op 13 Nov. 1783 werden te Hoorn door een kaasboer 62 kazen, wegende 1965 pond aangevoerd, d.i. gemiddeld 32 pond per kaas, die voor 14 gl. per 100 pond door een kaaskooper uit Oosthuizen werden gekocht. Dergelijke gewichten zijn bij de Edammer kaas nu niet meer bekend. (Medegedeeld op bl. 47 van een vervolg op *Vellius'* kroniek, in handschrift, aanwezig in het gemeentearchief te Hoorn, nr. 15).

²⁾ „Zonder den Zuidhollandschen Landlieden te kort te doen, kan (ik) zeggen, dat ik geene districten weet, daar het vee reiner, en de stallen zindelijkker behandeld worden”, zegt *Le Fr. van Berkhey* betreffende West-Friesland. (Natuurlijke Historie van Holland I, 1769, bl. 86).

³⁾ De niet gedateerde doch uit de 17de eeuw afkomstige lijst van de Grafelijk-

of minder geel gekleurd met een aftreksel van saffraan of orlean. Meestal werden kruiden (komijn, kruidnagelen, soms karwij- en korianderzaad) toegevoegd. Van deze kaassoort werd de Leidse komijnekaas de beste geacht. Evenals de boterbereiding geschiedde in Zuid-Holland de kaasbereiding uit afgeroomde melk het zorgvuldigst. Men was destijds de nog steeds niet geheel verdwenen meening toegedaan, dat in sommige streken de melk te vet was voor zoetemelksche kaas, zoodat boter en magere kaas aldaar de eenige mogelijke producten waren.

De vorm van alle kaas was doorgaans rond maar plat, doch de eene meer dan de andere. *Le Fr. v. Berkhey* noemt de zoetemelksche Noordhollandsche kazen rond van fatsoen en hier zal, gelijk aan de geheele bereiding, aan een goeden vorm meer aandacht zijn geschonken dan elders. De Edammers werden al gezouten in ronde vormen (zeters), wat mede tot een beter model bijdroeg. Doch overigens waren de modellen nog zeer ongelijkmatig en had men niet de tegenwoordige scherp van elkaar verschillende vormen van de kaassoorten, zooals blijkt uit 17de en 18de eeuwse afbeeldingen ¹⁾. De Leidsche kaas heeft daarop echter, evenals thans nog, scherpe kanten, maar vertoont verder weinig uniformiteit ²⁾.

De bereiding van schapenkaas geschiedde uit volle melk. De kaasjes waren gewoonlijk klein van stuk en werden van ouds groen gekleurd door toevoeging van sap uit schapenmest, hetgeen ze smakelijker (?) en scherper (pikanter) zou maken. *Chomel* achtte het intusschen beter en zindelijker peterseliesap te gebruiken.

Dat het zuivelbedrijf naast de zeevaart steeds een groote rol in ons volksbestaan heeft gespeeld, bewijzen de vele uitdrukkingen en spreekwijzen, die onze taal aan beide heeft ontleend ³⁾. De kwaliteit van ons zuivel stond boven dat van andere landen. Men

heidstollen, voorkomende in het Gr. Pl. Boeck IV, bl. 615, bevat op bl. 621 een post voor „Kaesdoeck” per „rolle”. Volgens de Tegenwoordige Staat van Holland III, bl. 367, werd in Hazerwoude gaas- of kaesdoek gemaakt, die genoezaam door geheel Holland verzonden en gesleten werd.

¹⁾ Op gravures in het Alkmaarsche gemeentemuseum, voorstellende de Alkmaarsche kaasmarkt in 1675 en 1725, heeft de aangevoerde kaas nog niet de latere typische kogelronde vorm van de Edammer, doch is meer platronde. De bolvorm is dus daarna, waarschijnlijk in den loop van de 18de eeuw algemeen geworden. En zelfs in het begin van de 19de eeuw waren de in den herfst gemaakte zachtere z.g. commissiekazen meer platronde. (*Le Fr. van Berkhey*, *Nat. Hist. v. h. Rundvee* VI, bl. 459). Daar staat tegenover, dat reeds in 1581 de lijsten van convoien en licenten rubrieken voor „klootkaas” hebben, zoodat de Noordhollandsche kaas wel steeds hooger van model zal zijn geweest dan de Zuidhollandsche. De minder oordeelkundige bereiding moet destijds wel tot allerlei modellen aanleiding hebben gegeven. Ook de kaasvormen zullen slecht afgewerkt zijn geweest. Slecht gevormde Goudsche kaasvaten van gedraaid wilgenhout zijn zelfs thans nog wel op boerderijen te vinden.

²⁾ Het „Weekblad voor Zuivelbereiding en Handel” van 8 Nov. 1927, nr. 32, bevat een reproductie van een plaat van 1732, waarop zulks duidelijk uitkomt.

³⁾ Blink, *Zuivelindustrie en Zuivelhandel*, bl. 92.

trachtte het dan ook, zooals nader zal blijken, in het buitenland na te maken. De bedijkingen en inpolderingen hebben in de 17de eeuw ongetwijfeld de productie doen stijgen ¹⁾. Deze daalde daartentegen in de perioden van hevige veeziekten. Zoo kenmerkte het jaar 1648 zich door gedurigen regenval. In Zuid-Holland stierf veel vee door de leverbotziekte, waardoor het zuivel duur werd ²⁾. De kwaliteit werd door de ziekten eveneens benadeeld. In 1651 waren „byna door geheel 't Noorderlandt, vele Koebeesten met seere Monden dat sy niet en konden eten, daer door oock geen goedt Suyvel en werde gemaect" ³⁾. Vooral in de 18de eeuw had de zuivelproductie te lijden door de veesterften. Men noemde onze „veenering" verminderd en ontluisterd. De zeer groote „negotie in boter en kaas" had onze provinciën steeds doen bloeien en ofschoon de handel daarin nog vrij uitgestrekt werd genoemd, was deze toch afgenomen ⁴⁾. Intusschen was men toen wel doordrongen van de beteekenis, die de zuivelbereiding voor ons land had. Chomel schrijft, „dat het zuivel, dat is, hetgeen van de Melk-beesten kooft, het voornaamste product en bestaan van ons Gemeenebest uitmaakt, behalven wat de uitgebreide Negotie van Holland en Zeeland betreft" ⁵⁾.

15. **Zuivelproductie en zuivelmarkten in de verschillende gewesten.** De literatuur is arm aan statistische opgaven betreffende de getalsterkte van den veestapel en de grootte van de zuivelproductie.

De runderteelt en zuivelbereiding waren ook in dit tijdvak het aanzienlijkst in de kustprovinciën Holland, Friesland en Groningen en daarnaast in westelijk Utrecht en westelijk Overijssel ⁶⁾.

Friesland. Men becijfert, dat van Nov. 1744 tot Juli 1745 in deze provincie 150.730 runderen de pestziekte gehad hebben en dat er in 1779 150.076 stuks rundvee zouden zijn geweest ⁷⁾. De zuivelbereiding was in dit gewest belangrijk, doch werd beperkt door de veefokkerij en den vee- en hooiuitvoer uit dit gebied, die beide naar Holland gericht waren ⁸⁾. Het voornaamste

¹⁾ Wttewaal, Bijdr. tot de Staathuish.kunde I, bl. 34.

²⁾ Bronnengeschiedenis van Rotterdam II, bl. 453.

³⁾ C. v. d. Woude, Kronyk van Alckmaar, 1746, bl. 122.

⁴⁾ De Koopman I, bl. 211, 221; II, bl. 461.

⁵⁾ Chomel, Alg. Huish. Woordenboek, 3de dl., bl. 1377.

⁶⁾ Blink, Gesch. v. d. Landb. II, bl. 84.

⁷⁾ Ijpey, Prijsverhandeling, bl. 5, 32. Het laatste getal acht deze nauwgezette schr. op grond van de aanvoeren aan de veemarkten te hoog.

⁸⁾ Foeke Sjoerds, Alg. Beschr. v. Friesl. I, bl. 168 noot. De uitvoer van melk- en varekoeien in 't voorjaar en van vette beesten en vroegmelksche koeien in 't najaar naar Holland werd in de eerste helft van de 18de eeuw jaarlijks op 30.000 stuks geschat, ter waarde van 9 tonnen gouds. Dit aantal was later geringer, nl. van 15 April tot 15 Mei 1773 9.286, in 1778 9.854 en in 1779 12.144 stuks.

zuivelproduct was boter¹⁾). Bij de productie hiervan werd van de afgeroomde melk de z.g. grove kaas bereid²⁾). Ook zoetemelksche kaasbereiding kwam voor. Voor den omvang van de Friesche zuivelproductie in dit tijdperk beschikken wij slechts over enkele cijfers. Van Mei 1762 tot Mei 1763 werden aangegeven op de Landswagen 83.206½ vierendeelen boter, ongerekend het overwicht ongeveer overeenkomend met 6.656.520 pond. Verder werd in 1765 opgegeven, dat over verscheidene jaren gemiddeld jaarlijks ter waag werd gebracht 1.583.659 pond zoetemelksche kaas en 3.890.741 pond grove kaas. Daarnaast werd dan nog kaas onder de hand verkocht en niet ter waag geleverd³⁾).

De groote beteekenis van de zuivelbereiding in Friesland kan verder blijken uit de volgende in de „Tegenwoordige Staat” voorkomende mededeelingen dienaangaande⁴⁾. „Ongemeen groot is de overvloed van Boter, Zoetemelks en grove Kaas, welke alle jaaren in deeze Provincie bereid, en, voor een groot gedeelte, jaarlijks naar buiten wordt gevoerd”. En verder: „De negotie van Boter en Kaas geeft (dus) geen’ geringen bloei aan de Week Markten der meeste Steden en Vlekken; doch voornaamelijk heeft de Boter-handel zynen zetel des Dinsdag op de Weekmarkt te Sneek, en de Kaashandel te Dokkum, waar van, denkelyk, de voornaamste reden is, dat nergens meer Boter gemaakt wordt dan in Wymbritzeradeel en de verdere Weid-Grietenyen om of nabij die Stad; terwijl de Dongeradeelen, aan welke Dokkum ligt, de beste Grietenyen zijn voor de Kaas Boeren”.

(IJpey, t.a.p., bl. 33 enz.). — De uitvoer van paardehooi uit Friesland naar Holland plicht sedert de opkomst van het gemeenebest tot 1740 jaarlijks ongeveer 1000 scheepsvrachten, ieder groot 13 à 14 „leverweiden”, te bedragen, betgeen overeenkomt met ± 26 miljoen pond. (IJpey, bl. 15, 70. E. Alta, de schr. van de tweede prijsverhandeling, geeft nl. voor iedere vracht op 14 tot 16 leverweiden of ongeveer 30.000 pond). Aangezien voor elke koe per jaar 2 leverweiden hooi noodig zijn, was deze hoeveelheid voldoende voor de voeding van ± 7000 stuks vee, welke er dus minder door gehouden konden worden. Na het rampspoedig jaar 1740 werd tot 1744 de hooiuitvoer verboden. (IJpey, bl. 3, 9, 46).

¹⁾ Schoockius (t.a.p., bl. 97) zegt, dat in de beide Frieslanden en de Ommelanden overvloedig uitstekende boter bereid wordt, die door Amsterdamsche handelslieden gretig gezocht en over de g.e.ele wereld verspreid wordt.

²⁾ De grove, witte, Friesche kaas, zonder specerijen en ongekleurd, z.g. kanterkaas, was de algemeene Friesche kaasoort vóór omstreeks 1845. (H. B. Hylkema, Leerboek der Zuivelbereiding, 3de dr., bl. 527). Daarnaast werd ook komijne- en nagelkaas gemaakt.

Voor iedere melkkoe werd gerekend op een productie 2¼ vierendeel of 200 pond boter en van een schippond of 300 pond grove kaas. (IJpey, t.a.p., bl. 41). Deze gegevens waren uit de practijk opgevraagd.

³⁾ Foeke Sjoerds, t.a.p., bl. 167 noot. In de „Tegenwoordige Staat van Friesland” IV, 1789, bl. 578 werd het eerstgenoemde cijfer foutief overgenomen, nl. als 38.206 vierendeelen, en de waarde, geschat op 764.120 Kar. guldens, dienovereenkomstig te laag aangenomen. Dit foutief getal wordt daarna in de literatuur geregeld aange troffen, o.a. in Hengeveld, Het Rundvee en in Blink, Gesch. v. d. Landb. Het cijfer van Sjoerds klopt vrij goed met een later te vermelden schatting in den Franschen tijd van 100.000 vierendeelen.

⁴⁾ Tegenwoordige Staat van Friesland IV, bl. 578, 587.

De schapenhouderij was in vergelijking met den rundveestapel slechts van geringe beteekenis, doch het aantal schapen was na het woeden der veeppest uitgebreid. Deze dieren werden gehouden voor de fokkerij, om de wol en om de melk, waarvan wel schapenkaas werd bereid. Voor boter werd de schapenmelk minder geschikt geacht ¹⁾). De zuivelproductie van de Woudstreken was minder overvloedig en van slechtere kwaliteit dan die van de z.g. hooge kwartieren ²⁾).

Het zuivel werd door de producenten afgezet op verschillende locale marktplaatsen. Hiertoe behoorde in de eerste plaats Leeuwarden, waar na 1580 handel en scheepvaart zoodanig begonnen te bloeien, dat de boter- en zoutwaag te klein werd en in 1598 een nieuwe werd gesticht ³⁾). Dat in de 18de eeuw een belangrijk gedeelte van de Friesche boter te Leeuwarden gemarkt werd, blijkt uit de van Mei 1793 tot Mei 1794 ter waag gewogen hoeveelheid, nl. 34.277 $\frac{3}{4}$ vierendeelen of 2.742.220 pond ⁴⁾). Sneek had in 1706 onder afschaffing van de jaarmarkten een vrije weekmarkt, hoofdzakelijk van boter en kaas, ingesteld, die voor een der beste van de provincie werd gehouden. Vooral de boterhandel was er aanzienlijk. Aan de waag werden in den besten tijd van het jaar op één markttag 11 of 1200, een enkele maal 1400 vierendeelen boter gewogen, benevens 2 à 300 schipponden kaas ⁵⁾). Dokkum had van oudsher een vrije weekmarkt, waar op 15 Juni 1693 114 wagens met 76.304 pond kaas ter markt kwamen en op 2 Juli 1744 108 wagens met 85.011 pond. Van 1 Mei 1745 tot 30 April 1755 werden aangevoerd met 1782 wagens totaal 1.008.891 pond zoetemelksche kaas, zoodat van deze kaassoort in Friesland verreweg het meeste te Dokkum ter markt kwam. Deze markt ondervond omstreeks 1786 concurrentie van het naburige Kollum, waarheen zij zich deels verplaatste ⁶⁾). Verder worden in de „Tegenwoordige Staat” als zuivelmarktplaatsen nog genoemd Franeker, Bolsward (met in 1784 een jaaraanvoer van 5665 vierendeelen boter en 1948 schippond grove kaas) en IJlst. Van de laatste plaats voer wekelijks een „boterschip” op Amsterdam ⁷⁾).

Slechts een klein gedeelte van het Friesche zuivel werd nog rechtstreeks naar het buitenland gezonden. Holland, in 't bijzonder de Amsterdamsche markt, was vooral voor boter doch ook voor kaas, in dit tijdvak het afzetgebied voor Friesland geworden ⁸⁾).

¹⁾ Foeke Sjoerds, t.a.p., bl. 181. ²⁾ Aldaar, bl. 192.

³⁾ W. Eekhof, Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden II, bl. 18 enz.

⁴⁾ Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, 1794, bl. 586.

⁵⁾ Teg. Staat van Friesland III, bl. 253, 265. In het archief van Sneek bevinden zich de waagboeken over de jaren 1711 tot 1854 (enkele exemplaren ontbreken). Het werd te tijdroovend om hieruit de aangevoerde hoeveelheden boter in de verschillende jaren te berekenen. ⁶⁾ Teg. Staat v. Friesland II, bl. 258, 273.

⁷⁾ In de Friesche kroniek van Winsemius en in de Tegenwoordige Staat worden nog bij de volgende plaatsen wagen genoemd: Kollum, Grouw, Harlingen, Makkum, Oldeboorn, Joure, Sloten. Makkum en Heerenveen hadden boterhandel. De zuivelhandel werd dus over 't geheele gewest verspreid aangetroffen.

⁸⁾ Teg. St. v. Friesl. IV, bl. 596.

Groningen. Veel overeenkomst met de Friesche zuivelproductie vertoonde die van het aangrenzende Groningen. In deze provincie was op de zware kleigronden de veeweiderij bijna de eenige tak van bedrijf. De lage landen waren meer bepaald voor de hooiwinnig bestemd. De veefokkerij, het zuivel, benevens een weinig haver, leverden het hoofdbestaan van den meedenboer op. Het belangrijkste zuiveldistrict was ook in deze periode het Westerkwartier¹⁾. De schapenfokkerij was eveneens van beteekenis. Cijfers omtrent de sterkte van den Groningschen veestapel of den omvang van de zuivelproductie mocht ik niet ontmoeten.

De zuivelproductie bestond als in Friesland vnl. uit boter met bereiding van grove kaas uit de afgeroomde melk. De hoeveelheid van beide zal achtergestaan hebben bij de Friesche, evenals de kwaliteit²⁾. In de eerste plaats was het gebied kleiner en verder had de veehouder zich hier in mindere mate op zuivel gespecialiseerd. De boterbereiding behoorde als elders tot den arbeid van de boerin. De verkoop geschiedde door den boer³⁾.

De voornaamste zuivelmarktplaats was de nog steeds haar stapelrecht handhavende hoofdstad Groningen. Dat zuivelproducten in het handelsverkeer van deze stad een belangrijke plaats innamen, blijkt uit het feit, dat bij de verschillende regelingen betreffende het stapelrecht steeds boter en kaas het eerst genoemd worden en dat in vonnissen daaromtrent beide producten dikwijls voorkomen⁴⁾. Een andere plaats met zuivelhandel was Appingedam. Omstreeks 1769 werd vanuit het Westerkwartier schier alles naar Friesland gevoerd en werden de producten van Fivelingo bijkans alle langs Delfzijl geëxporteerd.

In ouden tijd trad Groningens buitenlandschen handel meer op den voorgrond dan later. Het Groningsche zuivel werd in hoofdzaak naar Holland, vooral naar Amsterdam, afgezet, doch een gedeelte ging naar het aangrenzende Oost-Friesland.

In het laatst van de 18de eeuw breidde de akkerbouw zich over de geheele provincie aanmerkelijk uit, waarmede natuurlijk een teruggang van de zuivelbereiding gepaard ging. Door de herhaalde verliezen tengevolge van de veepest werd de veefokkerij geknakt en de veeboer gedwongen zijn land te scheuren en akkerbouwer te worden⁵⁾. Kort daarna stegen de graanprijzen tot vroeger nooit gekende hoogte, zoodat er gunstige resultaten mee werden bereikt. Verder werd de waterstaat verbeterd door het bouwen van grootere watermolens, ofschoon de toestand nog gebrekkig bleef en het land

¹⁾ Dijkema, *Gesch. der Landhuishouding in Groningen*, bl. 385, 399, 401.

²⁾ *Tegenw. Staat van Groningen en de Ommelanden I*, 1793, bl. 27.

³⁾ Bos, *Het Gron. Stapelrecht tot 1594*, bl. 345 enz.

⁴⁾ Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan de beide werken van P. G. Bos. Zie: *Het Gron. Stapelrecht tot 1594*, bl. 198, 318, 347, 358, 361 en na 1594, bl. 215, 240, 244, 397.

⁵⁾ Dijkema, t.a.p., bl. 505, 518 enz. Toch bleef de akkerbouw in de tweede helft van de 18de eeuw nog betrekkelijk beperkt en nam op de goede gronden gemiddeld niet meer dan $\frac{1}{8}$ van de oppervlakte in beslag.

gedurende den winter nog niet werd drooggehouden. Dit kwam mede aan den akkerbouw ten goede, evenals het reeds tot vrij goeden staat gevorderde dijkwezen en de uitbreiding van de waterwegen.

Noord-Holland. Een zeer belangrijk gebied van veehouderij en zuivel- vooral kaasproductie was Hollands Noorderkwartier¹⁾. Dit is tevens het district, waaromtrent de uitvoerigste en betrouwbaarste productieopgaven bekend zijn. Men legde zich hier vnl. toe op de bereiding van volvette, z.g. zoetemelksche kaas, doch daarnaast kwam boter soms als hoofdproduct voor, waarbij dan van de afgeroomde melk komijne- en kanterkaas gemaakt werd²⁾. De volvette Noordhollandsche kaas stond gunstig aangeschreven, in 't bijzonder die, welke bereid werd in de omgeving van Edam. De naam Edammer kaas ging in den loop der tijden over op de geheele productie van het Noorderkwartier³⁾.

Naast het rundvee was in dit gewest de schapenhouderij van veel belang, vooral op de eilanden Texel en Wieringen. In het midden van de 18de eeuw werd de schapenstapel van Texel op 20.000 stuks begroot⁴⁾. De productie van schapenkaas was beduidend. *Montanus* deelt mede, dat op Texel van de schapenmelk „soo groene als witte kassen ghemaect werden, wesende van enen besonderen delicaten scherpen smaecten, waer by gheenerley soorten van kassen, oock niet de Parmesaensche, en

¹⁾ In den aanvang van den tachtigjarigen oorlog werd het Noorderkwartier het rijkste van Holland genoemd. (Ter Gouw, *Gesch. v. A'dam VII*, bl. 23).

In 1737 telde volgens Houttuyn Holland omtrent 200.000 stuks vee en voor 1761 geeft Camper voor Holland en West-Friesland 89.404 koeien op. (Hengelveld. *Het Rundvee II*, bl. 69). Deze cijfers zeggen niet veel en zijn onduidelijk. Het „Magazijn van Vaderlandschen Landbouw” (3de jaargang, bl. 130) bevat een lijst van het getal der runderen en vaarzen, beschreven voor het Hoornveld in Zuid- en Noord-Holland van 1773 tot 1805. Vergelijking met een later te vermelden opgave voor het geheele land van 1799 leert, dat Holland een grooteren veestapel had dan eenig ander gewest. Noord-Holland, d.i. Holland benoorden het IJ, heeft daarbij steeds nog niet de helft van Zuid-Holland. Zoo had b.v. in 1800 volgens 't Zomer Hoornveld Zuid-Holland 138.840 oudere koeien en 26.075 vaarzen en Noord-Holland 50.884 oudere koeien en 9049 vaarzen.

Volgens Schoockius, *Tractatus de butyro*, bl. 96, werd in Holland een zoodanigen overvloed van kaas en boter gemaakt, dat hieruit bijna geheel Europa werd voorzien. Van de boter uit dit gebied noemt de schrijver de Delftsche de beste. De „Nederlandsche Jaarboeken” noemen in 1755 (bl. 1196) de Noordhollandsche kaas een der aanzienlijkste producten van ons vaderland.

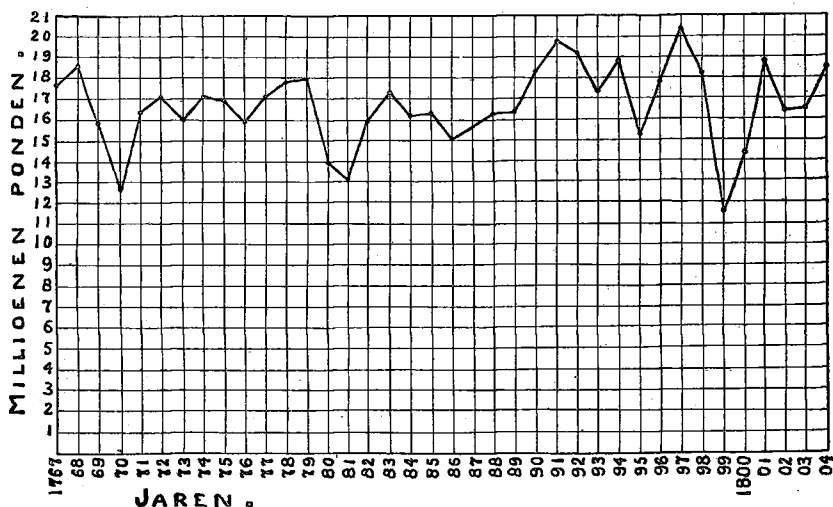
²⁾ Te Alkmaar werd in 1661 een verzoek gedaan om de kanterkaas- en botermarkt in de hal te plaatsen, hetwelk in 1663 werd toegestaan. (C. W. Bruinvis, *Geschiedenis van de Kaasmarkt te Alkmaar, 1889, Kroniek*). Assendelft bestond vnl. van de bereiding van boter en komijne kaas. (Teg. St. v. Holl. V, 1750, bl. 348). Uit deze gegevens volgt, dat een scherpe grens tusschen het Zuidhollandsche gebied met komijne kaasbereiding en het Noordhollandsche met Edammer kaas ook toen nog niet bestond. Zie bl. 11.

³⁾ Teg. St. v. Holl. II, bl. 485. Reeds Hadrianus Junius, een schrijver uit de 16de eeuw, achtte de Edammer kaas in geen enkel opzicht minder dan de Parmezaansche. (Schoockius, t.a.p., bl. 265). ⁴⁾ Teg. St. v. Holl. V, bl. 587.

zijn te vergelijken. De welke in verre Landen vervoert ende als een heerlijk present verkocht werden, gheteeckent met een besonder teecken des Eylands. Waer door dit Eylandt in verre quartieren vermaert is gheworden" ¹⁾). In het midden van de 18de eeuw werden de groene Texelsche kaasjes nog door 't geheele land gebruikt ²⁾).

Omstreeks 1740 rekende men, dat in 't Noorderkwartier in een tamelijk goed jaar ongeveer 20 miljoen pond kaas gemaakt werd, ongerekend de eigen consumtie van de veehouders ³⁾). Een volledige opgave van de in de verschillende steden en dorpen jaarlijks ter waag gewogen hoeveelheden kaas in dit geheele gebied over de jaren 1768 tot 1786 komt voor in de „Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken". Een vervolg op deze lijst, aangevende de totale aanvoeren tot 1800 en wederom als de voorgaande gespecificeerd over 1801 tot 1804 bevat het „Magazijn van Vaderlandschen Landbouw" ⁴⁾).

De volgende graphische voorstelling geeft den loop van de kaasproductie in dit gebied weer van 1767 tot 1804.



(Samengesteld naar gegevens, voorkomende in Bijlage A).

Aangezien deze gegevens betrekking hebben op een periode, waarin de veepest geducht heerschte en de aanvoer van kaas naar Amsterdam ontbreekt, is de opgave van 20 miljoen pond voor de vroegere jaarlijksche productie zeer aannemelijk ⁵⁾). Vergelijking

¹⁾ Montanus, Besch. v. d. Nederl., bl. 45. Volgens Hadrianus Junius werden de kazen gemerkt met een anker, het wapen van het eiland. Deze schrijver noemt ook nog de schapenkaas van het naburige „Grinnia", het verdwenen eiland Grind of Griën. (Schoockius, t.a.p., bl. 265). ²⁾ Teg. St. v. Holl. V, bl. 586.

³⁾ Velius, Chronyck van Hoorn, 4de dr., bl. 633 noot. ⁴⁾ Zie Bijlage A.

⁵⁾ Zie ook noot 6 op bl. 52.

van de bekende marktaanvoeren te Alkmaar van 1706 tot 1709 met die uit de tweede helft van de 18de eeuw wijst eveneens op eenigen teruggang ¹⁾). De kaasproductie zou door de veesterften waarschijnlijk in veel sterkere mate gedrukt zijn geworden, indien de hooge zuivelprijzen na het midden der eeuw er niet toe hadden aangezet om deze, voor zoover de omstandigheden het toelieten, zooveel mogelijk op te voeren, o. a. door invoer van buitenlandsch vee.

Kaasmarkten in dit gewest waren: Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Purmerend, Edam en Monnickendam. Te Amsterdam kwam mede boter en kaas uit dit district ter markt ²⁾). In de 18de eeuw had Alkmaar, alwaar in 1582 een nieuw waaggebouw was ingericht ³⁾, steeds de grootste aanvoeren, gevolgd door Hoorn. Purmerend nam de derde plaats in. In vroeger tijden was Hoorn de voornaamste markt. De drooglegging van de verschillende meren in dit gebied omstreeks het midden van de 16de eeuw en vooral in de gouden eeuw van de Republiek moet de zuivelproductie hebben doen stijgen, aangezien de nieuwe gronden meest in gras werden gelegd. Dit kwam vnl. aan de markt van het meer centraal gelegen Alkmaar ten goede ⁴⁾). Doch ook Hoorn profiteerde er van, zij 't dan ook in mindere mate. Hier was in 1602 de waag door de stad gekocht en werd in 1609 daarvoor een nieuw gebouw in gebruik genomen ⁵⁾). Door dezelfde oorzaak was de markt te Purmerend opgekomen, vooral sedert het droogmaken van de Beemster in 1608, en had die van Edam overvleugeld ⁶⁾). Verreweg de meeste kaas werd aangevoerd aan de markten der genoemde steden, een klein gedeelte ging naar de wagen der dorpen. De zuivelhandel was, evenals in vroeger tijden, over het geheele gewest verspreid ⁷⁾). Men krijgt echter den indruk dat, nu door de droogleggingen vele dorpen hun vroegere zeevaart moesten opgeven, de handel in kaas en boter zich meer op de

¹⁾ Zie Bijlage A. ²⁾ Domselaer, Besch. v. A'dam III, bl. 180; IV, bl. 241.

³⁾ v. d. Woude, Kronyk van Alckmaar, bl. 81.

⁴⁾ Boomkamp, Alkmaar, bl. 376. Een beeld van de toegenomen productie geven de mededeelingen van groote marktaanvoeren. Montanus, 1612, bl. 220, vermeldt bij Hoorn, dat aldaar op een weekmarkt wel 150.000 pond kaas en meer op de waag komt. De Teg. St. v. Holl. II, 1742, bl. 398, geeft op, dat er te Alkmaar op iederen markttag 2 of 300.000 ponden kaas ter markt komen. Op 26 en 27 Juni 1705 bedroeg de aanvoer 403.000 pond en op 25 en 26 Juni 1706 368.000 pond. En volgens de Nederl. Jaarboeken (Jaargang 1756, bl. 714) werd 8 Juli 1756 te Hoorn op een markt 250.000 pond kaas gewogen, hetgeen in vele jaren niet gebeurd was.

⁵⁾ Velius, Chronyck van Hoorn, 3de dr., bl. 280, 290.

⁶⁾ Teg. St. v. Holl. II, bl. 525. Zie ook: J. Bouman, Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster, 1857, bl. 252 enz. Bouman schatte de jaarlijksche kaasproductie van de Beemster tusschen 1640 en '50 op 800.000 Nederl. ponden (dit zijn K.G.), bij een veestapel van 4000 melkkoeien. Dit komt dus neer op een jaarlijksche kaasproductie per koe van 400 pond. Voor de totale productie van 't Noorderkwartier van 20 millioen pond zouden dan 50.000 melkkoeien noodig zijn, welk getal zeer goed overeenstemt met de gegevens, die het Hoorngeld naar wij zagen van den veestapel verschaft.

⁷⁾ Zie bl. 22. Zoo vermeldt de Teg. St. v. Holl. wagen te: Uitgeest, de Rijk, Oudkarspel, Grootebroek, Oosthuizen. Zie ook Bijlage A.

stedelijke markten begon te concentreeren ¹⁾). Als markten voor de hier minder beteekenende boter werden in 't bijzonder genoemd Schagen, Purmerend en Amsterdam ²⁾).

De Edammer kaas werd voor een deel gebruikt in de Hollandse steden, maar verreweg de grootste hoeveelheid werd door den groothandel geëxporteerd ³⁾).

Zuid-Holland met een grooten veestapel had eveneens veel zuivelbereiding. Vooral Rijn-, Delf-, en Schieland en de Krimpenerwaard worden in dit verband genoemd. In Rijnland met Leiden als marktplaats werd een overeenkomstige bedrijfsvorm aangetroffen als in Friesland. De uitnemende Rijnlandsche of Leidsche boter was hier het hoofdproduct. Van de ontroomde melk werd komijne kaas gemaakt, bekend onder den naam van Leidsche. Deze kaas werd met het Leidsche wapen, zijnde 2 gekruiste sleutels, bestempeld ⁴⁾. In de omgeving van Delft werd de zuivelbereiding op dezelfde wijze uitgeoefend. De Delftsche boter werd als van ouds zeer geprezen. In de Krimpenerwaard werd zoetemelksche, z.g. Goudsche kaas bereid, waaronder de Stolwijksche of Stolsche uitmuntte ⁵⁾. In het Land van Woerden, in Rijn- en Schieland en waarschijnlijk in de Alblasserwaard werd dezelfde volvette kaassoort aangetroffen ⁶⁾. De zoetemelksche kaasbereiding stond in Zuid-Holland op lager trap dan in 't Noorderkwartier ⁷⁾ en voor den export was haar beteekenis veel geringer ⁸⁾. Verder waren vroeger de 's-Gravezandsche groene schapenkazen beroemd. Volgens *Montanus* konden ook deze al weer met de Parmezaansche in smaak wedijveren. Met de uitbreiding van akker- en tuinbouw in het Westland schijnt de productie ervan in de 18de eeuw te zijn verminderd ⁹⁾.

Het waterbezwaar (speciaal in Schieland en de Alblasserwaard), de vele grienden of hoeplanden, de uitgebreide hennepcultuur (vooral in Krimpener- en Alblasserwaard en 't Land van Woerden) en de vetweiderij beperkten de zuivelproductie. Gegevens omtrent den omvang daarvan ontbreken, maar ongetwijfeld was deze groot, want de Zuidhollandsche veestapel was meer dan tweemaal zoo sterk dan die van 't Noorderkwartier.

¹⁾ De Koopman II, bl. 82 enz. geeft in een plaatsbeschrijving van de Republiek zuivelhandel aan bij: Akersloot, Beets, Graft en Graftdijk, Heemskerk, Oosthuizen, Oostzaan, Ursem, Wormer en Wormerveer. Maar er wordt bij gezegd, dat dit te Akersloot thans niets of weinig meer te zeggen had, dat te Beets het aantal kaaskoopers was afgenomen en dat te Heemskerk de koophandel in zuivel in vroeger eeuwen oneindig meer was dan nu. Te Wormerveer ten slotte „placht” de kaaskooperij vrij aanmerkelijk te zijn.

²⁾ Teg. St. v. Holl. II, bl. 526; V, bl. 438. Domselaer, t.a.p., bl. 241.

³⁾ Gr. Plakkaat Boek IX, bl. 1245. Register van Holland, 1586, bl. 312.

⁴⁾ Teg. St. v. Holl. III, bl. 252. Zie ook het Weekblad voor Zuivelbereiding en Handel dd. 8 Nov. 1927. ⁵⁾ Le Fr. v. Berkhey, Natuurl. Hist. v. Holl. I, bl. 27.

⁶⁾ Volgens een stuk van 1785 in het gemeentearchief te Gouda. ⁷⁾ Zie bl. 44.

⁸⁾ Gr. Pl. Boek IX, bl. 1245.

⁹⁾ Volgens Hadrianus Junius was dit de beste schapenkaas, die destijds (ongeveer in 't midden van de 16de eeuw) hier te lande werd bereid. (Schoockius,

Betreffende de zuivelmarkten in dit gebied is evenmin veel bekend. Zoo werd te Haarlem blijkens enkele keuren, die bepalingen bevatten aangaande het gewicht, den verkoop van vreemde boter e.d., zuivel verhandeld ¹⁾). Maar getallen van aangevoerde hoeveelheden, die eenig inzicht zouden kunnen geven omtrent de beteekenis van deze marktplaats, ontbreken. Een groot marktcentrum voor zuivel, zelfs voor verafgelegen streken, was Amsterdam. Hier werd boter ontvangen uit Holland, Assendelft, 't Sticht, Friesland, Groningen, Overijsel (de Kuinder, Mastenbroek). Als aangevoerde kaassoorten werden in de 17de eeuw genoemd: Noordhollandsche, Edammer, Leidsche, Goudsche, Stolsche, 's Gravezandsche en Texelsche kaas ²⁾). Buitenlandsch zuivel werd eveneens geïmporteerd. Leiden werd in 1672 genoemd „de voornaamste Suyvel ende Groentmarkt van geheel Holland, voornamelijk van goede ende wel- bebouwde Boter, die nergens (om streeks) soo goed en valt”. Per jaar werden meer dan 30.000 vierendeelen boter (de gewone botervaten), behalve de stukken- en kopboter, aangevoerd. Ook kaas behoorde tot de marktproducten ³⁾). Een jongere marktplaats was 's-Gravenhage, waar in 1681 bij de waag een boterhuis werd gesticht ten behoeve van den verkoop van boter uit het Westland en andere omliggende dorpen ⁴⁾). De groote markt voor zoetemelksche kaas was Gouda. Deze stad had in 1667 de waag van de Rekenkamer van Holland in jaarlijksche pacht genomen. In 1668 werd een nieuwe waag gebouwd, waarin in 1697 3.460.964 pond kaas werd gewogen ⁵⁾). Ook te Oudewater, alwaar het waaggebouw van 1595 dateerde, werd kaas verkocht ⁶⁾). Delft had als vroeger een belangrijke botermarkt, waarvan de kwaliteit van het product niet voor de Rijnlandsche behoefde te wijken. Verder waren er in 1729 nog twee jaarlijksche markten voor kaas, welk zuivel op de weekmarkten mede werd verhandeld ⁷⁾). De Delftsche kaasmarkt ondervond in het begin van de 17de eeuw veel concurrentie van het naburige Rotterdam, zoodat deze daarheen dreigde af te zakken ⁸⁾). Laatstgenoemde stad was de zuivelmarktplaats van Schieland. In 1611 werd aldaar voor de kaasmarkt een vaste plaats geordonneerd ⁹⁾). In 1619 werd een boterhuis gesticht, hetwelk in 1654 werd ver-

t.a.p., bl. 265). In de Teg. St. v. Holl. III, bl. 518, luidt het betr. 's Gravezande: „Inzonderheid is het vermaard geweest door de smaakelijke groene schaapenkaazen, die hier gemaakt worden”.

¹⁾ Mededeeling van den gemeentearchivaris.

²⁾ Van Domselaer, t.a.p., bl. 240 enz. De markt van zuivelproducten was geregeld bij keuren van 9 Sept. 1600, 21 Jan. 1613 en 15 Juni 1616. Zie ook: Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 118.

³⁾ Mr. S. van Leeuwen, Korte Besgrïjving van Leyden, 1672, bl. 73 enz.

⁴⁾ De Riemer, Beschr. v. 's Hage I, bl. 631.

⁵⁾ Walvis, Beschr. v. Gouda, bl. 148. J.N. Scheltema, Geschiedenis en Beschrijving der Stad van der Goude, 1879, bl. 14.

⁶⁾ Teg. St. v. Holl. V, bl. 40 enz. ⁷⁾ Boitet, Beschr. v. Delft, bl. 575.

⁸⁾ Volgens gegevens, verstrekt door den gemeentearchivaris van Delft.

⁹⁾ Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam II, bl. 441.

plaatst¹⁾). In het zuiden lagen verder nog de marktplaatsen Dordrecht en Gorinchem²⁾). De zuivelhandel was overigens in dit gewest evenmin als in de andere beperkt tot de steden. Vele dorpen hadden een waag en dreven handel in boter en kaas³⁾).

Westelijk Utrecht, met dezelfde natuurlijke gesteldheid als Zuid-Holland, vormde daarmee feitelijk één geheel, ook op het gebied van de zuivelbereiding. Bereid werd vooral zoetemelksche (Goudsche) kaas⁴⁾, doch daarnaast boter en komijne kaas⁵⁾. De producten zullen, evenals thans nog, hoofdzakelijk naar Amsterdam en Zuid-Holland, waar de groothandel gevestigd was, zijn afgezet. Een klein gedeelte ging naar de markten te Utrecht en Amersfoort⁶⁾).

Westelijk Overijssel. Betreffende dit district komt in de „Tegenwoordige Staat” o.m. het volgende voor⁷⁾. „Een goed deel van het Kwartier van Vollenhove, geheel Mastenbroek, de omtrek der steden Kampen en Zwolle, benevens de boorden van den IJssel, bestaan in schoone graslanden, welke onze markten niet alleen met boter, zo tot eigen vertier als tot den uitvoer, maar ook met vette runderen voorzien, en daar boven eene aanzienlijke hoeveelheid van hooi uitleveren”. Vooral Mastenbroek leverde veel boter naar Holland, niet alleen naar Amsterdam, maar ook naar andere steden als b.v. Hoorn⁸⁾). De voornaamste botermarktplaatsen waren: Deventer, Kampen, Zwolle, Meppel en Steenwijk.

De overige streken beteekenden voor veehouderij en zuivelbereiding weinig. In Zeeland legde men zich vnl. op den akkerbouw toe. Volgens de „Tegenwoordige Staat” placht in het Land van Zierikzee de kaasmakerij te bloeien. In 1614 werd te Zierikzee

¹⁾ S. Lois, *Chronycke ofte korte waere Beschrijvinge der Stad Rotterdam*, bl. 126, 148.

²⁾ Hier zal ook zuivel zijn aangevoerd, doch bepaalde gegevens daaromtrent konden niet worden verkregen.

³⁾ De overige steden: Schiedam, Schoonhoven, Muiden, Naarden, Weesp hadden natuurlijk wagen. Deze worden in de „Teg. St. v. Holl.” en in „De Koopman” II verder nog bij de volgende plaatsen genoemd: Stompwijk, Koudekerk, Nieuwkoop en Noorden, Oudewetering, Kaag en Rijpwetering, Katwijk op Rijn, Noordwijk, Vlaardingen, Nieuwpoort. Zuivelhandel wordt speciaal vermeld bij Roelof-Arentsveen en Rijpwetering, Alphen en Rietveld en bij de Katwijken.

⁴⁾ Naar een opgave, voorkomende in het gemeentearchief te Gouda, werd Stolksche kaas in Utrecht bereid te Polsbroek, Benschop, de Lopikerwaard en 't Land van IJsselstein. Ook elders, buiten deze streken, zal dit het geval zijn geweest.

⁵⁾ Schoockius (t.a.p., bl. 97) noemt de boter van het dorp Abcoude, die bij de meergegoede Amsterdammers zeer gevraagd was.

⁶⁾ In de Tegen. Staat van Utrecht II, 1772, bl. 25, wordt voor de Amersfoortsche weekmarkt aanvoer van boter en kaas opgegeven. Voor Utrecht wordt reeds in 1427 een zuivelmarkt vermeld. In 1616 werd de kaasmarkt verplaatst. (Utrechtsch Landbouwblad d.d. 7 October 1927).

⁷⁾ Teg. Staat van Overijssel I, 1791, bl. 40. Schoockius (t.a.p., bl. 98) noemt Mastenbroek een streek, waar uitstekende boter bereid wordt.

⁸⁾ Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (een der vervolgen op Velius' kroniek) geeft b.v. over de jaren 1698 en 1714 prijsopgaven voor Mastenbroeker boter.

een kaasmarkt opgericht, die van Juni tot Nov. zes maal werd gehouden. In 1655 werd alleen uit het Land van Schouwen te Zierikzee 164.498 pond kaas ter waag gebracht, waarnaast nog kaas te Brouwershaven werd afgeleverd. In 1684 was de kaasmakerij er dermate afgenomen, dat uit Schouwen niet boven de 37.000 pond te Zierikzee ter waag kwam¹⁾).

In de zandstreken van het oosten en zuiden van ons land bestonden achterlijke toestanden. De meenten of marken, gemeene weiden, waarop in den zomer het vee van de daartoe gerechtigden graasde, werden verwaarloosd en leverden slechts weinig voedsel. Als regel waren de bedrijfjes klein, het vee werd om de mest ten behoeve van het bouwland gehouden en de melkwinning liet in de onzindelijke potstallen zeer veel te wenschen over. De melk-opbrengsten waren gering en de boterbereiding, de eenige vorm van zuivelbereiding, die hier werd aangetroffen, geschiedde primitief. De boter werd afgezet in de dorpen en op de markten der landstadjes. De overschotten werden vandaaruit veelal naar Holland gezonden²⁾).

16. Groot- en kleinhandel De zuivelproducten werden, zooals
in boter en kaas. wij zagen, afgezet op de locale
 markten en, voor zoover deze buiten

Holland gelegen waren, werden de overschotten meest doorgezonden naar laatstgenoemd gewest, waar door de dichte bevolking en grootere welvaart veel vraag bestond. Het daarna nog resteerende werd vanuit Holland geëxporteerd. Ook invoer van buitenlandsch zuivel vond hoofdzakelijk aldaar plaats.

De boter van de grootere bedrijven werd vnl. in vaten van verschillende afmetingen ter markt gebracht. Er werd in de Republiek, blijkens de vele daarop betrekking hebbende requesten en resolutiën, een levendige groothandel in boter gedreven. De boter van de kleinere veehouders en de weiboter van de volvette kaasbedrijven werd verkocht bij koppen, stukken of kluiten van $\frac{1}{2}$ tot enkele ponden gewicht. Ten einde de boter op kwaliteit, uniformiteit, enz. te beoordeelen en na te gaan of geen bedrog werd gepleegd, bedienden de boterkoopers zich in de tweede helft van de 18de eeuw reeds van „proefijzers” of „steekers”³⁾). Het gebruik van de boterboor is dus al oud. Wat de kaas aangaat, als daarvan een maaksel of partij van 1000 of meer ponden gereed was, brachten de zuivelboeren deze met wagen of schuit ter markt. Soms werd aan huis door den koopman opgekocht, wat een „levering” werd genoemd⁴⁾). De kaasboor voor de keuring van het zuivel wordt nergens genoemd. De gewichtseenheden, waarvoor de prijzen werden opgegeven, kwamen overeen met die, welke veelal nog gebruikelijk zijn. Zoetemelksche kaas werd verkocht en genoteerd per 100 pond, komijne kaas meest per schippond of

¹⁾ Tegenwoordige Staat van Zeeland I, 1751, bl. 388.

²⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 93. ³⁾ De Koopman I, bl. 220.

⁴⁾ Chomel, Alg. Huish. Woordenboek, 3de dl., bl. 1377.

300 pond en boter soms per vat of ton van 320 pond, doch vaker per vierendeel van 80 pond ¹⁾). De verkoop geschiedde à contant met aftrek van 1 of 2 % voor de betaling ²⁾).

De handelaars in zuivelproducten dreven groot- of kleinhandel. De groothandel was, evenals thans meestal nog, gesplitst in boteren kaaskoopers. In den regel werden deze bedrijven niet gecombineerd uitgeoefend. Als groothandelaars in boter of boterkoopers onderscheidde de regelingen van den boterimpost botergrossiers, boterfactoors en zeehandelaars ³⁾). Deze mochten slechts in 't groot verkoopen. Friesche boterfactoors waren voor den verkoop van Friesche boter o.a. te Rotterdam gevestigd ⁴⁾). Ongetwijfeld zal men deze ook te Amsterdam en elders hebben gehad. De Groningsche boterhandelaars hadden in de Ommelanden hun bepaalde leveranciers, „mengesluiden”, tusschenpersonen waarvan zij hun waren betrokken. Met de kaas werd evenzoo gehandeld ⁵⁾). De boterhandelaars in de steden waren natuurlijk zeer gekant tegen uitbreiding van de grossiers ten plattelande, waartegen in Holland in 1762 op hun aandrang door de Staten maatregelen werden genomen ⁶⁾). De groothandel in kaas werd door kaaskoopers gedreven. Deze waren vooral in Hollands Noorderkwartier en te Amsterdam gevestigd en toonden zich, blijkens de requesten die zij bij de Staten of de Staten-Generaal indienden, actief in de behartiging van hun belangen ⁷⁾). De kaaskoopers woonden in Holland zoowel in de steden en marktplaatsen als in de kleine plaatsen op 't platteland ⁸⁾).

De uitvoer naar het buitenland betrof meest kaas. De export geschiedde in de eerste plaats door bovengenoemde kaaskoopers, ook door die in de dorpen ⁹⁾). Het ligt evenwel voor de hand, dat andere kooplieden eveneens zuivel onder hun handelswaren opnamen. Ten tijde van de Republiek handelde de koopman (groothandelaar) in allerlei goederen. Zoo dreven b.v. te Rotter-

¹⁾ Zie bl. 18. De Friesche en Groningsche boter verkocht men bij de ton, die 328 pond moest wegen, het vierendeel woog meest 80-82 pond. Hollandsche boter werd met 't hout op 80 pond verkocht, de Leidsche echter zonder 't hout. Mastenbroeker boter was 't zwaarst en woog per vierendeel met 't hout 100 pond. Over- en onderwicht werd in rekening gebracht. (De Koopman I, bl. 186).

²⁾ I. le Long, De Koophandel van Amsterdam I, 10de dr., 1801, bl. 416 enz.

³⁾ Zeehandelaars en boterfactoors te Amsterdam worden in de Resolutiën van Holland samen botergrossiers genoemd. (Resol. v. Holl., 1750, bl. 186). Of de eersten hun naam daaraan ontleenden, dat zij zich vnl. toelagden op in- en uitvoer van boter (dus overzeeschen handel), dan wel dat zij veel boter voor scheepsprovisie verkochten, heb ik niet kunnen vinden. Ofschoon onder een factor een agent, zaakgelastigde of makelaar wordt verstaan, schijnen de boterfactoors veelal gewoon als grossiers in boter te moeten worden beschouwd.

⁴⁾ Res. v. Holl., 1705, bl. 153.

⁵⁾ Bos, Het Gron. Stapelrecht na 1594, bl. 257. ⁶⁾ Zie bl. 79.

⁷⁾ Res. v. Holl., 1685, bl. 732; 1749, bl. 626; 1766, bl. 630; 1794, bl. 507.

⁸⁾ Zie bl. 52, 53 en 55.

⁹⁾ De Koopman II, bl. 113: Men vond te Oosthuizen verscheidene aanzienlijke kaaskoopers, die „een merkelijke Commerce Buitenslands drijven”. Het is merkwaardig, dat ook thans nog in dit plaatsje kaasexportfirma's gevestigd zijn.

dam in de eerste helft van de 17de eeuw verschillende kooplieden, wier koopmanschap zich ontwikkeld had uit den haringhandel, handel op Noord-Frankrijk en verzonden daarheen de meest uiteenlopende producten, w.o. kaas en boter ¹⁾). Het benodigde zuivel werd dan evenwel dikwijls betrokken van of door bemiddeling van de meer deskundige eigenlijke zuivelkoopers ²⁾). De boterexport was van minder beteekenis, doch belangrijk was de handel in buitenlandsche boter, die in eerste instantie natuurlijk door groothandelaars geschiedde.

De kleinhandelaars in zuivelproducten, nl. de uitslijters van kaas in 't klein en de z.g. vettewariers of commenyluiden, behoorden tot het klein-kramersgilde (b.v. te Amsterdam en Amersfoort), elders tot het kruideniers- of kruideniers- en kaaskoopersgilde (o.a. te 's Gravenhage en Rotterdam) ³⁾). Als kleinhandelaars in boter noemen de impostordonnanties commenyluiden en boterkramers. Deze mochten slechts in 't klein verkoopen.

Ten slotte had men in sommige plaatsen (Katwijk) nog z.g. ventjagers, die in andere plaatsen hun waren uitventten ⁴⁾). Dit bedrijf, in 't bijzonder de ventjagerij in boter en kaas, werd van overheidswege tegengegaan ⁵⁾).

Naast de genoemde groepen van handelaars kochten soms buitenlandsche kooplieden het zuivel wel direct hier te lande ⁶⁾).

Wat ten slotte de minder beteekenende handel in de slechte boter van de zandstreken betreft, dit product werd door boterkooplieden en winkeliers, die met de boerinnen veelal ruilhandel dreven, in de dorpen en landstadjes verzameld en vermengd. Het plaatselijk niet benodigde werd met beurtschepen naar Holland, vooral naar Amsterdam, gezonden en aldaar verder verhandeld ⁷⁾). Deze vorm van handeldrijven kwam eveneens in een belangrijker zuiveldistrict als Groningen en waarschijnlijk ook elders wel voor ⁸⁾).

17. Zuivelprijzen. Een doorlopend overzicht van de gemiddelde prijzen der zuivelproducten gedurende het geheele tijdvak kan niet worden gegeven. Het aangeven van den doorsneeprijs is bij boter en kaas door de verschillende soorten en uiteenlopende kwaliteiten moeilijker dan bij vele andere artikelen. Het zuiverst beeld van het prijsverloop zou worden verkregen, indien de besteede inkooprijzen door een of andere oude instelling konden worden gegeven. Bij gebrek daaraan moge hier volgen hetgeen in de literatuur werd aangetroffen. De in oude stedenbeschrijvingen e.d. voorkomende cijfers hebben vnl. betrekking op uitersten, jaren van abnormaal hooge of zeer lage prijzen.

¹⁾ Bijlsma, Rotterdams Welvaren, bl. 25, 137. ²⁾ De Koopman IV, bl. 58 enz.

³⁾ Wagenaar, Amsterdam, 2de st., bl. 437. A. van Bommel, Beschrijving der stad Amersfoort, 1740, bl. 765. De Riemer, Besch. v. 's Hage II, bl. 286. Rotterdamsch Jaarboekje 1912, bl. 99. ⁴⁾ Teg. St. v. Holl. III, bl. 438. ⁵⁾ Zie bl. 79.

⁶⁾ Zie bl. 24. ⁷⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 93.

⁸⁾ Bos, Het Gron. Stapelrecht na 1594, bl. 244.

Zuivelprijzen in de 17de en 18de eeuw.

Auteur	Jaar	Kaas		Boter	Opmerkingen
		Zoetem. per 100 pond	Komijne „ 300 „	Per vierendeel van 80 pond	
Velius, Kron. v. Hoorn .	Sept. 1601	Zoetem. N.-Holl.	12 gld.	22½ gld.	Droogte, voedergebrek. Regenzomer, gewas sober, zuivel duur.
„ „ „ „	1608	„ „	13 „ en hooger	28 „	
„ „ „ „	1629	„ „	12 „	28—32 „	't Geheele jaar een zware, dure [tijd.]
Domselaer, Beschrijving van Amsterdam . . .	1636	„ „	12 „	24 „	
Bronnengeschiedenis v. Rotterdam II	Mrt. 1649	„ „	„ „	30 „ ¹⁾	1648 nat jaar, vee leverbot- ziekte, veel gestorven. Vruchtbaar, goedkoop jaar.
Sloet, Tijdschr. v. Staat- huish.kunde, 4e deel	„ 1669	„ Friesche	5 „	Groningsche 10—11 „	
„ „ „ „	„ „	„ Stolsche	7—7½ gld.	Hollandsche 20 „	
„ „ „ „	„ „	„ Edammer	8 „	Leidsche 24 „	
C. A. Abbing, Geschie- denis van Hoorn . . .	Najaar 1698	„ N.-Holl.	13—14 „	Mastenbr. 31¼-32½ „	Veel plasregens, schaarschte, duurte.
Sloet, zie boven . . .	1700	„ „	6 „	Leidsche 20 „	
„ „ „ „	„ „	„ Komijne	7½ „	„ „	
Teg. St. van Holl. II .	25/26 Juni 1706	Zoetem. N.-Holl.	7½—11¼ gld.	„ „	Aan de Alkmaarsche markt. Door de aanhoudende pest- ziekte zuivel duur.
Abbing	Sept.-Oct. 1714	„ „	tot 18 gld.	Mastenbr. 30—31¼ „	
D. Burger v. Schoorel, Chronyk v. Medemblik	Sept. 1714	„ „	kl. 14—16 gld.	„ „	Zoowel te Hoorn als te Alk- maar. Groote = Middelbare en grootte.
„ „ „ „	Half Oct. 1714	„ „	„ 18 „	„ „	
„ „ „ „	„ „ 1714	„ „	gr. 15—16 „	„ „	
„ „ „ „	Eind „ 1714	„ „	13—14 „	„ „	
„ „ „ „	„ „ 1714	„ „	en er onder. 12½—13 gld.	„ „	
Le Fr. v. Berkhey, Ge- sch. v. h. Rundvee I	1723	„ „	7—8 „	16—18 „	Alles goedkoop.
Verv. op Velius' Kron. (Gem. archief Hoorn).	1735	„ „	4½ gld.	„ „	

¹⁾ Per „kinnetje”, waarmee vrij zeker een vierendeel is bedoeld.

Zuivelprijzen in de 18de eeuw.

Auteur	Jaar	Kaas		Boter		Opmerkingen
		Zoetem. per 100 pond	Komijne „ 300 „	Per vierde deel van	80 pond	
Abbing	Zomer 1736	Zoetem. N.-Holl. 10—11 gld.				Kaas ruim eens zoo duur als 't voorgaande jaar. Vele jaren achtereen.
Verhandeling van Lan- derijen	1739	Komijne 4 à 5 duiten 't pond. Witte 12 „		17—21 gld.		
Abbing	1740	Zoetem. N.-Holl. 15—18 „gld.		Leidsche 50 „		Zeer strenge winter, schrale zomer, schaarschheid, buitengewone duurte. De boter steeg van 18—40 gld. het vierde deel. De slechtste kostte 11 à 12 st. 't pond. Duurte door aanhoudende sterfte rundvee.
Abbing	't Geheele jaar 1745	„ „ tot 15 „		Mastenbr. 37½ „		
Leeuwarder Courant .	12 April en 2 Mei 1753	Komijne Friesche 7—7½ „		Friesche 17—17½ „		Markt te Sneek. Door aanhoudende sterfte rundvee en sterken uitvoer buitenslands duurte.
Abbing	't Geheele jaar 1770	Zoetem. N.-Holl. 16—18 „		Hoog		
Ijpey, Prijsverhandeling	1765—'79	Komijne Friesche 12 „		Friesche 21 „		Voorspoedige tijden. Prijzen door elkaar genomen.
Vervolg op Velius' Kro- niek, zie boven . .	1780 eerst 1780 najaar.	Zoetem. N.-Holl. 5—6 „ „ „ 14—16 „		„ 30—32 „		Droge zomer, sterfte rundvee. Moelijkheden bij invoer kaas in Frankrijk later opgeheven.
Ijpey	1781			Friesche tot 35 „		Meerdere jaren door elkaar. R.K. = roodkorsten. W.K. = witkorsten. Witkorstkazen noteeren gewoonlijk 1 à 2 gld., lager dan roodkorsten.
Alta, Prijsverhandeling	1781	Komijne Friesche 10—12 „		„ 20 „		
S. Ricard, Traité gene- ral du Commerce . .	1781	Zoetem. N.-H. R.K. 12—14 „ „ „ W.K. 15—15½ „		Deltsche 30 „ Leidsche 28 „ Friesche 22 „		

Uit de verschillende opmerkingen volgt, dat vooral de weersomstandigheden en de gezondheidstoestand van den veestapel invloed uitoefenden op het prijsniveau. Door het gebrekkige verkeer en de geringe beteekenis van de zuivelproductie in andere landen (die in vreemde werelddeelen ontbrak zelfs nog geheel), miste men een wereldmarkt en prijsnivelleerende invloeden, zooals wij die thans kennen. De prijschommelingen waren van jaar op jaar soms zeer groot.

Een belangrijk prijsoverzicht werd vanwege Rotterdam in 1705 overgelegd aan de Staten van Holland ¹⁾. Deze lijst bevat de bedragen, waarvoor de Friesche boter te Rotterdam werd verkocht. De prijzen zijn opgegeven per ton van 320 pond en gaan over de laatste maanden van 't jaar.

1648	Sept. f 75— 81	Oct. f 84— 86	1680	Sept. f 54— 56	Oct. f 54— 56
1649	" 98—102	" 112	1681	" 56— 58	" 60— 68
1650	" 94	" 98—104	1682	" 69— 74	" 70— 74
1651	Nov. 92— 94		1683	" 82— 84	" 83— 86
1652	Sept. 80— 82	Oct. f 79.10-90	1684	" 68— 70	" 64— 68
1653	Nov. 74		1685	" 67— 86	" 72— 78
1654	" 66— 67				
1655	Sept. 60— 70	Oct. f 72— 76	1689	Sept. f 60— 62	Oct. f 60— 68
1656	" 70		1690	" 56— 68	" 57— 63
			1691	" 66— 67	" 66— 67
1666	Dec. f 70— 75		1692	" 64— 85	" 64— 85
1667	Oct. 78— 84		1693	" 74— 86	" 86— 88
1668	Nov. 62— 66	Dec. f 64— 66	1694	" 58— 70	" 64— 70
1669	" 70— 72	" 72— 73	1695	" 60— 63	" 60— 63
1670	" 75— 84	" 70— 74	1696	" 65— 68	" 65— 68
1671	" 72— 73	" 70— 72	1697	" 70— 74	" 70— 76
1672	" 64— 72	" 69— 72	1698	" 100—104	" 100—104
1673	" 88— 92	" 80— 86	1699	" 77— 86	" 77— 86
1674	" 90— 96	" 90— 93	1700	" 60— 64	" 62
1675	" 70— 76	" 70— 76	1701	" 62— 68	" 64— 69
1676	" 74— 76	" 72— 78	1702	" 75— 80	" 75— 80
1677	" 66— 72	" 65— 66	1703	" 60— 65	" 56— 60
1678	" 57— 60	" 62— 64	1704	" 52— 54	" 52— 54
1679	" 60— 61	" 62— 63	1705	Mrt. 52— 54	

Volgens deze opgave ondergingen de Friesche boterprijzen in de tweede helft van de 17de eeuw in het algemeen een vrij scherpe daling. Zulks was in tegenstelling met het prijsverloop van de Noordhollandsche kaas, zooals vergelijking met de volgende lijst laat zien. Hoogstwaarschijnlijk was de oorzaak hiervan de concurrentie van de in groote hoeveelheden ingevoerde Iersche boter ²⁾. Vooral het Friesche product als zijnde de goedkoopste van de binnenlandsche boter ondervond daarvan hinder.

¹⁾ Resol. van Holland, 1705, bl. 156 enz. „Prysen van de Vriessche Boter, soo die verkogt is geweest bij Tierk van der Heyden tot Rotterdam van anno 1648 tot anno 1656; voorts van den jaare 1666 tot anno 1705, bij deszelfs Weduwe en Dogter, en eindelijk bij Reynier Pybema met de Dogter getrouwt'.

²⁾ Zie bl. 139.

J. Bouman geeft in zijn werk over de Beemster het volgende prijsoverzicht van de Noordhollandsche zoetemelksche kaas ¹⁾).

Marktprijs van de kaas.

Van	1650 tot	1670	per 100	pond	f	7 ¹ / ₂ —	8 ¹ / ₂
"	1670	" 1685	" 100	"	"	8 ¹ / ₂ —	9 ¹ / ₂
"	1685	" 1695	" 100	"	"	9	—10 ¹ / ₂
"	1695	" 1700	" 100	"	"	—10	—11
"	1700	" 1715	" 100	"	"	—10 ¹ / ₂	—12
"	1715	" 1735	" 100	"	"	—8	—9
"	1735	" 1775	" 100	"	"	—12	—14

Blijkens deze gegevens is de Noordhollandsche kaas in de tweede helft van de 17de eeuw voortdurend in prijs gestegen, welk gunstig verloop zich in de eerste jaren van de 18de eeuw voortzette. Daarna volgde een vrij langdurige daling van beteekenis. Verder komt in de tabel duidelijk de sterke prijsverhoging in de laatste helft van de 18de eeuw uit.

Voor de Friesche boter in de 18de eeuw zijn de volgende prijzen bekend ²⁾).

Gemiddelde boterprijs per 40 K.G. in Friesland van 1741-1750.

1741	f 26.05	1746	f 21.67
1742	- 16.42	1747	- 20.90
1743	- 15.81	1748	- 22.61
1744	- 14.26	1749	- 22.01
1745	- 25.23	1750	- 19.15 ¹ / ₂

De hoge prijs in 1741 was een gevolg van het ongunstige weer van 1740, toen de prijs steeg van f 14.75 in Mei tot f 40.— in October. In 1745 heerschte de veepest in hevige mate. De volgende jaren bleven de prijzen hoog en handhaafden zich ook na 1750. Opgemerkt wordt nl., dat er na 1750 weinig verandering is. Een staat van 1779 over 88 marktdagen geeft den boterprijs aan op f 21.47 en een van 1780 over 78 marktdagen op f 21.28. Tusschen 1790 en 1800 komen er belangrijke schommelingen door de staatkundige gebeurtenissen en in verband met den toenemenden handel en eigen verzending van dit artikel naar Engeland ²⁾).

De volgende staten zijn ontleend aan de week- en maandcijfers, voorkomende in de Nederlandsche Jaarboeken. De gegevens zijn omgerekend tot de gemiddelde jaarcijfers.

¹⁾ J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*, bl. 267.

²⁾ H. B. Hylkema, *Historische Schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding* bl. 4. Aldaar zijn ook de maandgemiddelden opgenomen.

Gemiddelde boterprijs bij 't vierendeel te Leiden.

1747 f 27.38	1759 f 22.92
1748 27.77	1760 22.30
1749 26.87 ¹ / ₂	1761 24.15
1750 23.50	1762 24.34
1751 22.25	1763 25.49
1752 22.65	1764 25.87 ¹ / ₂
1753 24.08	1765 22.01
1754 23.80	1766 20.86
1755 22.68	1767 21.17
1756 21.73	1768 24.73
1757 21.52	1769 27.50
1758 20.57	1770 32.21

Gemiddeld over deze 24 jaren f 24.10

Gemiddelde kaasprijs per 100 pond te Hoorn.

1747 f 12.80	1759 f 8.80
1748 14.02	1760 9.55
1749 11.39	1761 9.49
1750 11.12	1762 10.72
1751 11.15	1763 ?
1752 9.70	1764 11.15
1753 10.05	1765 9.24
1754 11.13	1769
1755 9.56	Mei 10.75
1756 8.63	hooikaas.
1757 10.12	
1758 10.89	

Gemiddeld over 18 jaren f 10.53

In de eerste plaats valt bij vergelijking van de prijzen voor de Leidsche boter met de voorafgaande voor de Friesche, hetgeen mogelijk is over de jaren 1747 tot 1750, het bekende groote prijsverschil ten voordeele van de eerste op. De boterprijzen handhaafden zich ook na 1750 op een voor die tijden hoog peil en eindigden in 1770 zelfs met een toppunt. De gemiddelde Edammer kaasprijs van 1747 tot 1765 ligt aanmerkelijk beneden het gemiddelde van 1735 tot 1775, hetwelk *Bouman* opgeeft, nl. f 12.— tot f 14.—. Waarschijnlijk zijn de prijzen na 1765 nog aanmerkelijk gestegen ¹).

In de laatste jaren van de Republiek waren de zuivelprijzen hoog. Zoo was de gemiddelde boterprijs te Deventer over 1791 tot 1795 per vierendeel f 20.96 en te Kampen f 23.70 ²). Bij vergelijking met de voorgaande getallen moet in aanmerking worden genomen, dat de Overijselsche boter in kwaliteit en prijs weer achterstond bij de Friesche en dus nog meer bij de Leidsche. De Edammer kaas noteerde te Alkmaar van 1790 tot 1795 gemiddeld f 12.33 per 100 pond ³).

B. Reglementeering van de bereiding van en den handel in zuivelproducten.

De overheidsbemoeiingen betreffende de zuivelproducten werden in dit tijdvak voortgezet. Zoowel de stedelijke regeeringen als de Staten van verschillende provinciën en een enkele maal de Staten-Generaal meenden van hun waakzaamheid op dit terrein te moeten blijk geven.

¹) Zie het prijsverzicht op bl. 60, waaruit blijkt, dat in 1770 de prijzen in ieder geval veel hooger waren.

²) Deze cijfers zijn ontleend aan het 9de deel van de „Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel”, bl. 297 en 317. De prijzen zijn daar gegeven voor achten-deelen en „kinnekens”, wat hier zestiende vaten zijn, blijkbaar aldaar de gebruikelijke maten.

³) Volgens een door mij in het gemeentearchief te Alkmaar aangetroffen opgave in handschrift.

18. **Reglementeering van de boterbereiding.** Op zich zelf staat een plakkaat van 1590 van den Stadhouder, waarbij het inbrengen en verkoopen van het „Clijn-zout” werd verboden, aangezien o.a. de boter en kaas, daarmede gezouten zijnde, „verdurven”, tot groote schade van de ingezetenen ¹⁾.

Het *kleuren* of z.g. *verven van boter* werd in de 17de eeuw als een vorm van bedrog aangemerkt (imitatie van de van nature hooger gekleurde en duurder Mei- en zomerboter), waartegen men in den beginne in de belangrijkste boterproductiegebieden krachtig meende te moeten optreden. Zoo werd in 1632 te Amsterdam daartegen een verordening in het leven geroepen ²⁾ en in 1643 te Leiden een verbod tot het verven van boter uitgevaardigd, herhaald in 1659, 1681 en 1687 ³⁾. Te Delft werd in 1664 verboden geverfde boter te verkoopen ⁴⁾. De magistraat te 's Gravenhage volgde in 1653 het voorbeeld van andere steden en verbood aldaar gekleurde boter ter markt te brengen. Het verbod gold niet voor boter tusschen 1 November en 1 Mei door de huislieden met goudsbloemen hooger van kleur gemaakt ⁵⁾. Ook te Kampen werd in 1663 een resolutie uitgevaardigd, waarbij de geverfde boter werd afgekeurd als elders gebruikelijk was ⁶⁾. In 1652 wezen de gedeputeerden van Leiden er in de Statenvergadering op, dat tegen het verven en vervalschen van de boter diende te worden opgetreden, waarbij een Leidsche keur van dat jaar als voorbeeld werd gesteld ⁷⁾. Het staat niet vast of aan dit verzoek is voldaan ⁸⁾. In 1687 werd door de Staten van Friesland het verven van alle boter verboden. In 1697 werd besloten dit plakkaat weder in te trekken, waaraan eerst in 1699 gevolg werd gegeven ⁹⁾. Te Amsterdam werden de Friesche boterkoopers meermalen beboet voor het ter markt brengen van gekleurde boter. Dit gaf in 1707 aanleiding tot een adres van de Friesche Staten aan de regeering van deze stad. Daarin werd er o.a. op gewezen, dat na voldoening der boeten de gekleurde boter ten verkoop werd vrijgegeven en dat ook de

¹⁾ Gr. Pl. Boeck I, bl. 1214/15.

²⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 91.

³⁾ Bibliotheek v. h. gemeentearchief te Leiden, nrs. 2862, 10406—10408. (Gegevens verstrekt door den gemeentearchivaris).

⁴⁾ Gemeentearchief te Delft, Keurboek nr. 8, 9 April 1664. (Gegevens, verkregen van den gemeentearchivaris). ⁵⁾ De Riemer, Beschr. v. 's Hage I, bl. 633.

⁶⁾ Resolutiën van Schepenen en Raden van Kampen, 21 Febr. 1663. (Volgens opgave van den gemeentearchivaris).

⁷⁾ Resolutiën van Holland 1652, bl. 218.

⁸⁾ Het is mij niet uit de resolutieboeken gebleken. In Sloets Tijdschrift voor Staathuish.kunde, 17de dl., bl. 351, waarschijnlijk nagevolgd door van Rees (Geschiedenis der Staathuish.kunde, bl. 258) en Blink (Gesch. v. d. Landb. II, bl. 257), wordt medegedeeld, dat een dergelijk verbod door de Staten d.d. 25 April 1652 werd gepubliceerd, doch dit is foutief. Deze datum is die van de bedoelde Leidsche keur.

⁹⁾ Resolutiën der Ed. Mog. Heeren Staten van Vrieslant van den jaere 1687 bl. 3 en 24; van 1697, bl. 38 en van 1699, bl. 46.

Hollandsche boter bijna niet anders meer dan gekleurd werd verkocht. En aangezien „het debit van Boter een van de considerabelste revenues is van de Ingesetenen onser Provincie” werd „seer vriendelijk” verzocht de Friesche gekleurde boter ongehinderd toe te laten ¹⁾). Aan dit verzoek werd in 1708 voldaan ²⁾).

Omtrent de *eigenlijke boterbereiding* werden door de Staten van Friesland en Groningen bepalingen vastgesteld. In Friesland werd in 1697 bepaald, dat de boter met grof zout moest worden gekneet en toegemaakt ³⁾). Dit voorbeeld werd in 1722 en 1738 door de Staten van de stad Groningen en de Ommelanden gevolgd. Onder de noodige strafbedreigingen werden „alle ingesetenen en huyslieden haer met het maken van boter in deese provincie ernerende, ernstigh gerecommandeert en gelastet om alle vlijt aan te wenden dat het suyvel op eene ordentelijke wijze met toedoen van het beste sout en suyver water werde bewerkt en dat insonderheid naukeurig moge werde betragt geen suyvel van schapen onder het suyvel van het rundvee enigsints te vermengen” ⁴⁾). In 1759 werd deze waarschuwing nogmaals gepubliceerd ⁵⁾).

19. Reglementeering van de kaasbereiding.

De kaasbereiding had in het bijzonder de aandacht van de Staten van Holland. Tegen het vervalschen van zoetemelk voor kaas bestemd door het afnemen van een gedeelte van den room, hetwelk „ruineuse gevolgen” had, werd door gedeputeerden van Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen een scherp plakkaat gevraagd. Hieraan werd voldaan op 26 Mrt 1723 door een „Placaat, raakende het vervalschen van de Soete Melk en Kaas daar van gemaakt” ⁶⁾). In den aanhef wordt medegedeeld, dat in West-Friesland en het Noorderkwartier de genoemde vervalsching meer en meer is ingeslopen en dat de kazen van zoodanige afgeroomde melk droog, wit en zout zijn, waardoor het debit van de Noordhollandsche zoetemelksche kaas buitenslands reeds aanmerkelijk is verminderd, tot nadeel en ruïne van dit product en de aldaar gelegen landerijen. Om hiertegen op de krachtigste wijze te voorzien, werd verboden ook maar de geringste hoeveelheid room af te nemen van de melk, bestemd voor de zoetemelksche kaasbereiding. Verder mocht de „hobbekaas” (dit was kaas bereid uit geheel of grootendeels ontroomde melk) slechts in platten vorm gemaakt worden, op dezelfde wijze als en van het formaat van de Leidsche komijne kaas. Ten overvloede moesten deze kazen nog van het merk H. K. worden voorzien. De straffen waren zeer streng. Voor de eerste maal in

¹⁾ Resol. v. Friesl. 1707, bl. 60 enz.

²⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 91. ³⁾ Res. v. Friesl. 1697, bl. 38.

⁴⁾ Deze plakkaaten komen voor in de collectie van het Rijksarchief te Groningen. De tekst werd mij welwillend verschafft door den gemeentearchivaris aldaar.

⁵⁾ Nederl. Jaarb. 1759, bl. 1111 enz.

⁶⁾ Res. v. Holl. 1723, bl. 274, 306. Gr. Pl. B. VI, bl. 1463.

overtreding zijnde werd een boete van 500 gl. verbeurd, voor de tweede maal 1000 gl. en voor de derde maal 1000 gl. en bovendien publieke geeseling en verbanning voor altijd uit de provincie. Verder mochten o.m. de huizen en bouwerijen, waar kaas gemaakt werd, bij verdenking van overtreding steeds gevisiteerd worden ¹⁾). Het plakkaat gold voorloopig voor 2 jaar, doch werd d.d. 8 Mrt 1725 „gerenoveerd” en „gecontinueerd” voor den tijd van 5 jaren ²⁾).

In 1735 werd door gedeputeerden van Alkmaar ter vergadering van de Staten opnieuw op het treffen van maatregelen aangedrongen, thans meer in verband met de *bewerking* van de kaas. De zoetemelksche kazen werden volgens hen door velen niet meer als van ouds naar behooren behandeld, bewerkt en gezouten om ze vast, duurzaam, deugdzaam, geschikt ter verzending naar het buitenland en aangenaam in gebruik te maken. Door de slechte behandeling, de weinige moeite, die men zich voor de bewerking gaf en te sterk zouten werden de kazen op 't oog wel hard en vast, maar van binnen zoo droog en zout, dat de aangename vetheid en zoetheid genoegzaam geheel werd weggenomen en de kazen smakeloos waren. Daarenboven was nog als nieuwe praktijk ingevoerd om de sterk gezouten kazen in water te weeken ten einde het gebrek oogenschijnlijk weg te nemen. Weliswaar werd hierdoor het zout aan de korst onttrokken, maar het inwendige van de kaas bleef zout en smakeloos. Ook door het toevoegen van schapenmelk werd de vettigheid van gemelde kazen grootendeels weggenomen. Door deze „quaade practycquen” was het debiet buitenslands aanmerkelijk verminderd en de prijs zeer gedaald, tot groot nadeel van het Land en de ingezetenen. Gevraagd werd hierin te voorzien en bovendien te „renoveeren” het plakkaat van 26 Mrt 1723 ³⁾).

Aan dit laatste verzoek schijnt niet te zijn voldaan, doch wel werden daarna door de Gecommitteerde Raden in West-Friesland en het Noorderkwartier d.d. 3 Aug. 1736 en 7 Nov. 1743 op de kaasbereiding betrekking hebbende waarschuwingen gepubliceerd ⁴⁾). Die van laatstgemeld jaar houdt het volgende in. Aan het opmaken van de zoetemelksche kaas in dit kwartier wordt groot nadeel toegebracht door te sterk zouten, door 't weeken van deze kazen in water en in 't bijzonder door 't maken van hooikaas ⁵⁾). Hierdoor worden huurders en eigenaars der landerijen benadeeld en ook het Gemeene Land ten opzichte van de verpondingen en andere Landsmiddelen. De waarde en deugdzaam-

¹⁾ De tegenwoordige aangeslotenen bij de kaascontrole onder Rijkstoezicht behoeven werkelijk niet naar „den goeden ouden tijd” terug te verlangen, gelijk men ziet. ²⁾ Gr. Pl. B. VI, bl. 1472.

³⁾ Res. Holl. 1735, bl. 338 enz.

⁴⁾ Ned. Jaarb. 1750, bl. 1397. Het is mij niet gelukt de tekst van de waarschuwing van 1736 te verkrijgen. Die van 1743 werd mij verstrekt door den gemeentearchivaris van Alkmaar.

⁵⁾ Dit is kaas, gemaakt gedurende den staltijd, dus in den winter.

heid van de zoetemelksche kaas vermindert en het debiet, zoowel binnen- als buitenslands, eveneens. Daarom wordt bepaald: 1ste. De zoetemelksche kazen zullen als van ouds behoorlijk moeten worden behandeld en gemaakt, zonder ze al te sterk te zouten. 2de. Deze kazen mogen niet in water worden geweekt en indien verdenking bestaat, dat de toeleg is om zulks onder pretext van wasschen en schoonmaken te doen, dan zal de eed van zuivering voor Gecommitteerden moeten worden afgelegd. 3de. Het is verboden vanaf 1 Dec. tot 15 Mrt hooikaas te maken, te verkoopen of te debiteeren, op een boete van 50 gl. Daarna volgen dan nog nadere bepalingen omtrent de straffen en de controle op de naleving van deze order.

Op 30 Oct. 1750 werd door Gecommitteerde Raden opnieuw een waarschuwing gearresteerd, gericht tegen het vervalschen van de zoetemelksche kazen, ter „renovatie” en „ampliatie” van die van 1736. De inhoud komt overeen met die van 1743, doch is nog aangevuld met de reeds bekende bepaling, dat de hobbekazen niet anders mogen worden gemaakt dan plat en op dezelfde wijze als de z.g. Leidsche komijne kazen en gemerkt zullen moeten zijn met de letters H. K. Op overtreding der waarschuwing werd boven de verbeurte der kazen telkens een boete van 200 gl. gesteld. Deze waarschuwing werd 26 Febr. en 4 Sept. 1751 vernieuwd¹⁾.

Aangezien de koophandel van zoetemelksche kaas in Friesland steeds afnam en de prijs voor het Friesche product slechts 7 gl. per 100 pond bedroeg wanneer voor het Hollandsche 10 gl. werd gemaakt, hetgeen werd veroorzaakt, doordat „baatsoekende huysluiden” sedert eenigen tijd de gewoonte hadden om de melk eerst af te roomen en dan van de z.g. dragemelk kaas te maken, die voor zoetemelksche werd verkocht, welk bedrog de kooplieden niet met den eersten oogopslag, doch alleen na verloop van tijd gewaar konden worden, besloten de Staten van Friesland in 1733, alvorens hieromtrent een resolutie te nemen, na te laten gaan wat door de Staten van Holland in dezen was gedaan²⁾. Ofschoon zich hier dus hetzelfde euvel voordeed als in Holland, bleef het bij beraadslagingen over eventueele maatregelen³⁾.

20. **Regelingen omtrent het botervaatwerk.** Talrijk en uitvoerig waren de verordeningen omtrent de botervaten.

Het is niet doenlijk en trouwens overbodig deze alle in bijzonderheden weer te geven. In het algemeen moesten de vaten jaarlijks geijkt worden en was het verboden inlandsche boter in vaten te leggen, die niet gebrandmerkt waren⁴⁾.

¹⁾ Ned. Jaarb. 1750, bl. 1397; 1751, bl. 1189. ²⁾ Res. v. Friesland 1733, bl. 73 enz.

³⁾ v. Rees, Gesch. der Staathuish.kunde, bl. 259. Dat men in Friesland bij resolutie van 9 April 1733 optrad tegen bedrog in de kaasfabricage (zie Blink, Gesch. v.d. Landb. II, bl. 257) is onjuist.

⁴⁾ De Koopman I, bl. 186. J. van Leeuwen, Repertorium op het Charterboek van Friesland, bl. 532.

Voorgescreven werd van welk soort hout de botertonnen gemaakt moesten zijn. In 1602 was bij decreet van de stad Groningen bepaald, dat de botervaten vervaardigd moesten zijn van klaphout of ander goed eikenhout¹⁾. Volgens een ordonnantie van de Staten van Friesland van 1686 aan alle kuipers moesten de botervaten gemaakt worden van droog hout zonder spint²⁾. Ook door den magistraat te Delft (o.a. in 1702) en te Kampen (in 1722) werden bepalingen betreffende het hout van de botertonnen uitgevaardigd³⁾. Volgens een keur te Delft van 1764 mochten binnen deze stad en haar jurisdictie geen botertonnen van „Dorts-, Rhyns- of Overlands Hout” worden gemaakt, verkocht of gebrandmerkt. Voor de vaten moest gekloofd „Pruisch” (d.i. Pruisisch) hout gebruikt worden⁴⁾.

Het gewicht van de botervaten was eveneens vastgesteld. Te Groningen waren bij het vermelde decreet van 1602 de gewichten van de ledige botertonnen voor de verschillende afmetingen aangegeven¹⁾. De Friesche Staten regelden de zwaarte der botervaten bij een plakkaat in 1650 en bij de genoemde ordonnantie van 1686²⁾. Te Kampen hadden resolutiën van Schepenen en Raden van 1633 en 1722 hierop betrekking en te Enkhuizen de waagordonnantie van 1654⁵⁾. Te Leeuwarden werd in 1792 bepaald, dat een ton boter boven het hout 320 pond moest wegen en de kleinere afmetingen naar evenredigheid. De vierendeel vaten moesten 14 pond en de kleinere resp. 7 en 3½ pond zwaar zijn⁶⁾. Men was in 't algemeen (uitgezonderd in Holland) van opvatting, dat de boter in *nieuwe vaten* behoorde te worden gelegd. In verband daarmee was dikwijls de invoer van ledige en oude botervaten verboden. Zoo b.v. in Friesland bij een plakkaat van 1688²⁾. Te Kampen mochten volgens de resolutiën van 1671 en 1676 geen oude botervaten, aldaar niet gemaakt en met des kuipers merk gebrand, ingebracht worden. Deventer gaf in 1736 aan de gecomitteerden ten Landdage consent om te bewilligen in het verbod van invoer van ledige botervaten, van buiten de provincie komende⁷⁾. De vaten der uit andere provinciën inkomende boter moesten te Haarlem geijkt worden⁸⁾.

Ten slotte moge hier nog de hoofdzaak van de in de 18de eeuw in Groningen en Friesland geldende provinciale regelingen aangaande de botervaten volgen, ten einde te doen uitkomen hoe ver

¹⁾ H. A. Wijnne, Handel en Ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen, 1865, bl. 22. ²⁾ Van Leeuwen, t.a.p., bl. 49.

³⁾ Delftsche Keurboeken nr. 9, 27 Mrt. 1702. Resolutiën van Schepenen en Raden te Kampen, 21 Febr. 1722. (Volgers mededeelingen van de gemeentearchivarissen).

⁴⁾ Ned. Jaarb. 1764, bl. 619.

⁵⁾ Blijkens een uittreksel van deze ordonnantie, ontvangen van het gemeentearchief te Enkhuizen en de resol. te Kampen van 11 Mei 1633 en 21 Febr. 1722.

⁶⁾ Nieuwe Ned. Jaarb. 1792, bl. 626 enz.

⁷⁾ Resol. van Kampen d.d. 26 Jan. 1671 en 22 Juni 1676. Resol. van Schepenen en Raad te Deventer d.d. 29 Mrt. 1736. (Gegevens verstrekt door de gemeentearchivarissen). ⁸⁾ Ned. Jaarb. 1751, bl. 155.

de reglementeerzucht van de toenmalige overheid op dit terrein wel ging.

In eerstgenoemde provincie was bij plakكاتen van de jaren 1722 en 1738 geordonneerd, dat de halve tonnen 22 en hoogstens 24 pond zwaar moesten zijn en de vierendeelen van 10 tot 12 pond. Het ijken moest in de stad door den ijkmeester geschieden en ten plattelande door de „wedluiden” ter plaatse. Het ijkmerk diende op buik, bodem en deksel van voltooide vaten en nimmer op eenige losse staven aangebracht te worden. In 1759 werd deze regeling aangevuld. Alle vaten moesten van gedroogd best eikenhout vervaardigd zijn. De vaten behoorden gebrand te worden met het jaartal, met het merk van den kuiper en diens voorletters van naam en toenaam en wel alvorens ijker of wedman het provinciewapen er op zette. Voorts mocht boter alleen gelegd in vaten van datzelfde jaar. Zelfs diepte- en wijdtematen der vaten, aantal en kleur van de hoepen en de door de kuipers te berekenen prijzen werden voorgeschreven¹⁾.

Voor Friesland werd 9 Mrt 1768 door de Staten een uitgebreid „Plakaet en Reglement op de Botervaten” gearresteerd. Dit was een uitvloeisel van een request van een aanmerkelijk aantal Friesche en Amsterdamsche kooplieden in boter. Volgens dit adres werden de Friesche botervaten al sedert vele jaren ondeugdelijk gemaakt. Men gebruikte b.v. in plaats van het voorgeschreven klaphout soms spintig vathout en niet voldoende gedroogde andere houtsoorten. In het vathout werd de pekelschwart en de spintige vaten waren lek, zoodat ze geen pekelschwart konden houden en de boter schimmelde, sterk werd en gemakkelijk bedierf. Door een en ander werd de „importante tak van de Commerce in de voormaals zoo beroemde Vriesche Boter” aanmerkelijk benadeeld. Het nieuwe plakkaat schreef voor, dat de botervaten uitsluitend van klaphout zonder spint moesten worden vervaardigd. Het gewicht van de vaten werd vastgesteld voor een vierendeel op 14 pond, een achtendeel of kindtje op 7 pond, een zestiendeel of half kindtje op 3½ pond. De kuipers moesten hun eigen merk duidelijk op de vaten branden en vóór het ijken, door de vaten vol water te gieten, controleeren of ze dicht waren. De gewichten van bodems en deksels van de verschillende vaten en de door de kuipers in rekening te brengen prijzen werden eveneens vastgesteld. De kuipers dienden de vaten bij den gezworen „Ijtigmeester” op voorgemelde kwaliteiten te laten ijken. Indien alles in orde werd bevonden, werden de vaten op vat, bodem en deksel tegen betaling van zeker bedrag met het grietenij- of stadswapen gebrand. Daarna volgen de noodige strafbedreigingen bij overtredingen tegen kuipers en ijkers. De teekenen van de grietsluiden en magistraten alsmede de merken, namen en toenamen van de kuipers moesten aan de Ged. Staten worden toegezonden, die daarvan een legger

¹⁾ Ned. Jaarb. 1759, bl. 1111 enz.

zouden aanhouden. Ook omtrent de hoepen of banden werden nog bepalingen gemaakt, en de vaten moesten zoo weinig mogelijk buik hebben. De boter mocht nimmer in reeds gebruikte vaten gelegd worden; invoer van ledige boter-, vleesch- en spekvaten van buiten in de provincie was verboden. Ten slotte werd 't gewicht van een ton boter zonder 't hout op 320 pond vastgesteld en dus van een vierendeel, kindtje en half kindtje resp. op 80, 40 en 20 pond. In 1779 werd deze regeling o.a. aangevuld met de bepaling, dat de vaten van binnen zoo glad mogelijk moesten worden afgeschaaft. De wijzigingen in latere jaren betreffen uitsluitend de in rekening te brengen prijzen en de richtige naleving van het plakkaat ¹⁾).

21. Verbodsbepalingen tegen het overleggen van boter in ander vaatwerk. Evenals in het vorig tijdvak waakte de Delftsche overheid tegen het overleggen van buitenlandsche boter in

Delftsche vaten. Volgens een keur van 1671 werd dit verboden ²⁾. Te Amsterdam had men al vroeg verbodsbepalingen tegen het overbrengen van Groningsche en Friesche boter in Hollandsche vierendeelen ³⁾. Dat dergelijke misbruiken wel voorkwamen blijkt uit het volgende. In 1683 werden in Zeeland ledige Friesche botervaten opgekocht en naar Ierland uitgevoerd, vanwaar ze met Iersche boter gevuld weer in Holland en Zeeland terugkwamen en als Friesche boter werden verkocht ⁴⁾. In 1689 klaagden de gedeputeerden van Schiedam ter Statenvergadering, dat dagelijks „quaadaardige en boosagtige Huisluiden, ook die geene die haar met het verkoopen van Boter quamen te geneeren”, Hollandsche boter met uitheemsche vermengden of zelfs uitsluitend vreemde boter in Hollandsch vaatwerk inlegden en deze voor goede Hollandsche boter verkochten, waardoor de consumenten werden misleid en de reputatie van onze boter in 't buitenland verminderde ⁵⁾. Er schijnen toen nog geen maatregelen getroffen te zijn, doch de voortdoring van deze knoeierijen was aanleiding, dat op 26 Mrt 1723 door de Staten van Holland een plakkaat tegen het vervalschen van de boter werd uitgevaardigd ⁶⁾. Als reden daarvoor werd medegedeeld, dat „eenige baatsoekende Menschen binnen deese Provincie, soo Huisluiden als anderen, tegens alle goede ordre aan, haar niet ontsien Booter, buiten deese Provincie gemaakt, te vertonnen, deselve te verkneden, verbouwen, en in Hollands Vaatwerk te leggen: of ook wel onder Boter,

¹⁾ Ned. Jaarb., 1768, bl. 306 enz.; 1779, bl. 811 enz.

²⁾ Keurboek nr. 8, d.d. 28 Dec. 1671. (Mededeeling van den gemeentearchivaris).

³⁾ Sloet, Tijdschr. v. Staathuish.kunde, 17de dl., bl. 350. In 1616 werd „'t overleggen van Vriesche en diergelijke boter in Hollandse vaten verboden”. (Knapp, Botercontrôle, bl. 7). ⁴⁾ Hylkema, Hist. Schets, bl. 12 noot.

⁵⁾ Resol. v. Holl. 1689, bl. 222.

⁶⁾ Gr. Pl. B. VI, bl. 1462 enz. Hylkema (t.a.p., bl. 13 noot) geeft voor het jaartal van dit plakkaat ten onrechte 1652 aan.

binnen deese Provincie gemaakt, te vermengen en in dier voegen voor Hollandsche Boter te debiteeren en verkoopen; alles strekkende tot sonderling nadeel van soo een important product van deese Provincie en van desselfs Landerijen". Het plakkaat verbodt deze knoeierijen op gelijke zware straffen als aangegeven bij het plakkaat tegen het vervalschen van de kaas, dat van denzelfden datum was ¹⁾). Ook de steden traden in de 18de eeuw tegen dit kwaad op. Zoo was het volgens een keur te Haarlem van 1751 verboden uitlandsche boter in Hollandsche vaten te leggen ²⁾).

22. Verboden van voorkoop, maximumprijzen, stapelrechten.

Verschillende maatregelen ter bestrijding van den voorkoop van zuivelproducten werden tot het einde van de 18de eeuw toe,

vooral na rampen, nog getroffen, doch het werd steeds moeilijker deze te handhaven. Vrijheid van handel liet zich op den duur niet keeren. Te Steenwijk verbood de magistraat in 1641 het opkopen door tusschenpersonen van zuivelproducten op de weekmarkten, voordat deze gedurende eenige uren aldaar te koop waren ³⁾. Te Delft werden in 1714 dienaangaande maatregelen genomen ⁴⁾. De Staten van Holland verboden in 1741 ter voorkoming van gebrek en te groote duurte van levensmiddelen, vnl. van boter en aardappelen, aan voorzoekers direct of indirect ten plattelande inkoop en bij de huislieden te doen of bij hen, die naar de markt trekken, te bespreken of te koopen. Ze mochten alleen op de publieke markten koopen, maar niet vóór het in iedere stad vastgestelde of vast te stellen uur. Verder werd voor de allerbeste boter, voorloopig tot 1 Mei 1742, een maximumprijs van 32 gl. het vierendeel en 8 stuivers het pond vastgesteld ⁵⁾. Een keur te Haarlem van 1751 verbood voorkoop buiten het gestelde uur en plaats ²⁾. Een publicatie van de Staten-Generaal van 1769 verbood aan grossiers en opzoekers van boter en andere eetwaren in de Meierij van den Bosch om buiten de geotrooieerde markten deze waren te hunnen huize op te koopen. Grossiers en opzoekers hadden zich hier nl. om de steden en in de dorpen gevestigd en kochten de boter op, waarvoor zelfs een vaste dag was gesteld ⁶⁾. Te Middelburg werd nog in 1793 wegens de schaarschte van boter ten gevolge van de gestremde vaart naar Holland, voor korten tijd een verbod tot voorkoop afgekondigd ⁷⁾. Vooral de stad Groningen handhaafde tijdens de Republiek herhaaldelijk het

¹⁾ Zie bl. 65. ²⁾ Ned. Jaarb. 1751, bl. 155.

³⁾ P. Berends, Het Oud-Archief der Stad Steenwijk, bl. 68 (134). (Opgave van den gemeentearchivaris).

⁴⁾ Delftsche Keurboeken nr. 9, d.d. 7 Mei 1714. (Mededeeling van den gemeentearchivaris). ⁵⁾ Resol. v. Holl. 1741, bl. 741 enz.

⁶⁾ Gr. Pl. B. IX, bl. 277. ⁷⁾ Nieuwe Ned. Jaarb. 1793, bl. 484 enz.

voorkoopverbod ten behoeve van haar stapelrecht. In 1623 en '24 werd bepaald, dat men geen rogge, boter of eenige andere waren mocht „bespreeken” of „laten bespreeken” voordat zij ter markt kwamen. Wanneer zij daar waren aangekomen, mochten zij niet voor een bepaald uur door voorzoekers, waaronder de eigenlijke handelaars werden verstaan, worden opgekocht en dan nog slechts tot hoeveelheden als deze binnen de stad dachten te kunnen verkoopen. Opkoop tot uitvoer was verboden. Consumenten (nl. stedelingen en landlieden, doch voorzoekers niet) mochten allerwege en altijd zooveel opkopen of bespreken als noodig was tot „huizen nooddrufft”. Wat deze bepalingen betreft, verkeerde men in Groningen tot in de tweede helft van de 18de eeuw in de Middeleeuwen. Ze moesten echter herhaaldelijk vernieuwd worden en werden meermalen overtreden. In 1686 teisterde een overstroming (de Allerheiligenvloed) het gewest, wat opnieuw een streng plakkaat tegen den voorkoop tot gevolg had. Aangezien dagelijks graan en zuivel op het land werd ingescheept en langs de „rijten” werd uitgevoerd, werd in 1705 de voorkoopwetgeving nog eens herzien. In 1715 en 1741 volgden nogmaals stadsplakkaten daaromtrent. Voor het laatst werd hier uit vrees voor schaarschte, vnl. van boter, die werd opgekocht voor zij op de botermarkt kwam, in 1794 een gematigd verbod tot voorkoop afgekondigd¹⁾.

Dwang tot aanvoer van zuivelproducten naar de markten van bepaalde steden kwam tijdens de Republiek vrijwel niet meer voor, uitgezonderd in Groningen. Inzake het Groningsche stapelrecht werden door de Staten-Generaal in 1597 en '99 vonnissen geveld. Boter en kaas mochten niet worden verhandeld, voordat zij te Groningen ter stapel waren gebracht, behalve hoeveelheden voor eigen gebruik. Voorkoop van deze goederen was dus verboden. Handelaars in vette waren en anderen, die in de Ommelanden détailhandel dreven, mochten zooveel boter en kaas opkopen als zij voor hun tak van bedrijf noodig hadden. De stapelgoederen moesten een geheelen voormiddag te Groningen markt houden. Daarna mochten zij vrij verhandeld en uitgevoerd worden, doch bij uitvoer moest daarvan een tol, „stapelrecht”, betaald worden. Appingedam kreeg bij vonnissen van de Staten-Generaal van 1610 en 1615 ongeveer alles wat het wenschte, o.a. vrijdom van handel in boter en kaas. Omstreeks 1645 bleek meer en meer, dat consequente toepassing van het stapelrecht volgens de regelingen van 1597 en '99 niet goed mogelijk was. Zoo werden b.v. verre van geringe hoeveelheden zuivel opgekocht. De zelfstandigheid van de Ommelanden groeide steeds. In 1680 werd het stapelrecht dan ook niet veel meer gehandhaafd. In 1750 verscheen een plakkaat, dat de bepalingen van 1597 en '99 zouden gehandhaafd worden. In den eersten tijd had dit, gezien de klachten van de Ommelanden, wel invloed, maar blijvend

¹⁾ Bos, Het Gron. Stapelrecht na 1594, bl. 265 enz., 360, 369, 375, 382, 443.

was deze opleving niet. Echter verklaarden nog in 1791 de Ommelanden aan den Stadhouder het stapelrecht voor granen, kaas en boter te willen in stand houden. Na 1794 werd geen vonnis inzake het stapelrecht meer geveld en met de omwenteling verdween het ¹⁾).

23. Waagrechten, imposten en Boter en kaas waren in de stedelijke regelingen van het meeste gewesten onderworpen aan het waagrecht van de steden of dorpen. Daarenboven werd in Holland het waagrecht der provincie geheven. Voor boter moest sedert 1607 telkens bij verkoop boven zekere hoeveelheid 3 stuivers en voor alle kaassoorten 5 st. per 100 pond worden betaald ²⁾. In 1749 klaagden kaaskoopers uit West-Friesland en het Noorderkwartier in een request aan de Staten over het groote bezwaar, waaraan de handel onderhevig was, doordat het waagrecht voor kaas, zoo vaak deze verkocht, overgedragen en getransporteerd werd, weer betaald moest worden. Verzocht werd voor de zoetemelksche of z.g. Edamsche kaas met eenmaal betalen te mogen volstaan. Dit verzoek werd daarna ingewilligd voor alle inheemsche (Hollandsche) kaas, hetzij Leid-sche, Goudsche, Noordhollandsche of z.g. Edamsche of waar ter plaatse binnen de provincie gemaakt en welke benaming ook hebbende. Een uitvoerige regeling betreffende geleidebiljetten e.d. was hieraan, ter voorkoming van fraude, natuurlijk verbonden ³⁾. In Holland was verder de boter met een matig gestelde belasting op het gebruik bezwaard ⁴⁾. In 1624 werd een impost van ongeveer 1 gl. op ieder vierendeel (4 gl. per ton van 320 pond) ingesteld, wat hier en daar tot opstootjes aanleiding gaf. In Haarlem moest zelfs krijgsvolk binnen gebracht worden. Een „bequamer ordre” op het betalen van den impost der kop- of stukkenboter droeg er toe bij de onrust te stillen ⁵⁾. In 1664 werd de impost op de kop- of stukkenboter onverpacht gelaten „omme de goede Ingezeetenen zooveel mogelijk is, en de geleentheid van den Staat lijden kan, te subleveeren van de lasten die syluiden tot onderstand en behoudensse van den selven Staat te draagen hebben”. In verband daarmede werd het verboden kop- of stukkenboter in tonnen of potten in te leggen of te verknedden ⁶⁾.

¹⁾ Bos, Het Gron. Stapelrecht tot 1594, bl. 346, 357 enz., 361; Het Gron. Stapelrecht na 1594, bl. 307 enz., 310, 388 enz., 442.

²⁾ F. N. Sickenga, Bijdrage tot de Geschiedenis der Belastingen in Nederland, 1864, bl. 364 enz. Luzac, Hollands Rijkdom IV, bijlage B.

³⁾ Gr. Pl. B. VII, bl. 1404 enz. ⁴⁾ Sickenga, t.a.p., bl. 364 enz.

⁵⁾ T. v. Domselaer, Beschr. v. Amsterdam, bl. 335.

⁶⁾ Resol. v. Holl. 1664, bl. 56 enz. Van langen duur zal, in verband met de steeds toenemende geldbehoefte van den Staat, deze vrijstelling niet zijn geweest. In 1695 werd op niet-betaling van den impost van de kopboter boven de boete volgens de betreffende ordonnantie een extra boete van 10 gl. voor ieder stuk boter ingesteld. (Resol. v. Holl. 1695, bl. 53, 129).

In Zeeland moest voor kaas bij iedere verhandeling 3 st. waagrecht per 100 pond betaald worden. Boter was hier vrij van het waagrecht, doch van ingevoerde vreemde boter werd een vrij zwaar inkomend recht (impost) van 2 gl. per vierendeel geheven¹⁾. In 1756 werd boven het recht van den impost nog een heffing ingevoerd²⁾. Van de Zeeuwsche boter werd geen impost geheven, doch wel van de hier practisch niet bereide kaas, nl. tot een bedrag van $\frac{1}{2}$ groot per pond en 15 st. per 100 pond. Zeeland voerde feitelijk op eigen gelegenheid een beschermende politiek t.a.v. zuivelproducten.

In Utrecht waren boter en kaas onderworpen aan een waagrecht van 3 st. per 100 pond. De impost op boter ter consumtie bedroeg hier zelfs 9 gl. 8 st. per ton van 320 pond.

In Friesland werd een waagrecht (impost op de waag) van boter en kaas geheven, hetwelk voor het eerste product 10 st. per ton bedroeg, voor zoetemelksche kaas 3 st. en voor grove kaas $1\frac{1}{2}$ st. per 100 pond. Vrijstelling voor latere verkoopen kende men hier niet. Uitvoerig was ter voorkoming van ontduiking voorgeschreven hoe bij vervoer binnen de provincie en bij uitvoer gehandeld moest worden³⁾. In dit gewest was op voorstel van Leeuwarden reeds in 1608 een ordonnantie afgekondigd, waarbij alle geprivilegeerde wagen uniform geijkt gewicht en gelijke schalen moesten bezigen. De ongeprivilegeerde z.g. „sluipwagen” werden verboden⁴⁾.

In Groningen werd van boter en kaas een waagrecht van 5 st. per 100 pond en van tonnen boter van 5 st. per vierendeel geheven. In Overijsel moest voor boter 3 en voor kaas 1 à $1\frac{1}{2}$ st. per 100 pond aan waagrecht betaald worden. In 't Kwartier van Nijmegen werd 't recht van de waag niet geheven; op de Veluwe bedroeg het 3 st. per 100 pond voor alle waren. Onder Zutphen betaalde men voor boter 4 st. per 100 pond⁵⁾.

Overigens vond men in de verschillende plaatsen nog weer uiteenlopende bepalingen. Te Enkhuizen moest volgens de ordonnantie op de waag van 1654 het waagrecht voor de helft door den kooper en voor de andere helft door den verkooper betaald worden. Het vervoer van boter en kaas ter weging naar de waag moest door gezworen kaasdragers geschieden⁶⁾. Soortgelijke bepalingen kwamen elders voor. Ook in de andere Noordhollandsche steden, o.a. in Hoorn en Alkmaar, was het vervoer

¹⁾ Sickenga, t.a.p., bl. 364 enz. In 1671 bedroeg in Zeeland de impost op de van buiten inkomende boter 4 gl. per vat van 320 pond. (Gr. Pl. B. III, bl. 1163).

²⁾ Ned. Jaarb. 1756, bl. 962 enz. Het bedrag was tot 20 pond 2 st., van 20—40 pond 3 st. en van 40-80 pond 6 st. In 1758 werd in Zeeland ter voorkoming van fraude nog bepaald, dat voor de Zeeuwsche boter, van het eene naar het andere eiland verzonden wordende, bij hoeveelheden boven 20 pond een biljet van 2 st. moest worden gehaald. (Ned. Jaarb. 1758, bl. 1123).

³⁾ Zie Sickenga en verder Ned. Jaarb. 1749, bl. 377 enz., alwaar de regeling geheel is opgenomen. ⁴⁾ Van Leeuwen, t.a.p., bl. 532.

⁵⁾ Sickenga, t.a.p., bl. 365. ⁶⁾ Mededeeling van den gemeentearchivaris.

van kaas naar en van de waag opgedragen aan een georganiseerd kaasdragersgilde, verdeeld in veemen¹⁾. Te Delft moest men de boter volgens keuren van 1608 en 1780 door de waagkruiers of waagwerkers thuis laten brengen²⁾. Te Amsterdam bepaalden keuren van 1759 en 1767, dat buitenlieden en schippers, die daar kaas met schuiten aanvoerden, op vastgestelde plaatsen moesten lossen, en deze kaas, zoo die nog niet elders een waag gepasseerd was, door de waagdragers van het kaasveem tegen vergoeding van een vastgesteld bedrag naar de waag moesten laten brengen³⁾. Te Kampen moest volgens een resolutie van 1670 vreemde boter, komende van plaatsen waar geen publieke waag was, aldaar het waagrecht betalen. Een resolutie van 1792 bepaalde, dat de boeren hun boter aan de stadswaag moesten laten wegen, alvorens deze ter markt te brengen⁴⁾. Het bedrag van het plaatselijk waagrecht werd door den stedelijken magistraat vastgesteld. Het was te Amsterdam in 1663 voor een schippond kaas en een ton boter (mindere hoeveelheden naar evenredigheid) 2 st.⁵⁾. Te Haarlem werden in 1778 de volgende bedragen vastgesteld: voor een vierde deel boter 2 st., voor een achtste en zestiende vat 1 st., voor 100 pond kaas 1 st. en voor groene kaas 2 st.⁶⁾. In Groningen bedroeg het voor de geheele provincie in 1716 5 penningen per 100 pond boter of kaas⁷⁾.

24. Regelingen in verband met de heffing van den boterimpost.

Deze heffingen en rechten moeten noodzakelijk belemmerend op den handel gewerkt hebben door kosten en oponthoud⁸⁾. Als voorbeeld van de vele rompslomp moge hier de hoofdinhoud van de ordonnanties van de Staten van Holland van 1654 en 1749 betreffende de verpachting van den impost op de boter volgen⁹⁾.

Volgens de eerste bedroeg de impost van alle boter, die in de provincie verkocht werd om geconsumeerd te worden 4 gl. per ton

¹⁾ Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van het Alkmaarsche kaasdragersgilde werd in 1922 de geschiedenis daarvan weergegeven in het werkje van L. Speet: „In en om de Alkmaarsche waag”.

²⁾ Delftsche keurboeken nr. 5, d.d. 21 Aug. 1608 en Memorialen nr. 9. (Mededeeling van den gemeentearchivaris).

³⁾ Ned. Jaarb. 1759, bl. 300 enz.; 1767, bl. 107.

⁴⁾ Resol. van Kampen, d.d. 10 Juli 1670 en 21 Febr. 1792. (Mededeeling v. d. gemeentearchivaris).

⁵⁾ Domselaer, t.a.p., bl. 180. Aan het einde van de 18de eeuw bedroeg het waaggeld te Amsterdam voor 100 pond boter voor de stad 1 st. en voor de provincie met de $\frac{1}{10}$ verhooging 3 st. 4 p., totaal dus 4 st. 4 p. Voor 100 pond kaas bedroeg het voor de stad 1 st. en voor de provincie met de $\frac{1}{10}$ verhooging 5 st. 8 p., totaal 6 st. 8 p. (Le Long, De Koophandel van Amsterdam I, 10de dr. 1801, bl. 387 enz.).

⁶⁾ Nieuwe Ned. Jaarb. 1778, bl. 893 enz.

⁷⁾ Wijne, Handel en Ontwikkeling van Groningen, bl. 125.

⁸⁾ Een voorbeeld van de moeilijkheden en processen, welke b.v. het waagrecht voor den zuivelhandel opleverde, is te vinden in de Ned. Jaarb. 1752, bl. 195.

⁹⁾ Resol. v. Holl. 1654, bl. 112 enz.; 1749, bl. 725 enz.

van 320 pond en van kleinere hoeveelheden naar evenredigheid. Het recht werd natuurlijk ook geheven van de ingevoerde boter voor binnenlandsch gebruik. Van alle kop- of stukkenboter werd per pond één oortje geheven. Het was verboden bij stukken gekochte boter in vaten te doen zonder voorkennis van den pachter (van deze belasting). De boeren waren voor eigen consumtie vrijgesteld. Niemand mocht in de steden of op 't platteland boter inbrengen, lossen, „reppen of roeren”, tenzij eerst hoeveelheid en kwaliteit bij den pachter of zijn collecteur waren aangegeven. Werd de boter verkocht om in de provincie geconsumeerd te worden, dan moest de impost door den eersten koper betaald worden. Ter contrôle moest een biljet worden gehaald, zonder hetwelk de boter niet naar huis mocht worden gevoerd. Indien factoors (d. z. groothandelaars in boter), boeren of anderen, die zich met den boterhandel bezig hielden, ergens boter ten verkoop aanvoerden en deze deels onverkocht bleef, dan waren zij verplicht den pachter of collecteur op te geven, waar deze onverkochte boter opgezet of ingeslagen werd. Wilde men ze vervoeren, dan moest deze boter weer afgeschreven worden. Degenen, die stukken boter ter markt brachten of verkochten, moesten vooraf de hoeveelheid opgeven, die aangevoerd werd en daarvan den impost betalen. Indien werd waargenomen, dat niet aangegeven boter in huizen werd ingezet, dan was de pachter gerechtigd aldaar een onderzoek in te stellen. Dit recht had deze steeds bij allen, die zich met den boterhandel bezig hielden, ten einde van de niet-afgeleverde boter den impost te ontvangen.

Volgens de ordonnantie van 10 Oct. 1749 bedroeg de impost eveneens 4 gl. per vat, waarbij een tiende verhooging kwam. Voor kop-, kluit-, stuk- of klompboter bleef 't bedrag één oortje per pond. Boeren, gods- en armhuizen genoten vrijstelling. De kleinhandel (commenyluiden of boterkramers) mochten niet meer dan 19 pond aan één persoon tegelijk „uitslaan”. Van ingeslagen boter moesten deze een biljet van den gaarder halen en impost betalen. Ze mochten geen nering doen in of naast het huis van een boterverkooper of grossier (groothandelaars). Grossiers of boterverkoopters mochten alleen uitslaan bij vaten of tonnen, halve vaten, vierendeelen, achtendeelen of zestiende deelen. Deze regel moest overal ingevoerd worden, ook daar, waar het tot nu toe geen gewoonte was¹⁾. „Zeehandelaars” of boterfactoors (groot-handelaars) mochten geen boter verkoopen aan ingezetenen in de provincie, die aan den impost onderworpen waren. Boterfactoors

¹⁾ In aansluiting aan de regeling van den boterimpost was in een plakkaat van de Staten van Holland van 12 April 1749 omtrent het „exerceeren der Neeringen en Traficquen” ter „conservatie van de onderscheide Neeringen in Boter” bepaald, dat „Kommenyluiden” en „kleine Kraamers” geen boter in kleine of groote vaten mochten uitslaan, terwijl de „Boterverkoopters” slechts per vat of ton en onderdeelen daarvan, doch niet per pond of minder mochten verkoopen. Deze regel moest allerwege ingevoerd worden. (Gr. Pl. B. VII, bl. 1402).

of grossiers moesten in 't begin van 't jaar opgave doen van de boter, die zij in hun kelders of elders hadden. Alle in- en uitgeslagen boter moest op een biljet van den collecteur genoteerd worden. De gaarder of collecteur had het visitatierecht in de huizen en in de kelders van groot- en kleinhandelaars in boter. Bij verzending van boter van de eene plaats naar de andere werd de impost ter plaatse van de verzending betaald. De ontvanger van de boter kon dan het betalingsbiljet aan den gaarder ter plaatse van ontvangst ter afteekening toonen. Van alle naar het buitenland uit te voeren boter behoorde van den collecteur ter plaatse van verzending een biljet gehaald te worden, inhoudende naam van den verzender, plaats waarheen en persoon aan wien, mitsgaders de hoeveelheid die verzonden werd en den naam van schipper en schip of van den voerman, waarmede ze verzonden werd. Verder moest een paspoort van de hoeveelheid uit te voeren boter, weer voorzien van de gemelde gegevens, getoond worden. Nadat de boter ter scheep of op rij- of vaartuig gebracht was, moest binnen 24 uur aan den collecteur een verklaring van schipper, stuur- of voerman getoond worden, aangevende de ontvangst van de boter. Voor boter bestemd voor victualie of consumtie gold 't zelfde, behalve dat daarvoor geen paspoort noodig was. Schippers van buiten met boter in een besloten stad komende, mochten daarmee niet overnachten zonder een biljet van den collecteur of gaarder. Ook mocht deze boter niet gelost eer daar een biljet voor was gehaald. De schipper was gehouden vóór zijn vertrek den impost te verantwoorden. Ieder, die boter wilde uitslaan, moest een biljet halen of laten halen voor diverse gegevens. Verder was geregeld het bedrag van den impost, dat zehandelaars en andere groothandelaars voor het botergebruik van hun gezin moesten betalen. Schippers, die gewoon waren boter te vervoeren, moesten visitatie van hun schepen door den gaarder of collecteur gedoogen. De gaarder moest zijn collecte van den morgen tot den avond houden bij of in den omtrek van de waag en bij de poorten of afsluitboomen, inzonderheid op marktdagen. Verdere bepalingen hadden betrekking op de inning, de boekhouding en 't zegel²⁾).

In Utrecht gold een hiermede in veel opzichten overeenkomende regeling¹⁾).

¹⁾ Ned. Jaarb. 1750, bl. 825 enz. Ordonnantie van de Staten van Utrecht, betr. den impost op de boter.

²⁾ Deze regelingen werden natuurlijk tusschentijds en later herhaaldelijk opnieuw afgekondigd, gewijzigd en aangevuld. De voornaamste op den boterimpost in Holland betrekking hebbende resolutiën zijn de volgende.

· Resol. van Holl. 1654, bl. 112 enz.: Ordonnantie betr. de verpachting van den boterimp. — 1664, bl. 56: Impost op de kopboter onverpacht gelaten. — 1679, bl. 443: Ordonn. betr. de verpachting van den boterimp. — 1683, bl. 121: Voor den boterimp. mag het gewicht van de ton afgetrokken worden. Nagegaan zal worden of 't mogelijk is dat overal „egaal” te doen. — 1691, bl. 281: Voorstel tot een gewijzigde ordonn. op den boterimp. om de opbrengsten te verbeteren. — 1692, bl. 116: Nader advies omtrent voorgaand voorstel. — Idem, bl. 205: Besloten

25. **Maatregelen ter bevordering van den zuivelhandel van bepaalde plaatsen en ter bescherming van zuivelhandelaars.** Met het voorgaande was het regelend optreden nog niet beëindigd. Er werden verschillende maatregelen getroffen, die

ten doel hadden om den handel in zuivelproducten van bepaalde plaatsen te bevorderen of zekere categorieën van handelaars in zuivel te beschermen.

In verband met de concurrentie, die de Delftsche kaasmarkt van de Rotterdamsche ondervond ¹⁾, trachtten in 1619 enkele Delftsche kooplieden (vnl. behoorende tot de bielbrouwersfamilies) deze markt weer op de been te helpen. Zij sloten in 1620 een contract met Burgemeesteren, voorloopig voor een proeftijd van een jaar, met recht op verlenging tot tien jaar. Hierbij stortten de kooplieden te zamen 36.000 gl. en de stad een even groot bedrag. Voor dit geld zouden zij alle kaas uit Delfland, die te Delft ter markt kwam, voor denzelfden prijs koopen als te Rotterdam geschiedde. Was er verlies, dan zou de stad dit tot zeker bedrag bijpassen. Aangezien dit het geval was, hebben de kooplieden de overeenkomst aan het eind van het jaar opgezegd. Een paar hebben het nog een jaar beproefd, maar toen ook dat jaar verlies opleverde, hebben Burgemeesteren de zaak met slechts één participant zonder geld van zichzelf voortgezet op beperkte schaal,

de gewijzigde ordonn. op den boterimp. te arresteeren. — Idem, bl. 232: Amsterdam wenscht daarin nog eenige wijzigingen. — 1693, bl. 152: Nieuwe ordonn. op den boterimp. gearresteerd. (Zie voor deze nieuwe ordonn. van 1692, gewijzigd in 1693 en 1700, het Gr. Pl. B. IV, bl. 754). — 1694, bl. 93: De pachter van den boterimp. mag niet betrokken zijn bij den handel in dit artikel. — 1695, bl. 53, 129: Boete op niet-betaling van den impost van de kopboter verzwwaard. — 1731, bl. 981: Opgave hoeveel voor tarra (voor de botervaten) bij den boterimp. in verschillende plaatsen wordt afgetrokken. — 1733, bl. 739, 904, 1010: Besloten een wijziging in den boterimp. regeling te arresteeren, maar de aftrek van de tarra voor de botervaten te laten zooals gebruikelijk was. — 1739, bl. 591: De pachter van den boterimp. te A'dam verzoekt, ten einde fraude te voorkomen, de bepaling, dat het aan boterfactoors verboden zal zijn boter te verkoopen aan boterhandelaars. — 1749, bl. 725: Ord. op den imp. v. d. boter vastgesteld. — 1750, bl. 180: Regeling, volgens welke „Commenyeluiden” of „Boterkraamers” te Brielle gepermitteerd wordt meer boter tegelijk te verkoopen dan volgens de ordonnantie is geoorloofd. Verder aan „Boterfactoors en Zeehandelaars” toegestaan onder zekere voorwaarden aan ieder, dus ook aan grossiers en kramers, te verkoopen, mits niet minder dan 10 vaatjes, wegende 1000 pond, tegelijk. Ten slotte eenige vereenvoudigingen in formaliteiten toegestaan. (Zie voor deze wijzigingen ook het Gr. Pl. B. VII, bl. 1422). — Idem bl. 410: Advies betr. requesten van A'damsche boterkraamers over vrijstelling v. d. imp. van voorraden op 1 Jan. — 1757, bl. 1117 en 1758, bl. 182: Advies betr. een request van koehouders onder Delfland, Schieland en elders wonende over betaling van den imp. van boter, verzonden aan personen, die dezen bij inslag moeten betalen. — 1761, bl. 1145: Regeling der aan een botergrossier te verleenen afschrijving bij verzending van boter in fust aan een anderen grossier binnen de provincie. Het uitslagbiljet van deze boter moet zijn teruggebracht binnen 8 dagen, afgeteekend door den gaarder op de plaats van inslag. (Zie ook Gr. Pl. B. IX, bl. 956).

¹⁾ Zie bl. 54.

waarna in 1622 de volledige liquidatie der gemeentelijke kaasnering volgde¹⁾. De naijver tusschen beide marktplaatsen bleef echter voortduren. Volgens een resolutie te Delft van 1652 mocht alleen kaas op de week- en jaarmarkten „ten dienste van de gemeene luiden” op het groote marktplein vrij per klein gewicht verkocht worden. Hiervan waren uitgezonderd de Rotterdamsche kaaskoopers, die niet minder dan 50 pond tegelijk aan één persoon mochten verkoopen, omdat een Rotterdamsche keur van 1651 hetzelfde voor alle vreemde kooplieden bepaalde²⁾. In 1770 werd te Delft het getal boterkramers op 100 bepaald³⁾. In een keur te Enkhuizen van 1624 werd het verboden om „waren welcke in de Winckelen ende Neeringhkramen van deser Stede burgeren te vinden zijn” benevens „alle Vaet-boter ende Stapel-kase” op andere dan de beide marktdagen te koop te veilen. Zulks omdat de markten verminderden en dergelijke verkoopers van buiten zonder burgerlasten te dragen „hare Waren in forme van kleyne Warriens uytsoetelen”⁴⁾. Volgens keuren te Amsterdam van 1707, 1739 en 1752 werd het inbrengen, uitventen en verkoopen van boter uit andere provinciën binnen de stad door vreemdelingen tegengegaan. In laatstgenoemd jaar werd de keur gewijzigd en verduidelijkt, aangezien de bedoeling altijd geweest was, dat ingezetenen, gildebroeders of gildezusters van 't Klein-Kramersgilde zijnde, in volkomen vrijheid zouden blijven om allerlei stuk-, kop- en kluitboter van andere plaatsen buiten deze stad en provincie te doen inkomen, op te slaan en weer uit hun winkels, enz. te verkoopen⁵⁾.

Bij plakكاتen van de Staten van Holland van 1749 en '51 werd de z.g. ventjagerij verboden. In verband met klachten van kooplieden en neringdoenden te Oost- en West-Zaandam, welke vooral betroffen het verkoopen van boter en kaas door vreemde en buitenlandsche schippers direct uit hun schuiten, werd bij publicatie van genoemde Staten in 1753 dergelijke verkoop van „eenige Impost subjecte Waaren” aan vreemde schippers op plaatsen, waar geen vaste marktdagen zijn, verboden⁶⁾.

Aangezien op 't platteland zich vele grossiers in boter, waaronder zelfs markt-, veer- of dorpschippers, hadden gevestigd, waardoor de botergrossiers in de steden en 's Lands financiën werden benadeeld, bepaalden de Staten van Holland in 1762, dat zich in 't vervolg geen nieuwe grossiers mochten vestigen, dan die daartoe vooraf van de Gecommitteerde Raden van het betreffende kwartier een acte van admmissie hadden ontvangen⁷⁾. Af-

¹⁾ Volgens gegevens, van den gemeentearchivaris ontvangen.

²⁾ Boitet, Beschr. v. Delft, bl. 577.

³⁾ Delftsche Memorialen nr. 7. (Mededeel. gem. arch.).

⁴⁾ Handvesten, enz. der Stadt Enckhuysen, bl. 38. Aangehaald door v. Rees, Gesch. der Staathuish.kunde, bl. 176 noot.

⁵⁾ Ned. Jaarb. 1752, bl. 607. ⁶⁾ Gr. Pl. B. VIII, bl. 1278.

⁷⁾ Gr. Pl. B. IX, bl. 958. Dit besluit was waarschijnlijk een uitvloeisel van een in 1761 door de Staten behandeld request van een Delftschen boterkoopman.

doende was deze maatregel blijkbaar niet, want in 1775 verzochten Delftsche botergrossiers aan de Staten om de veehouders binnen de provincie te verbieden boter aan andere veehouders over te doen of deze van anderen te koopen of om grossierderij in boter uit te oefenen ¹⁾. Of aan dit verzoek is tegemoet gekomen, is mij niet gebleken.

26. Verdere stedelijke keuren betref- Ten slotte moet hier
fende den handel in en het ver- nog melding worden ge-
voer van zuivelproducten. maakt van verschillende
stedelijke keuren. In 1667

vaardigde Groningen een ordonnantie uit, waarbij allen, die bij groote hoeveelheden goederen opkochten, opsloegen en weer verkochten, w.o. boterkoopers, gehouden werden hun goederen door de voerlieden of sledemenners te laten opvoeren en thuis brengen ²⁾. Een keur van 1751 te Haarlem bepaalde betreffende de botergrossiers o.m. wie voortaan tot de nering in boter toegelaten zouden worden en hoeveel commenyeluiden en grossiers tegelijk mochten uitslaan. Boterimport van buiten werd alleen toegestaan aan de geadmiteerde schippers van deze stad. Ventjagerij met boter was verboden. Vreemde boter kon slechts door grossiers ingeslagen worden en het was verboden voor rekening van vreemden boter in commissie te verkoopen. De vreemde boter moest op een bepaalde plaats gelost worden. Verder was aangegeven hoe zwaar de kopboter moest wegen en dat verkoop van vervalschte boter niet was toegestaan. De sterkte van het corps boterkruiers bleef op 15 bepaald. Voor dit gilde waren omtrent ziekte, begrafenis, te laat komen, enz. regels gesteld. Botergrossiers mochten hier verkochte boter door hun eigen bedienden thuis laten brengen ³⁾.

Ook ten behoeve van de veerdiensten werd het vrije handelsverkeer belemmerd. In de ordonnantiën op de veren tusschen verschillende plaatsen werden de te berekenen vrachtprijzen voor de diverse waren opgenomen. In verband met geschillen, die te Amsterdam waren gerezen tusschen de botergrossiers en de be-

betreffende het verkoopen en verzenden van boter door de boeren ten plattelande. Verzocht werd te bepalen: 1ste. Dat de boeren niet meer boter zullen mogen verkoopen dan zijzelf maken, dus geen boter van anderen zullen mogen opkopen. 2de. Dat geen boter ten plattelande zal mogen toegekuipt worden. 3de. Dat alle boeren, die zelfbereide boter bij partijen mochten verkoopen, verplicht zijn deze ter waag te leveren van de stad waar de koper woont of van de naastgelegen stad. Verder dat van alle partijen boter, die door hen boven zes achtendeelen ter waag worden gebracht, een verklaring moet worden geteekend, dat al deze boter afkomstig is van eigen vee. 4de. Dat de grossiers op de dorpen zullen mogen blijven, maar dat de hoofdgaarders geen nieuwe acten als grossier op een dorp zullen mogen geven, opdat daar geen nieuwe grossiers in boter meer komen. (Resol. v. Holl. 1761, bl. 774).

¹⁾ Resol. v. Holl. 1775, bl. 889. ²⁾ Wijnne, Handel en Ontwikkeling van Groningen, bl. 34. ³⁾ Ned. Jaarb. 1751, bl. 155.

stellers van de Groningsche-, Friesche- en andere veren over het bestelloon van de boter, werden door den magistraat in 1782 daarvoor gewijzigde bepalingen vastgesteld, waarbij de grossiers bevoordeeld werden ¹⁾). Sommigen lieten zelf een schip naar Friesland en elders gaan om boter voor henzelf en op hun naam voor anderen te halen, waardoor de veerschippers en bestellers benaedeeld werden. Vastgesteld werd, dat niemand op eigen naam met zijn eigen schip eenige boter of andere goederen voor een ander mocht meebrengen van plaatsen, waarop veren waren. En indien in de veerschepen geen ruimte was, moest men de goederen toch door den besteller laten bezorgen. Te Delft werd in 1790 een verzoek om een eigen schuit voor botervervoer naar Amsterdam afgeslagen ²⁾). Soortgelijke bepalingen golden voor de beurtschepen op buitenlandsche havens.

Met vorenstaande opsomming van ordonnantiën en reglementen voor oogen moet men zich eigenlijk verbazen, hoe nog eenige handel mogelijk was. Indien alle voorschriften volgens de letter waren toegepast, zou de onmogelijkheid ervan duidelijk aan het licht zijn getreden. Het is echter bekend, dat met de uitvoering van de door de overheid gestelde verordeningen onder de Republiek zeer de hand werd gelicht. Een ernstige belemmering voor de ontwikkeling van het handelsverkeer in zuivelproducten hebben zij ongetwijfeld toch gevormd.

Samenvatting. Behalve de eerste jaren ondervonden landbouw en veeteelt tijdens de Republiek weinig directe schade meer door oorlogen, terwijl de bloei van handel, visscherij en nijverheid hen gunstig beïnvloedden. Hoewel het niet werd ingezien, was vooral de beteekenis van de veehouderij in de vruchtbare gedeelten des lands dan ook groot. De 17de eeuw, speciaal de eerste helft daarvan, was een tijdperk van bloei voor het veehouders-zuivelbedrijf. In de laatste helft vormden de stijgende lasten en de concurrentie van Iersch zuivel bezwarende factoren. In de 18de eeuw oefenden de toenemende belastingdruk, zoowel ten behoeve van het Land als van den waterstaat, en de hevige en langdurige veepestepidemieën een nadeeligen invloed uit. En daar in de eerste helft van deze eeuw de voor de uitkomsten van het bedrijf zoo hoogst belangrijke productenprijzen te wenschen overlieten, was deze tijd ongunstig. In de tweede helft verbeterde de toestand, vnl. door hooger prijzen. In de laatste jaren der Republiek bloeiden landbouw en veeteelt.

Voor al in de 17de eeuw kwamen vele droogmakerijen en inpolderingen tot stand. De afwatering der landerijen was nog verre van ideaal, doch ging in de 18de eeuw toch vooruit. Het dijkwezen verkeerde in zoodanigen staat, dat vele overstromingen bleven

¹⁾ Nieuwe Ned. Jaarb. 1782, bl. 485. Uit een en ander volgt, hoe druk de boterhandel van de noordelijke gewesten op Amsterdam destijds was.

²⁾ Delftsche Memorialen nr. 11. (Mededeeling van den gemeentearchivaris).

voorkomen. Vordering in de techniek van veehouderij en -fokkerij vallen niet te constateeren, de kwaliteit van onzen veestapel was in de 18de eeuw verminderd. Behandeling en bemesting van het grasland en de hooiwinning werden in deze eeuw echter aanmerkelijk verbeterd ¹⁾).

De zuivelbereiding stond in de 17de eeuw reeds ongeveer op hetzelfde peil als in de 19de eeuw op de boerderijen nog het geval was. Toch werden in den loop van de 18de eeuw eenige verbeteringen ingevoerd of meer algemeen in toepassing gebracht. Genoemd moeten worden de vervanging van hout door meer hygiënisch aardewerk of metaal als materiaal van het oproomvaatwerk, de uitvinding van den karmolen, het wasschen van de boter, het gebruik van doeken en persen bij de kaasbereiding. Het hoogst stond de zuivelbereiding in Holland. De Edammer kazen waren van de zoetemelksche de beste en de door het buitenland 't meest gevraagde. Met de zindelijkheid bij melkwinning en zuivelbereiding en de techniek van de laatste was het in West-Friesland goed gesteld. Men bezigde hier, in tegenstelling met Zuid-Holland, bij de volvette kaasbereiding al doeken en persen. In laatstgenoemd gewest, vooral in Rijn- en Delfland, werd de beste boter en komijne kaas gemaakt. Door een betere behandeling van de melk en den room, een zorgvuldiger bereiding en doelmatiger gebouwen stonden beide producten boven de overeenkomstige Friesche en nog meer boven de Groningsche. Bij de komijne kaasbereiding werden al van ouds doeken gebruikt. Behalve de genoemde, waren als zuivelproductiegebieden nog van beteekenis westelijk Overijsel (boter) en westelijk Utrecht (vnl. zoetemelksche kaas). De boterproductie van de zandstreken was van minderwaardige kwaliteit. Knoeierijen door de producenten en door den handel kwamen met kaas, maar vooral met boter veel voor. Ofschoon statistische opgaven betreffende den loop van de zuivelproductie voor het geheele land ontbreken, was deze tengevolge van het woeden der veepesten in de 18de eeuw ongetwijfeld gedaald.

Het zuivel werd meest à contant op de markten verkocht, soms ook aan huis. Een gecombineerd bedrijf voor kaas en boter kwam bij den groothandel zelden voor. De kleinhandelaars in zuivelproducten waren kaasverkoopers in 't klein en vettewariers of commenyluiden, beide behoorende tot het klein-kramers of kruideniersgilde. De zuivelhandel van 't geheele land was hoofdzakelijk naar het veel zuivel consumeerende Holland gericht, waar de groothandel vnl. gevestigd was. Het ingevoerde buitenlandsche zuivel ging eveneens naar dit gewest, terwijl export van eigen zuivelproducten meest vandaaruit plaats vond.

Zoowel de bereiding van als de handel in zuivelproducten waren gereguleerd. In de 17de eeuw werd allerwege streng

¹⁾ Zie bl. 39.

opgetreden tegen het kleuren van de boter. Ten aanzien van de eigenlijke boterbereiding waren aan het eind van de 17de eeuw en in de 18de eeuw in Friesland en Groningen provinciale verordeningen van kracht. De volvette kaasbereiding werd in de 18de eeuw in Holland, speciaal in 't Noorderkwartier, ter voorkoming van vervalsching en ter verbetering van de kwaliteit van het product, aan strenge voorschriften onderworpen. Vergaande regelingen omtrent het botervaatwerk werden door verschillende provinciën en zeer vele steden uitgevaardigd. Vooral in Holland werden door de steden en ook door de Staten verbodsbepalingen in 't leven geroepen tegen het overleggen van boter uit andere provinciën of uit het buitenland in Hollandsche vaten. Verboden van voorloop, hoewel moeilijk te handhaven, gingen van verschillende steden (Groningen), van de Staten van Holland en van de Staten-Generaal (voor de Meierij van den Bosch) nog uit. In 1741 werden in Holland maximumprijzen voor de boter vastgesteld. De stad Groningen trachtte tot het einde van de Republiek toe haar stapelrecht te handhaven, doch de toepassing verslapte in den loop der tijden steeds meer. Vrijwel algemeen was de heffing van waagrechten van boter en kaas door de steden (ev. dorpen) en de provinciën. Hiermede in verband stonden plaatselijk verschillende regelingen, w.o. die van dwang tot het bezigen van de waagwerkers of -kruiers voor het vervoer van en naar de waag. In Holland werd een matige, in Utrecht een zware impost van de voor consumtie bestemde boter geheven. In Zeeland was de kaas aan een impost onderworpen. De Zeeuwsche boter was daarvan vrijgesteld, doch voor de uit andere provinciën ingevoerde moest een inkomend recht worden betaald. In verband met de verpachting van den impost van de boter waren in Holland en Utrecht den handel in allerlei opzichten aan banden leggende en steeds verder gaande ordonnanties van kracht. Verschillende steden troffen maatregelen om den plaatselijken handel in zuivelproducten te bevorderen en ter plaatse gevestigde zuivelhandelaars te beschermen. In aansluiting hieraan gingen de Staten van Holland de ventjagerij en de vestiging van botergrossiers ten plattelande tegen. Ten slotte werden plaatselijk nog allerlei keuren betreffende den handel in zuivelproducten gevonden en werd ten behoeve van de ingestelde veerdiensten het vrije handelsverkeer belemmerd. Voor den handel in zuivelproducten was het een geluk, dat de handhaving van het wernet van verordeningen meestal niet streng geschiedde.

HOOFDSTUK III.

DE TARIEFPOLITIEK EN EXPORT VAN ZUIVEL- PRODUCTEN ONDER DE REPUBLIEK.

27. **De handelspolitiek** Volgens *Sickenga* was oorspronkelijk **der Republiek.** vrijhandel het beginsel der handelspolitiek van de Republiek. Vooral de uitvoerrechten wenschte men laag te houden om den koopman zooveel mogelijk de vrije beschikking over zijn hier aangevoerde goederen te geven. Alleen in de tarieflijst van 1655 waren de uitgaande waren zwaarder belast dan de inkomende om overvloed in het land te krijgen. Door de groote geldbehoeften tengevolge van de zeeoorlogen werden de rechten echter voortdurend verhoogd en allengs deden daarbij ook invloeden tot bescherming van landbouw en nijverheid zich gelden ¹⁾.

Van Rees was eveneens van opinie, dat de Republiek, vnl. door Holland, een politiek van handelsvrijheid volgde ²⁾. Latere schrijvers is het minder duidelijk, welke beginselen aan de handelspolitiek onder het Gemeenebest ten grondslag lagen.

Pringsheim schrijft, dat „die bei der Abfassung der Niederländischen Zolltarife maßgebenden handelspolitischen Grundsätze schwer zu erkennen sind, da weit mehr als sie finanzielle Zweckmäßigkeit rücksichten vorwalteten“ ³⁾.

Brugmans constateert het ontbreken van een bepaald beginsel. Een vast stelsel van staathuishoudkunde werd in de 17de eeuw noch door Amsterdam, noch door eenige andere stad, noch door de Staten-Generaal tegenover het buitenland gevolgd. Iedere stad joeg haar eigen belangen na en zulks bepaalde de handelspolitiek. Amsterdam drong wel altijd bij de Staten op verlaging van rechten aan ⁴⁾.

Tot ongeveer dezelfde conclusies komt *Verviers*. Volgens dezen schrijver was de Republiek zich haar economische positie niet met juistheid bewust en ontbrak een grondgedachte of leidend beginsel voor de handelspolitiek. Zelfs de uit de Middeleeuwen dateerende handelsbelemmeringen tusschen de gewesten onder-

¹⁾ *Sickenga*, *Bijdr. Gesch. Belastingen*, bl. 135 enz.

²⁾ *v. Rees*, *Gesch. der Staathuishoudkunde*, bl. 157 enz.

³⁾ *Dr. O. Pringsheim*, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17ten und 18ten Jahrhundert*, 1890, bl. 37.

⁴⁾ *Brugmans*, *A'dam in de 17de eeuw II*, bl. 184.

ling bleven. De handelspolitiek bepaalde zich door de ellendige staatsorganisatie (met het gezag bij kooplieden) tot het ontzien van de onmiddellijke en zichtbare belangen van een groot of klein aantal handelaars, doch niet van den koophandel. De politiek der Republiek was volgens *Treub* niet slechts handelspolitiek, maar een politiek van handelaars¹⁾.

Ofschoon dus een bepaald theoretisch stelsel in de handelspolitiek niet gevolgd werd en de meeste geschriften uit dien tijd handelen over zekere maatregelen in het belang van handel en nijverheid, ontbreken de voorstanders van beschermende rechten voor den binnenlandschen landbouw niet geheel. De meest voor-aanstaande is *Graswinckel*²⁾. Deze ziet er geen bezwaar in de inkomende granen te belasten tot stijving der gemeene middelen. Hetzelfde wenscht hij voor het zuivel, „'t geen met groote quantiteit uyt Engelandt in Holland ghebracht wert, als mede uit andere Quartieren”. Het is dezen schrijver niet duidelijk, waarom het buitenlandsch bier wel hooger met den impost bezwaard is en 't zuivel deze bescherming niet geniet. „Is dan aen de neeringhe van de Brouwers meer ghelegen dan aen de waerdije onser Landen”? En verder: „gheneralijck isset dienstich dat alle 't geen uyt het Landt komt geldich blijve, aldermeest 't geen mede nae andere Landen ghevoert wert”.

Ook *de la Court*³⁾, hoezeer overigens weinig oog hebbende voor de beteekenis van den landbouw, kan er zich toch niet mede vereenigen, dat bij de vaststelling der in- en uitvoerrechten in 't geheel geen rekening is gehouden met de belangen van de boeren. In 't algemeen wenscht deze de binnenlandsche producten uitgaande of daarna weer in 't land komende in 't geheel niet te bezwaren. Daarentegen behooren alle vreemde goederen bij in- en uitvoer zooveel mogelijk te worden belast. Vervolgens wordt aangegeven, „dat men tegen dese fundamenten in velen heeft gedwaelt”. Betreffende de zuivelproducten merkt de schrijver op: „Het interest onser boeren is oock seer versuymt, want wat goede reden soude men kunnen geven, dat de Hollandse boter uytgaende, de helft te meer is bezwaert als de Vriessche: als mede dat alle vreemt suyvel onbelast mach inkomen, maer dat alle vreemde kaes uytgaende, niet meer als Hollandse is belast”.

Er zijn verschillende aanwijzingen, dat het met den landbouw omstreeks 1670 minder goed ging, een min of meer langdurige agrarische depressie heerschte⁴⁾. In 1669 en volgende jaren kwam het in de Staten-Generaal tot een strijd tusschen het belangrijkste akkerbouwgewest Zeeland eenerzijds en Holland anderzijds. Zee-

¹⁾ Verviers, *De Nederlandsche Handelspolitiek*, bl. 64, 81 enz.

²⁾ *Graswinckel, Placcaet-Boeck op 't Stuck van de Lijf-Tocht*, bl. 101 enz., 123.

³⁾ *Interest van Holland*, 1662, bl. 50 enz. Dezelfde denkbeelden zijn uitvoeriger uiteengezet in het later van denzelfden schrijver, evenals het eerste anoniem verschenen werk „Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland, 1671, Cap. XXII en XXIII”.

⁴⁾ Verviers, t.a.p., bl. 117.

land kwam met agrarische eischen, vooral t.a.v. de granen. Holland verzette zich daartegen steeds krachtig met het oog op de belangen van den graanhandel. Het is hier niet de plaats het verloop van dit conflict weer te geven¹⁾. Na 1671 kreeg de handelspolitiek echter bepaald een beschermend karakter voor de veeteelt en veeteeltproducten, hetwelk gedurende het verdere bestaan van de Republiek gehandhaafd bleef²⁾.

Ondanks de protectionistische invoerrechten werden vooral in de eerste helft van de 18de eeuw vele klachten vernomen over de concurrentie van de buitenlandsche zuivelproducten. Volgens een daarvan (in 1739) was de invoer van buitenlandsche landbouwproducten „die om hare mindere prijs (als inzonderheid de boter, eene der grootste producten van Holland) van de min-gegoede ingezetenen, als ook op de schepen meest werden geconsumeert, of ook om dezelve reden als *Negotie* werden verzonden”, oorzaak van minder vertier van onze eigen landsvruchten en drukte de prijzen. De Hollandsche kaas, als zijnde meer eigen aan deze provincie alleen, had daarvan minder last³⁾. In 1751 werd aan den Stadhouders een verhandeling ter hand gesteld over den koophandel, die geheel in verval zou zijn. Hierin werd o.m. opgemerkt, dat de strenge winter van 1740 invoer van vele uitheemsche levensmiddelen ten gevolge had en dat door de aanhoudende sterfte onder de runderen invoer van buitenlandsch vee, boter en kaas noodzakelijk was geworden⁴⁾. De plannen tot wijziging der tariefrechten zijn echter niet tot uitvoering gekomen⁵⁾.

Gedurende de 17de eeuw was oorlog de gewone, bijna normale toestand. Alleen 1648—'52, 1661—'65, 1666—'72 en 1678—'88 kunnen vredesjaren genoemd worden, doch de spanning was nooit verdwenen⁶⁾. In 't algemeen wenschte men den handel zoo weinig mogelijk te belemmeren. Toch werd het verkeer met vijandelijk land wel tegengegaan door hooge rechten of in- en uitvoerverboden. De uitvoer van levensbehoeften naar den vijand was niet toegestaan, behalve op bijzondere paspoorten (licenten), tegen zeer hooge tarieven, althans in de eerste tijden der Republiek⁷⁾. Tijdens het bewind van *Leicester* werden in 1586 zelfs

¹⁾ Zie daarvoor: *Blink*, *Gesch. v. d. Landb.* II, bl. 220 enz. en *Verviers*, bl. 118 enz.

²⁾ Vergelijk ook bl. 98 enz.

³⁾ *Verhandeling van Landerijen*, bl. 63 enz., 71.

⁴⁾ *J. Wagenaar*, *Vaderlandsche Historie*, 20ste dl., 1796, bl. 412, 417.

⁵⁾ *Verviers*, t.a.p., bl. 137 enz.

⁶⁾ *H. E. Becht*, *Statistische Gegevens betreffende den Handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17de eeuw (1579-1715)*, 1908, bl. 189.

⁷⁾ *Mr. D.*, *Over de Aloude Vrijheid van Handel en Nijverheid in Nederland*, 1840, bl. 141. Hier worden daarop betrekking hebbende plakkatens aangehaald uit de jaren 1580, 1582, 1583, 1584, 1586, 1591, 1596, 1597, 1598, 1602, 1622, 1624, 1630, 1636, onder verwijzing naar de plaatsen, alwaar deze in het 1ste dl. van het *Gr. Pl.* Boek voorkomen. In 1584 was de uitvoer van levensmiddelen verboden door de „grootte dierte” tot last van de schamele ingezetenen. Ook in 1572 was reeds de uitvoer van boter en kaas verboden. Zie bl. 36.

de licënten gesloten en alle uitvoer van mondbehoefden dus streng belet. Dit werd een der voornaamste bronnen van tweedracht. aangezien Holland vreesde, dat hierdoor een groot gedeelte van zijn handel verlopen zou en de vijand toch zou worden geproviandeerd¹⁾. Het volgend jaar werd na *Leicesters* vertrek het plakkaat dan ook weer ingetrokken²⁾.

Gedurende de latere oorlogen werden soms soortgelijke maatregelen genomen. Tijdens den oorlog met den bisschop van Munster in 1665 was een verbod tot uitvoer van granen en zuivel uitgevaardigd, waardoor de prijzen te Groningen laag waren³⁾. Een plakkaat van 13 Mei 1672 verbood den uitvoer van vivres of eetwaren werwaarts het ook zij zonder expres consent. Op 11 April 1673 werd bepaald, dat niemand van de ingezetenen contrabande, vivres, etc. mocht vervoeren naar havens, eilanden, enz. van den vijand (Engeland en Frankrijk)⁴⁾. D.d. 17 Oct. 1690 werd door de Staten-Generaal een nader plakkaat uitgevaardigd tegen het drijven van commercie met den vijand, in 't bijzonder met Frankrijk. Niettegenstaande vroegere plakkatentrent werd dit door sommigen gedaan. Op 23 Oct. d. a. v. werden maatregelen getroffen om te voorkomen, dat onder voorwendsel van kaapvaart handel met den vijand werd gedreven⁵⁾. Bekend is verder een plakkaat van de Staten-Generaal van 11 Mei 1703, waarbij het „voor den dienst van den Lande” noodig werd geoordeeld om „de Commerce op de Landen gehoorende onder Vrankrijk en Spaigne te doen cesseeren”. Op strenge straffen werd verboden na 1 Juni 1703 eenige waren, geen uitgezonderd, daarheen uit te voeren of vandaar te ontvangen⁶⁾. Deze maatregel was genomen op aandrang van Engeland, echter slechts voor één jaar, en is niet streng gehandhaafd⁷⁾. In 1781 werd door de Staten-Generaal een verbod van alle scheepvaart uit de zeehavens dezer landen naar alle rijken en staten afgekondigd⁸⁾. Tusschen de Republiek en de Oostenrijksche Nederlanden rezen in 1784 moeilijkheden. De uitvoer daarheen o.a. van boter en kaas werd verboden, welke maatregel 21 Nov. 1785 weer buiten werking werd gesteld⁹⁾. Een der laatste maatregelen in dit opzicht onder de Republiek was die van de Admiraliteit op de Maze van 17 Febr. 1793, waarbij alle vaart uit deze landen op de Fransche, Brabantsche en Vlaamsche havens, alsmede alle uitvoer te land naar Brabant en Vlaanderen en alle landen en steden, die door Fransche troepen bezet waren, werd verboden. Geen goederen of levensmiddelen mochten daarheen uitgevoerd. Uitvoer naar

¹⁾ O. v. Rees, Verhandeling over de „Aanwysing der Politike Gronden en Maximen van de Republiek van Holland en West-Vriesland” van Pieter de la Court, 1851, bl. 11.

²⁾ De Rooy, Gesch. v. d. Nederl. Handel, bl. 326.

³⁾ Bos, Het Groningsche Stapelrecht na 1594, bl. 346 enz.

⁴⁾ Recueil van Zee-Saaken I, bl. 598, 608.

⁵⁾ Recueil van Zee-Saaken II, bl. 168, 171.

⁶⁾ Recueil van Zee-Saaken III, bl. 238. ⁷⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 636.

⁸⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1781, bl. 92. ⁹⁾ Gr. Pl. Boek IX, bl. 115, 118.

andere landen mocht slechts geschieden onder cautie van de dubbele waarde, waarna het bewijs moest worden geleverd, dat de goederen ter aangegeven plaatse waren aangekomen en opgeslagen ¹⁾).

28. Convooiën en Licenten De voornaamste in- en uitvoer-rechten waren de „Convooiën en Licenten”, die gedurende de Republiek steeds geheven zijn en in 1578 door de Staten-Generaal tot gemeene middelen werden gemaakt ²⁾). De opbrengst diende voor het onderhoud van de oorlogsvloot en voor de onkosten van het zeewezen in het algemeen. De licenten werden geheven van den uitvoer naar vijandelijk land, waaronder was te verstaan Spanje en Portugal, maar vooral de Zuidelijke Nederlanden. Voor onze kennis van omvang en samenstelling van den buitenlandschen handel in 't algemeen en van den in- en uitvoer van bepaalde artikelen is het zeer te betreuren, dat de verantwoording van de opbrengst niet per artikel doch over alle waren gezamenlijk geschiedde, terwijl de staten ook niet compleet zijn. Talrijk waren de wijzigingen in het tarief. Waren deze zeer ingrijpend, dan kan van een nieuw tarief worden gesproken. De belangrijkste lijsten zijn opgenomen in het Groot Plakkaat Boek.

Als oudste worden daarin aangetroffen de convooilijsten van 1 Aug. 1581 en van 1 Mrt 1584 en de lijst van licenten van 14 Febr. 1584. Opgemerkt wordt daarbij, dat van 1580 tot 1603 verscheidene lijsten van convooiën en licenten gearresteerd zijn, doch dat alleen de vermelde zijn opgenomen, te meer wijl de opbrengsten tot 1597 meest provinciaal zijn geweest ³⁾). Op 10 Mei 1584 werd de convooilijst voor den handel naar bepaalde landen nog weer herzien ⁴⁾). Daarna volgt 5 April 1603 een algemeene lijst van convooiën en licenten, beide omvattend ⁵⁾). In 1604 werden de naar vijandelijk land en langs de Maas uit te voeren waren met $\frac{1}{4}$ van het licent verhoogd ⁶⁾). Na het afkomen van het Bestand werd d.d. 13 Oct. 1609 een „Nieuwe Moderatie ende Lijste” van kracht ⁷⁾). Er wordt nergens vermeld of de licenten tijdens het Bestand geschorst zijn, doch waarschijnlijk is dit wel ⁸⁾). In 1621 werd de lijst van 1603 wederom ingevoerd. Deze laatste werd hernieuwd 12 Juli 1625. Na den vrede van Munster in 1648 hadden de licenten hun reden van bestaan verloren. In naam met de convooiën samengesmolten, werden ze in werkelijkheid opgeheven ⁹⁾). De volgende lijst was die van 6

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb., 1793, bl. 306 enz.

²⁾ Zie voor de geschiedenis van deze rechten, de wijze van heffing, e.d.m.: Becht, t.a.p., bl. 67 enz. Verder Sickenga, t.a.p., II Tijdvak onder de Republiek, hfdst. I, II en III en Verviers, t.a.p., bl. 95 enz.

³⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2360/61, 2380. ⁴⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2382.

⁵⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2416. ⁶⁾ Gr. Pl. B. II, bl. 1327. ⁷⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2389.

⁸⁾ Bijlsma, Rotterdams Welvaren, bl. 132. ⁹⁾ Becht, t.a.p., bl. 77.

April 1651, welke 1 Mei 1655 nog eenige wijzigingen onderging ¹⁾). De aldus gewijzigde lijst bleef verder gedurende de 17de eeuw van kracht. Vanaf 1580 zijn de rechten in 't algemeen tot en met 1603 telkens verhoogd, in 1609 belangrijk verlaagd en verder gedurende de geheele eeuw in hoofdzaak op het peil van 1603 gebleven ²⁾).

Naast de convooien en licenten werden nog andere rechten geheven. In 1651 werd met het oog op de gespannen verhouding met Engeland de convooilijst met $\frac{1}{3}$ verhoogd. Deze z.g. „*Derde Verhooging*”, waarvan de land- en rivierhandel vrijgesteld was, bleef in 1655. In 1674 werd alle handel aan dit recht onderworpen. In 1681 werd de derde verhooging tijdelijk afgeschaft, doch bleef daarna met of zonder tusschentijdsche opheffing tot 1725 bestaan ³⁾). Verder dienen nog genoemd te worden het „*Last- en Veilgeld*”, ontstaan uit afzonderlijke heffingen van bepaalde takken van scheepvaart. De eerste belasting werd in 1652 algemeen geheven, zoowel te water als te land, ten bedrage van 10 stuivers bij het uitgaan en 20 stuivers bij het binnenkomen per last grootte van de schepen. Het veilgeld werd ten bedrage van 2 % van allen invoer en 1 % van den uitvoer eveneens in 1652 ingevoerd. Beide rechten werden met den vrede van 1655 tot de helft verminderd, doch later, vnl. tijdens oorlogen, weer tot het volle bedrag opgevoerd ⁴⁾). Behalve door de genoemde werden ten slotte nog bepaalde takken van handel door afzonderlijke lasten getroffen, als b.v. de „*Orizontsche tol*” voor den handel op de Oostzee. Bij resolutie van de Staten-Generaal van 10 April 1681 werden derde verhooging, last- en veilgeld alsmede de Orizontsche tol afgeschaft. Deze ontlasting van den handel was echter niet van langen duur. In verband met den grooten achterstand der Collegiën ter Admiraliteit werd bij resolutie van 6 Juni 1685 besloten de ordinaris en extraordinaris middelen ter zee, zooals die geheven waren geweest vóór 4 April 1681, weer te heffen ⁵⁾).

De laatste tarieflijst, die ook nog na de Republiek van kracht bleef, was die van 31 Juli 1725 ⁶⁾). Deze ademde een vrijzinniger geest dan haar voorgangsters, wilde door verlaging van verschillende posten den handel eenigszins tegemoet komen. De derde verhooging en de afzonderlijke lasten op de Oostzeevaart werden afgeschaft, last- en veilgeld echter op het halve bedrag onder den naam van extra ordinaris middel gehandhaafd.

¹⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2489. ²⁾ Becht, t.a.p., bl. 93. ³⁾ Aldaar, bl. 150 enz.

⁴⁾ Aldaar, bl. 163 enz., 173 enz.

⁵⁾ Recueil van Zeesaaken I, bl. 785; II, bl. 375 vs. In het Gr. Pl. B. IV, bl. 1287 wordt als datum van de eerste resolutie 20 April 1681 opgegeven.

⁶⁾ Gr. Pl. B. VI, bl. 1338.

29. De tariefpolitiek t.a.v. zuivel- producten tot 1671 ¹⁾, In de eerste jaren van de Republiek behoorden de

convooiën en licenten nog tot de provinciale middelen. Dit gaf herhaaldelijk aanleiding tot geschillen, waarin ook de zuivelproducten betrokken waren. Noord-Holland wenschte in 1575 convooigeld te heffen van de naar Zuid-Holland gaande kazen. Het verzoek werd afgewezen, maar de opbrengst van de licenten van kaas, gaande uit Zuid-Holland met paspoort naar vijandelijk land, zou apart gehouden en niet zonder consent van Noord-Holland uitgegeven worden. Verder werd Noord-Holland vergund de licentmeesters in Zuid-Holland en Zeeland den eed af te nemen of op eigen voorwaarden licentmeesters voor kaas en boter aan te stellen ²⁾. In 1580 werd geklaagd, dat te Nijmegen, Arnhem en Deventer een hooger convooirecht o.a. van boter en kaas werd geheven dan de lijst aangaf, tot schade van de Hollandsche ingezetenen ³⁾. In 1583 was men het niet eens over de heffing van de binnenlandsche convooiën, waaryan o.m. boter en kaas uitgezonderd waren. Holland wilde hieraan een einde maken, doch stuitte op verzet bij Zeeland en Utrecht ⁴⁾. In 1597 rees een geschil tusschen Holland en Friesland aangaande de licenten van zuivel, dat over zee naar Zeeland werd getransporteerd. Friesland liet nl. na om conform de lijst het recht te heffen ⁵⁾.

Betreffende de rechten, die van zuivelproducten geheven werden vóór de lijst van 1581 kwam ik slechts enkele gegevens tegen. In 1575 werd van zuivel, uit Holland op Zaltbommel gevoerd wordend, per half vat boter 4 gl. en per 100 pond kaas 2 gl. licent geheven ⁶⁾. Volgens een ordonnantie van 1576 bedroeg het recht van licent van elke wage Vlaamsche koeienkaas (een toenmaals nog herhaaldelijk genoemde kaasoort) 18 stuivers en van 100 (pond?) Emden en Friesche koeienkazen (kanterkaas) 15 stuivers ⁷⁾. In 1580 werd aangaande de „Eytersche” en andere buitenlandsche kaas besloten, dat deze vrij ingevoerd zou mogen worden, doch, ten einde fraude te voorkomen, bij uitvoer daarvan evenveel convooirecht zou moeten worden betaald als voor de Hollandsche zoetemelksche ⁸⁾.

Volgens de *convooiijst van 1581* ⁹⁾ bedroeg het uitvoerrecht van de binnenlandsche boter, inclusief de Friesche en die van Emden, 2 gl. per vat. Voor Zweedsche, Noorsche, Engelsche en alle andere uit het buitenland afkomstige boter bedroeg het 30 stuivers. Het invoerrecht was voor de laatste rubriek slechts 10 st. Bij doorvoer werd dus in totaal evenveel geheven als bij uitvoer van binnenlandsche boter. De rubriek kaas was zeer ge-

¹⁾ Zie voor deze en de twee volgende paragrafen tevens Bijlage B.

²⁾ Resol. v. Holl. 1575, bl. 346, 442. ³⁾ Res. Holl. 1580, bl. 71.

⁴⁾ Res. Holl. 1583, bl. 601 enz. ⁵⁾ Res. Holl. 1597, bl. 183.

⁶⁾ Res. Holl. 1575, bl. 674. ⁷⁾ Res. Holl. 1576, bl. 224.

⁸⁾ Res. Holl. 1580, bl. 184. ⁹⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2360/61.

specificieerd. Bij uitvoer werd gegeven: per 100 stuks klookkazen 20 st., per wage Vlaamsche kaas 8 st., per 100 pond Hollandsche, Friesche, Emdersche, „Eydersleysche” en alle andere zoetemelksche kaas 15 st., per 100 pond groene en Friesche kaas, allerhande koeienkaas, kanter e.d. (d. z. de kaasoorten uit afgeroomde melk) 5 st., per 100 pond Engelsche kaas 12 st. en van Parmezaansche kaas per stuk 2 gl. Onder invoer worden alleen genoemd Engelsche kaas, waarvoor per 100 pond 6 st. moest worden betaald, en Parmezaansche, waarvan 3 gl. per stuk werd gegeven. In tegenstelling met den door *Sickenga* veronderstelden algemeenen regel¹⁾ waren de zuivelproducten uitgaand zwaarder belast dan inkomend.

De lijst leert ons de voornaamste soorten buitenlandsch zuivel kennen, welke hier destijds ingevoerd werden. De zware Parmezaansche kazen worden als luxekaas voor binnenlandsch gebruik veel genoemd. De kaas uit Oost-Friesland en van de Eider afkomstig mocht blijkbaar volgens het genoemd besluit van 1580 vrij ingevoerd worden, doch was, hoewel het grootendeels kaas uit afgeroomde melk zal zijn geweest, aan hetzelfde uitvoerrecht als onze duurste kaasoorten onderworpen.

De lijst van 1584 bepaalde, dat voor uitvoer naar Frankrijk en Engeland, waar eenige maanden later aan toegevoegd werden Oostland (het Oostzeegebied), Ierland, Schotland en den Rijn en de Maas opwaarts, daarbij een verhooging moest worden betaald²⁾. Deze bedroeg voor binnenlandsche boter 3 gl. per vat, voor buitenlandsche 2 gl. 10 st., later 2 gl.³⁾, voor 100 stuks klookkaas 1 gl., voor een wage Vlaamsche kaas 8 st., voor 100 pond zoetemelksche kaas 15 st. en voor 100 pond kaas uit afgeroomde melk 10 st.

De lijst van licenten van 1584 voor uitvoer naar vijandelijk land eischte nog aanmerkelijk hogere bedragen⁴⁾. Voor binnenlandsche boter bedroeg het recht per vat 6 gl., voor buitenlandsche 5 gl., voor de wage Vlaamsche kaas 20 st., voor 100 stuks klookkaas 2 gl. 10 st., voor (100 pond?) Hollandsche, Friesche, Emdersche, „Eydersleysche” en alle andere zoetemelksche kaas 2 gl. en voor (100 pond?) kanterkaas 20 st. De lage zuivelprijzen van dien tijd in aanmerking nemende (in zeer dure jaren noteerde de zoetemelksche kaas 12 gl. per 100 pond) waren dit inderdaad zware heffingen.

Reeds vóór de komst van *Leicester* (einde 1585) was de uitvoer van levensmiddelen verboden. Door de Staten van Holland werd in Sept. 1585 een voorloopig verbod uitgevaardigd tot uitvoer van alle granen, boter en kaas, niet alleen naar den vijand maar algemeen geldend⁵⁾. De nieuwe Landvoogd bevestigde deze maatregelen. Amsterdam en de steden van het Noorder-

¹⁾ Zie bl. 84. ²⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2360/61. ³⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2382.

⁴⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2380. Licenten werden eventueel inplaats van de convoeien gegeven, dus niet nog weer er boven. ⁵⁾ Res. Holl. 1585, bl. 571, 580 enz.

kwartier leverden in den aanvang van 1586 een remonstrantie bij *Leicester* in nopens de navigatie op Spanje en den uitvoer van boter en kaas naar neutrale landen. Eenige maanden later werd er in de Statenvergadering van Holland over geklaagd, dat de zuiveluitvoer nog steeds niet geregeld was en dus stil stond, wat zelfs „grootte confusie” op 't stuk van de contributie deed vreezen. Door de Staten van Holland en Zeeland werd daarna d.d. 16 Juli 1586 eveneens een remonstrantie aan *Leicester* gezonden, waarin, wat betreft zuivelproducten, op de noodzakelijkheid van den export voor deze landen werd gewezen. Het beletten van den uitvoer naar geallieerde en neutrale landen onder pretext dat de vijand vandaar toevoer zou bekomen, werd absurd en uiterst schadelijk genoemd. Zoolang de boter- en kaasprijzen niet boven zekere bedragen stegen, diende uitvoer te worden toegestaan ¹⁾. Het daarop volgende nieuwe „Placaat op het stuk van de Navigatie” d.d. 4 Aug. 1586 was iets minder streng. Verboden bleef alle handel op Spanje, Portugal en de Zuidelijke Nederlanden, alsmede op de aan deze zijde van Rouaen en Bremen gelegen havens en de Maas, Rijn of andere rivieren op ²⁾. In 1587 werd, als reeds vermeld (zie bl. 87), deze handelbelemmerende verordening ingetrokken. In hetzelfde jaar besloten de Hollandsche Staten een door den Raad van State geconcipeerd plakkaat, waarbij ter voorkoming van fraude de uitvoer van goederen van het platteland over zee werd verboden, uit te geven, mits ook de overige provinciën het toepasten ³⁾. Ter voorkoming van duurte van boter en kaas werd in 1591 besloten het licentrecht daarop provisioneel met $\frac{1}{3}$ te verhoogen ⁴⁾. Een verzoek van Friesland in 1598 tot verlichting van de licenten op boter en kaas werd afgewezen ⁵⁾.

De heffing van de hooge licent rechten had natuurlijk een remmenden invloed op den uitvoer en benadeelde den handel in zuivelproducten van bepaalde plaatsen. Dit was het geval met Deventer, doordat, nadat in 1597 oostelijk Overijsel voor de Unie gewonnen was, toch van de genoemde stad te water of te land passeerende of IJssel en Rijn opgaande goederen in 1598 nog steeds licent werd geheven. Het gevolg was blijkens een request van een aantal Amsterdamsche kooplieden aan de regeering van hun stad, dat de voor Duitschland bestemde waren na betaling van het convoogeld naar Hamburg werden gezonden en vandaar verder over land naar de plaatsen van bestemming in Duitschland en elders. De minder kostbare en veiliger weg via Deventer werd niet gevolgd in verband met de licentheffing. Deventer diende in 1598 ter Staten-Generaal hierover een memorie in, waarop na advies der Admiraliteiten van Amsterdam en het Noorder-

¹⁾ Res. Holl. 1586, bl. 125, 253, 312 enz. ²⁾ Res. Holl. 1586, bl. 322.

³⁾ Res. Holl. 1587, bl. 703. ⁴⁾ Res. Holl. 1591, bl. 629.

⁵⁾ Res. Holl. 1598, bl. 377.

kwartier werd bepaald, dat de goederen, die per as vervoerd werden uit de Graafschap Zutphen, Overijssel, Friesland, Groningen en Lingen voortaan onder zekere voorwaarden met betaling van convooirecht, volgens de lijst op neutrale landen gesteld, konden volstaan. Deze oplossing bevredigde Overijssel niet. In 1599 werd in de Staten-Generaal namens Deventer met voorbeelden toegelicht, hoe de handel naar Duitsche steden over Emden, waarbij alleen convooirecht verschuldigd was, werd bevoordeeld boven dien over Deventer, waarbij op den Rijn het hooge licentrecht moest worden betaald. Deze beide rechten bedroegen voor een vat roode Friesche boter resp. 5 gl. 5 st. en 7 gl. Voorheen placht men boter, kaas en kanter(kaas) van Emden en Jever naar Deventer en vandaaruit stroomopwaarts naar Duitschland te voeren en thans stuurde men deze zuivelproducten van hier naar Emden, Oldenburg en Bremen en vandaaruit verder Duitschland in. Deze goederen behoorden den Rijn op niet hooger belast te zijn dan naar genoemde steden. De zuiveluitvoer over Deventer was ernstig benadeeld ¹⁾).

Het voorgaande geeft een duidelijk beeld van de moeilijkheden, waartoe de verschillende heffingen aanleiding gaven.

De lijst van convooien en licenten van 1603, hernieuwd in 1625 ²⁾ specificceert de zuivelproducten anders dan die van 1581/84. Voor eetbare Hollandsche boter bedroeg het convooirecht bij uitvoer naar neutrale landen per vat 9 gl. Het licent varieerde al naar de streken waarheen uitvoer plaats vond van 10 tot 24 gl. Voor Friesche roode boter bedroegen deze rechten resp. 5 gl. 5 st. en 7 tot 18 gl. Voor Zweedsche, Noorsche, Engelsche en alle andere van 't buitenland inkomende, mitsgaders de witte en oneetbare boter was het convooirecht bij uitvoer 4 gl. 5 st. en het licent 5 tot 15 gl., alles per vat. De invoerrechten van de buitenlandsche boter bedroegen vanuit vijandelijk land en langs de Maas per vat 12 st. 6 penn. en vanuit neutrale landen en langs Rijn, Waal en IJsel 10 st. Een aparte rubriek vormden nog de „kopkens boter”, waarvan alleen licent voor uitvoer langs de Maas en naar vijandelijk land en Breda wordt aangegeven, hetwelk resp. 3 gl. 10 st., 4 gl. en 6 gl. per 100 pond bedroeg. Dit betrof dus boter, vanuit Brabant zuidwaarts gevoerd wordend. Voor Hollandsche en alle andere zoetmelksche of handkaas, daaronder begrepen de hobben, groene en witte 's-Gravezandsche, Texelsche, Wieringer en allerhande schapenkaas, moest per 100 pond aan convooi bij uitvoer naar neutrale landen 2 gl. worden betaald. Het licent liep van 2 gl. 5 st. tot 4 gl. 17 st., al naar de plaats van bestemming. Voor groene en witte kanterkaas e.d. moest per schippond aan convooi 1 gl. 5 st. en aan licent van

¹⁾ Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, VIIIste dl., 1886, bl. 185 enz. Sloet, Tijdschr. v. Staathuish.kunde, 12de dl., bl. 145 enz.

²⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2416 enz.

2 gl. tot 4 gl. 10 st. worden betaald. Voor kloodkaas per 100 stuks aan convooi 1 gl. 14 st., aan licent van 3 tot 6 gl. Alle buitenlandsche kaas mocht vrij ingevoerd worden en betaalde uitgaande gelijk de overeenkomstige binnenlandsche soort. Een uitzondering werd hierop gemaakt voor de Parmezaansche, waarvoor per 100 pond bij invoer uit vijandelijk land en langs de Maas 1 gl. 18 st. en uit neutrale landen en langs Rijn, Waal en IJsel 1 gl. 10 st. moest worden betaald. Het uitvoerrecht naar neutrale landen bedroeg 3 gl., het licent van 4 tot 6 gl.

Vergeleken met de voorgaande lijsten zien wij hier dus over de geheele linie een belangrijke verhooging. De Friesche boter was, waarschijnlijk in verband met de geringere kwaliteit en waarde, lager belast dan de Hollandsche. Het binnenlandsch zuivel genoot niet alleen geen bescherming, het buitenlandsche schijnt zelfs bevoordeeld te zijn. De buitenlandsche boter immers droeg een onbeduidend invoerrecht en was bij uitvoer lager gesteld dan de binnenlandsche. Vreemde kaas, met uitzondering van de Parmezaansche (luxeproduct) mocht vrij inkomen en stond bij uitvoer gelijk met inheemsche. Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen de geringere waarde van het buitenlandsche zuivel, dat vnl. in de behoeften van de armere volksklassen voorzag, doch zooals nader zal blijken ook veel over ons land verhandeld werd.

De *lijst van 1609*, na het sluiten van het Bestand afgekondigd, bracht een algemeene verlaging¹⁾. Bij den uitvoer werden twee rubrieken onderscheiden, nl. 1ste. over zee en de Wadden en 2de. langs de rivieren en te land. Eetbare Hollandsche boter betaalde per vat bij uitvoer in beide gevallen 4 gl. en Friesche roode boter alsmede alle buitenlandsche (waarvan de omschrijving gelijk is aan die van de vorige lijsten) 2 gl. 10 st. Voor kopkens boter en boter uit Vlaanderen moest per 100 pond bij uitvoer langs de rivieren en te land 1 gl. 5 st. betaald worden. Voor uitvoer over zee en langs de Wadden wordt geen bedrag genoemd, waarschijnlijk omdat dit met deze boter niet zal hebben plaats gevonden. De heffing bij invoer van buitenlandsche boter werd op 10 st. per vat gesteld en bedroeg voor kopboter en boter uit Vlaanderen 10 st. per 100 pond. Hollandsche zoetemelksche en daarmede gelijkgestelde kaas (ook hiervan is de omschrijving gelijk aan die van de vorige lijsten) droeg per 100 pond bij uitvoer langs alle wegen 15 st. Hetzelfde bedrag werd voor kanterkaas per schippond gevraagd. Bij uitvoer over zee en langs de Wadden moest voor kloodkaas per 100 stuks 1 gl. betaald worden en bij uitvoer langs de rivieren en te land 1 gl. 5 st. De regeling voor in- en uitvoer van buitenlandsche kaas bleef gelijk aan die van de vorige lijst, dus de invoer was vrij en bij uitvoer werd hetzelfde bedrag geheven als van de overeenkomstige binnenlandsche

¹⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2389.

kaas. Voor Parmezaansche kaas moest echter bij invoer per 100 pond 1 gl., bij uitvoer over zee en de Wadden 2 gl. en langs de rivieren en te land 3 gl. betaald worden.

De buitenlandsche boter was dus bij uitvoer gelijk gesteld met de Friesche, overigens bleef de regeling, afgezien van de verlagingen, gelijk.

Na afloop van het Bestand in 1621 werd de lijst van 1603 weder van kracht verklaard. Bij de vernieuwing van deze lijst in 1625 bleven de bedragen voor zuivelproducten ongewijzigd.

Waarschijnlijk in verband met de wederinvoering van de hooge licentheffingen in 1621 kwamen tevens *klachten* los over het bezwaar, dat de zuivelhandel daarvan ondervond. In de Statenvergadering klaagden Hoorn en andere plaatsen, dat door het zware licent op de kaas de kaasnering geheel verging en de inkomsten van de waag zeer verminderden. Door de verhoogde rechten werd geen kaas van buiten meer ingevoerd. Deze ging naar andere plaatsen, waar de belastingen zoo hoog niet waren en de rest van de kaas werd op binnenlandsch paspoort naar Zeeland en elders gevoerd, waardoor de inkomsten uit het licent mede vervielen. Besloten werd deze klachten ter Generaliteit naar voren te brengen en er zoo mogelijk in te voorzien ¹⁾. Ter gelegenheid van de herziening van de lijst in 1625 kwam in de Hollandische Staten nogmaals de wenschelijkheid van verlaging van de kaas ter sprake, doch de rechten bleven onveranderd ²⁾.

De lijsten van 1651 en 1655 zijn in het Groot Plakkaat Boek onder een gemeenschappelijken titel vereenigd ³⁾. Beide lijsten hebben daarin gezamenlijk twee algemeene kolommen voor in- en uitvoer. Daarnaast komen twee speciale voor, n.l. „Inkomende van Oosten door d'Orisont oft Belt” en „Uytgaende naer Oosten door d'Orisont oft Belt”, voor beide jaren met geringe verschillen. Het uitvoerrecht voor eetbare Hollandsche boter bleef per vat gesteld op 9 gl. Uitgaande naar 't Oosten was het bedrag in 1651 9 gl. 12 st. en in 1655 9 gl. 4 st. De Friesche roode boter en de buitenlandsche werd uitgaande verlaagd tot 4 gl. per vat. Naar 't Oosten bedroeg het uitvoerrecht in 1651 4 gl. 10 st. en in 1655 4 gl. 3 st., 8 penn. Voor „kopkens Boter, mitsgaders Boter vallende in de Meyerye van 's Hertogenbosch, Marquisaet van Bergen, Baronye van Breda”, moest uitgaande per 100 pond 15 st. betaald worden en naar 't Oosten volgens de eerste lijst 19 st., volgens de tweede 16 st. 8 penn. Het invoerrecht bleef voor buitenlandsche boter in 't algemeen 10 st. per vat. Inkomende uit het Oosten moest echter volgens de lijst van 1651 1 gl. en volgens die van 1655 13 st. 8 penn. betaald worden. De specificatie van de kaas bleef gelijk aan die van de vorige lijsten. Hollandsche zoetemelksche en daarmede gelijk gestelde droeg per

6 April 1609
15 April 1655

Gr. Pl.
I 2494-5.

¹⁾ Res. Holl. 1621, bl. 487, 536. ²⁾ Res. Holl. 1625, bl. 504.

³⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 2489 enz.

100 pond een uitvoerrecht van 1 gl., was dus op de helft teruggebracht. Uitgaande naar 't Oosten was het recht volgens de lijsten van 1651 en 1655 resp. 1 gl. 1 st. 8 penn. en 1 gl. 8 penn. Voor groene en witte kanterkaas e.d. was het recht per schippond 1 gl., wat op een verlaging van 5 st. neerkwam. Naar 't Oosten bedroeg het recht volgens de genoemde lijsten eerst 1 gl. 4 st. 8 penn., later 1 gl. 1 st. 8 penn. Het recht voor klookkaas werd mede sterk verlaagd, nl. van 1 gl. 14 st. tot 1 gl. per 100 stuks. Naar 't Oosten waren de bedragen resp. 1 gl. 15 st. 8 penn. en 1 gl. 5 st. 8 penn. Verder bleef de bepaling, dat buitenlandsche kaas vrij ingevoerd mocht worden en bij uitvoer overeenkomstig de binnenlandsche was belast. Ook de uitzondering voor Parmezaansche kaas bleef behouden. Hiervoor waren de bedragen per 100 pond bij invoer 1 gl. 10 st. en bij uitvoer 3 gl. Inkomende uit en uitgaande naar 't Oosten was het tarief van 1651 1 gl. 12 st. en 3 gl. 2 st. en van 1655 1 gl. 9 st. en 3 gl. 1 st.

De speciale tarieven voor den handel met het Oosten waren dus in 1655 eenigszins verlaagd. Voor ons doel hebben deze weinig beteekenis en bij een vergelijking met vroegere lijsten kunnen wij ons bepalen tot de algemeene kolommen. Wij zien dan, dat de uitgaande rechten volgens de lijst voor de meeste producten verlaagd waren, doch in aanmerking genomen de geringe geldswaarde van de zuivelproducten nog hoog genoemd moeten worden ¹⁾. Voor de Hollandsche boter was het bedrag ongewijzigd gehandhaafd. De Friesche was aanmerkelijk verlaagd en droeg minder dan het halve recht van de eerstgenoemde. De buitenlandsche was thans weer met de Friesche gelijk gesteld, evenals bij de lijst van 1609. De aanzienlijkste verlaging ondergingen de zoetmelksche en klookkaas. Voor kanterkaas was de verlaging gering. Ten aanzien van de buitenlandsche kaas bleef de vroegere regeling van kracht. Over 't geheel werd de zuivelhandel schijnbaar eenigszins ontlast. Daar stond tegenover, dat, gelijk reeds werd aangegeven, in deze jaren door de kosten, die de zeeoorlogen meebrachten, eenige andere rechten werden ingevoerd (of indien vroeger van bepaalde takken van handel geheven, thans algemeen geldend werden verklaard), die deze ontlasting teniet deden ²⁾.

Gaan wij thans na, hoe groot de geheven totale bedragen vóór en na 1651 voor de belangrijkste zuivelproducten waren.

¹⁾ Zie de prijsverzichten op bl. 58, enz. ²⁾ Zie bl. 89.

ZUIVELPRODUCTEN	Waarde volgens de lijst van 't veilgeld van 22 Oct. 1643 ¹⁾	Uitgaande rechten volgens de con-vooilijsten van 1603/1625		Uitgaande rechten volgens de algemeene kolommen van de lijsten van conv. en lic. van 1651/1655, met de derde verhooging van 1651	
		<i>In geld.</i>	<i>In %</i>	<i>In geld.</i>	<i>In %</i>
<i>Boter.</i>					
Eetbare Hollandsche boter; 't vat	75 gld.	9 gld.	12.—	12 gld.	16.—
Friesche roode boter; 't vat	60 „	5 „ 5 st.	8.75	5 „ 6 ² / ₃ st.	8.88
Zweedsche, Noorsche, Engelsche en alle andere buitenlandsche, mitsgaders de witte en oneetbare boter; 't vat . .	45 „	4 „ 5 „	9.44	5 „ 6 ² / ₃ „	11.85
<i>Kaas.</i>					
Hollandsche en alle andere zoetemelksche kaas, de hobben daaronder begrepen en de witte en groene 's-Gravezandsche, Texelsche, Wieringer en allerhande schapenkaas; per 100 pond	9 „	2 „	22.22	1 „ 6 ² / ₃ „	14.81
Groene en witte kanterkaas e.d.; alle uitheemsche kaas; per schippond. .	12 „	1 „ 5 „	10.41	1 „ 6 ² / ₃ „	11.11
Parmezaansche kaas; per 100 pond	50 „	3 „	6.—	4 „	8.—

Daar kwamen dan na 1652 nog het last- en veilgeld bij, zoodat, afgezien van de tot dusverre buitensporig zwaar belaste zoetemelksche kaas, de uitgaande rechten in het algemeen verhoogd waren. Daarbij schommelden de zuivelprijzen destijds sterk. De prijzen volgens de lijst van het veilgeld waren vooral voor kaas eerder aan den hoogen dan aan den lagen kant, zooals een vergelijking met de eerder gegeven zuivelprijzen leert. Een daling van de Hollandsche boter tot b.v. 60 gl. per vat en van de zoetemelksche kaas tot 6 gl. per 100 pond deed de druk van de uitgaande rechten stijgen tot meer dan 20, resp. 22 %. En daar stond tegenover, dat de invoer van kaas geheel en van boter nagenoeg vrij was. We hebben hier dus met een aan landbouwbelangen beslist vijandige tariefregeling te doen. Ongetwijfeld was dit een der oorzaken van de reeds genoemde agrarische depressie om-

¹⁾ Gr. Pl. B. I, bl. 1003.

streeks 1670. Andere voor onze zuivelproductie nadeelige factoren kwamen zich daar bij voegen. Na de later te vermelden sluiting van de Engelsche markt voor de Iersche boter in 1666, deed de laatste de onze in binnen- en buitenland sterke concurrentie aan. De handel met Frankrijk ondervond in de tweede helft van de 17de eeuw verschillende moeilijkheden ¹⁾. Het te niet gaan van de kaasbereiding in het Land van Zierikzee in dit tijdperk wijst er duidelijk op, dat de kaasbereiding weinig rendabel was ²⁾. Onze kaasexport verminderde dan ook ³⁾.

30. Regelingen ter bescherming van veeteelproducten in het tijdvak 1671—1691.

De druk op den landbouw werd ten slotte te groot en in de jaren 1669 en '70 werd o.a. door de Staten van Holland herhaaldelijk beraadslaagd over voorstellen tot wijziging van de handelspolitiek. In laatstgenoemd jaar werd eindelijk besloten het ter Generaliteit daarheen te leiden, dat buitenlandsche boter, kaas, spek en vleesch bij invoer zou worden belast met 25 % van de waarde ⁴⁾. Met dit besluit werd een periode van kentering in de tot dien tijd toe ten aanzien van veeteelt- en zuivelproducten gevoerde tariefpolitiek ingeluid.

Bij resolutie van de Staten-Generaal d.d. 2 Jan. 1671 werd vastgesteld, dat alle buitenlandsche boter, kaas, spek, hammen en vleesch op het inkomen met 25 % zouden zijn belast. Het verschuldigde bedrag bedroeg voor Zweedsche, Noorsche, Engelsche, Iersche en alle andere van buitenslands inkomende, mitsgaders de witte oneetbare boter per vat van 300 pond 16 gl. en voor groene en witte kanterkaas e.d. per schippond van 300 pond 6 gl. De waarschuwing betreffende het van kracht worden van deze resolutie dateert van 22 Jan. 1671 ⁵⁾. Ten einde alle misverstand weg te nemen, werd verder d.d. 21 Febr. 1671 bepaald, dat na betaling van het genoemde nieuwe invoerrecht de ingevoerde waren vrijstelling genoten van het convooi- en veilgeld en de derde verhooging ⁶⁾.

Hiermede was een regeling van kracht geworden, die aanleiding zou geven tot heftige meeningsverschillen en veel strijd, niet alleen tusschen verschillende provinciën, doch vnl. in Holland ook tusschen de steden onderling.

Om te beginnen was Zeeland ontevreden en voerde in hetzelfde jaar, nl. op 3 Mrt 1671, den reeds (zie bl. 74) vermelden impost op de in die provincie ingevoerde boter in ten bedrage van 4 gl. per vat van 320 pond ⁷⁾. Zeeland had in 1669 voorgesteld de inkomende granen te bezwaren en den uitvoer evenredig

¹⁾ Zie bl. 128 en 139. ²⁾ Vgl. bl. 56.

³⁾ Sloet, Tijdschr. v. Staathuish.kunde, 13de dl., bl. 12.

⁴⁾ Res. Holl. 1669, bl. 308, 370, 386, 400; 1670, bl. 195, 532.

⁵⁾ Gr. Pl. B. III, bl. 1374. ⁶⁾ Gr. Pl. B. IV, bl. 1286.

⁷⁾ Gr. Pl. B. III, bl. 1163.

te verlagen, waartegen Holland zich in de Staten-Generaal krachtig besloot te verzetten ¹⁾). Dit geschiedde in 1671 door de bekende Deductie van *Johan de Witt*. In nadere beschouwingen omtrent dit verschillend beoordeelde stuk kan niet getreden worden ²⁾). Alleen zij opgemerkt, dat het duidelijk de miskennis van de beteekenis van den landbouw als bron van welvaart en nationale kracht door den Raadpensionaris demonstreert. De schr. wees o.m. op de verhoogde invoerrechten van vleesch en zuivel, doch hiermede was Holland, als veeteeltgewest meer gebaat dan Zeeland en de meeste andere provinciën.

Het volgend jaar vroeg Amsterdam afschaffing van de nieuwe hooge invoerrechten op vleesch en zuivel in verband met de duurte, die in deze voedingsmiddelen reeds werd bespeurd ³⁾). De belasting werd wegens de schaarschte van levensmiddelen in 1673 op aandrang van Holland inderdaad eenigen tijd buiten werking gesteld ⁴⁾). Op 12 Febr. 1674 werd zij echter opnieuw ingevoerd. Het schijnt, dat de handhaving van deze rechten te wenschen had overgelaten, want bij een resolutie van de Staten-Generaal van denzelfden datum werd aan de provinciën en anderen verboden om dispensatie van den inhoud van het plakkaat te geven. Iedere vrijstelling werd krachteloos verklaard, terwijl de goederen zouden mogen worden aangehouden ⁵⁾). Op 20 April d.a.v. was, naar aanleiding van een rapport over de middelen, opnieuw een dergelijke resolutie noodig, thans gericht aan alle gouverneurs en commandeurs, „waar door de hooge Regeeringe best soude konnen werden gerust gestelt omtrent de dispensatiën, die tegens de Placaaten van den Lande werden gedaan” ⁶⁾). Een en ander wijst niet op veel medewerking.

In 1672 werd de uitvoer van levensmiddelen in 't algemeen zonder consent verboden en in 1673 was een verbod tot uitvoer van vivres naar Engeland en Frankrijk afgekondigd ⁷⁾). Blijkbaar is hieraan bij uitzondering de hand gehouden, want in de Statenvergadering van Holland werd in 1675 geklaagd, dat de officieren ten kantore van de convooiën op grond van genoemde plakkaaten scrupuleus bleven om paspoorten te verleenen tot uitvoer van levensmiddelen. In het bijzonder de Hollandsche handel van kaas, haring en andere vischwaren ondervond hiervan veel nadeel. Besloten werd in de Staten-Generaal te trachten den uitvoer van deze artikelen over zee weer „indistinctelijk te permitteeren” ⁸⁾). Aangezien van verdere klachten niets wordt vernomen, is er waarschijnlijk aan tegemoet gekomen.

¹⁾ Res. Holl. 1671, bl. 466.

²⁾ Zie daarvoor: v. Rees, *Gesch. der Staathuish.kunde*, bl. 222 enz.; Blink, *Gesch. v. d. Landb.* II, bl. 221 enz.; Verviers, t.a.p., bl. 118 enz. De Deductie is in haar geheel opgenomen in: Witewaal, *Bijdr. tot de Staathuish.kunde* I, bl. 120 enz.

³⁾ Res. Holl. 1672, bl. 709.

⁴⁾ Res. Holl. 1673, bl. 112, 445. ⁵⁾ *Recueil van Zeesaaken* I, bl. 585.

⁶⁾ Aldaar, bl. 587. ⁷⁾ Zie bl. 87. ⁸⁾ Res. Holl. 1675, bl. 628.

In 1679 verzochten gedeputeerden van Amsterdam ten tweeden male intrekking van het plakkaat op den invoer van vreemde boter en kaas, aangezien de belasting schadelijk gewerkt zou hebben zoowel t.a.v. 's Lands inkomsten als van handel en scheepvaart dezer landen. Men had in andere provinciën en verschillende steden de heffing niet strikt toegepast, waardoor het Land voor belangrijke sommen te kort was gedaan. De Staten besloten echter het invoerrecht te handhaven en ter Generaliteit er op aan te dringen, dat aan de Admiraliteiten nader advies zou worden gevraagd omtrent de wijze, waarop fraude ware tegen te gaan. De opvattingen van de andere provinciën waren in verband met de verschillende belangen verdeeld. Zeeland wenschte in hetzelfde jaar afschaffing van de inkomende rechten voor Schotsch en Iersch vleesch en boter en deze weer op den ouden voet te zien gebracht¹⁾. Namens Friesland en Groningen werd in 1680 in de Staten-Generaal daarentegen o.a. verzocht de belasting op den invoer van boter en vleesch nauwgezet te handhaven²⁾. De Hollandsche Staten toonden in dit opzicht te willen medewerken en ontwierpen in 1682 een plakkaat, waarbij in gevallen van verdenking de eigenaar van het betreffende vleesch of zuivel zou hebben te bewijzen, dat het binnenlandsch product was of dat het daarop gestelde invoerrecht was voldaan. In dergelijke gevallen zou bewijs mogen worden gevraagd van wie die artikelen gekocht waren, tot den eersten inbrenger toe³⁾. Men wenschte m.a.w. den bewijslast, dat de belasting voldaan of niet verschuldigd was op iederen willekeurigen eigenaar te zien gelegd. Voorloopig werd dit plakkaat door de Staten-Generaal nog niet gearresteerd.

Het lag voor de hand, dat nu de invoer van de buitenlandsche vette waren zoo zwaar belast was, de invoer van levend vee zou toenemen. Leiden klaagde dan ook in 1684, dat in het afgelopen jaar vele vette ossen uit Denemarken, Holstein, Oost-Friesland, Kleef en andere gewesten in Holland ingevoerd waren om de plakkat en tegen het inbrengen van vreemd vleesch, spek en zuivel te „eludeeren”, waarom verzocht werd dezen invoer tijdelijk te stuiten en er door nadere plakkat en tegen te voorzien⁴⁾. Aan dit verzoek werd, zooals vroeger medegedeeld is, in 1686 en volgende jaren voldaan⁵⁾. Zoo bracht als steeds de eene beschermende maatregel weer andere met zich.

¹⁾ Res. Holl. 1679, bl. 471, 598, 1137. ²⁾ Res. Holl. 1680, bl. 508.

³⁾ Res. Holl. 1682, bl. 593. Hoezeer de samenwerking en eensgezindheid van de bondgenooten te wenschen overlieten, daarvan geven de Hollandsche resolutiën van ditzelfde jaar (bl. 447) een voorbeeld. Op 21 Juli werd besloten Friesland en Overijsel nogmaals te verzoeken om de belasting op den invoer van biëren, manufacturen, waren en koopmanschappen vanuit Holland binnen 2 maanden af te schaffen. Anders zou Holland de Friesche boter, kalk, granen en andere waren en de Deventer koeken belasten. Er werd dus met retorsie-maatregelen, met tarievenoorlogjes tusschen de resp. provinciën bedreigd.

⁴⁾ Res. Holl. 1684, bl. 8. ⁵⁾ Zie bl. 39.

Het is bekend, dat tijdens de Republiek veel werd geknoeid, vooral bij de convooien en licenten. Zoo werd in 1685 door een der commiezen-generaal verklaard, dat in Zeeland alles in 't wilde liep, vooral ten opzichte van de boter. Men verleende daar ondanks de vermelde aanschrijvingen van de Staten-Generaal, naar welgevallen ontslag van het plakkaat en de lijst ¹⁾).

Werd thans het buitenlandsche zuivel door hooge invoerrechten zooveel mogelijk geweerd, het binnenlandsch product was bij uitvoer nog steeds zwaar belast. In Oct. 1685 werd door „gemeene Koopluiden en Kaashandelaars in Westvriesland en den Noorder Quartiere” een request bij de Staten ingediend, waarin werd medegedeeld, dat naar vernomen was ter gelegenheid van delibèratiën over verhooging van de convooien en licenten was opgemerkt, dat de kaas daarbij diende te worden inbegrepen. Volgens requestanten zou dit den geheelen kaashandel ruïneeren. De kaas behoorde niet zwaarder belast te worden, dan deze bij de convooilijst van 1655 was gechargeerd ²⁾). Eenige maanden vroeger was nl. besloten tot de wederinvoering van derde verhooging, last- en veilgeld ³⁾). Naar aanleiding van dit verzoek besloten de Staten van Holland in 1687 het daarheen te leiden, dat de kaas zou worden ontlast van hetgeen daarop was gelegd boven het bedrag, dat de lijst van convooien en licenten medebracht ⁴⁾). Bij resolutie van de Staten-Generaal van 4 Mrt 1687 werd daarop o.m. bepaald, dat haring en kaas bij uitvoer werden vrijgesteld van de derde verhooging en 't veilgeld en zouden mogen volstaan met 't recht volgens de ordinaris convooilijst ⁵⁾). Boter bleef dus nog op den ouden voet belast.

De wenschelijkheid van stipte handhaving door alle Collegiën ter Admiraliteit van de plakkatën op den invoer van de vette waren kwam in 1687 in de Hollandsche Staten weer ter sprake. Men verlangde nogmaals, dat de Staten-Generaal het concept-plakkaat van 1682, dienende om te laten bewijzen, dat de vette waren niet van buiten waren ingekomen, zouden arresteeren ⁶⁾). Ditmaal had men succès, want zulks geschiedde 4 Mrt 1687.

Op denzelfden datum werd besloten de helft van de middelen te water in admodiatie te geven ⁵⁾). Hierbij werd t.a.v. de executie van de plakkatën op de vette waren bepaald, dat deze door alle Collegiën ter Admiraliteit precies dienden te worden geobserveerd. Verder werd aan oorlogsschepen, schepen van de Oost- en Westindische Compagniën en naar de koloniën, en aan godshuizen het uitsluitend gebruik van inlandsche boter, kaas, vleesch, spek, hammen, beesten en varkens, erwten en boonen opgelegd. Naar Suriname en andere koloniën (hierbij was Oost-Indië niet inbegrepen) mochten echter op aandrang van Zeeland ook buitenlandsche boter, kaas en andere vette waren ter consumtie gevoerd

¹⁾ Mr. D., Over de aloude vrijheid van handel en nijverheid, bl. 249.

²⁾ Res. Holl. 1685, bl. 732, 808. ³⁾ Zie bl. 89. ⁴⁾ Res. Holl. 1687, bl. 159.

⁵⁾ Recueil van Zeesaaken II, bl. 27 vs. enz. ⁶⁾ Res. Holl. 1687, bl. 152.

worden, mits dit uit deze landen geschiedde. Voor deze buitenlandsche vette waren kon dan worden volstaan met betaling van de inkomende rechten, die vóór de verhooging tot 25 % golden. Ten einde fraude te voorkomen werd daarvoor een regeling ontworpen, die 17 Mrt d.a.v. nog weer eenigszins werd gewijzigd¹⁾. Bij den invoer moesten nl. voor de waren de rechten worden betaald, die golden vóór de verzwaring tot 25 %. Ze werden dan ter dispositie van de eigenaars opgeslagen in een pakhuis onder toezicht van den vendumeester van het betrokken College ter Admiraliteit en mochten slechts verwijderd worden om naar de koloniën te worden verzonden. Daarbij moest dan de recognitie voor de Westindische Compagnie worden betaald en moest voldoende cautie worden gesteld. Na een vastgestelden tijd behoorde te worden aangetoond, dat de goederen in de koloniën waren gebracht; anders waren cautionarissen aansprakelijk voor hetgeen voor de betreffende waren bij den invoer minder dan 25 % was betaald. Wenschte de eigenaar van de waren anders te disponeeren, dan was deze gehouden daarvoor zooveel meer te betalen, dat deze betaling, gevoegd bij het reeds betaalde invoerrecht, 25 % van de waarde beliep. Bij verzending naar het buitenland werd na bewijs, dat de goederen aldaar te bestemder plaatse waren opgeslagen, restitutie verleend voor hetgeen meer zou zijn betaald, dan het invoerrecht volgens de oude lijst met derde verhooging en veïlgeld bedroeg. Hiermede was dus voor den handel in buitenlandsche zuivelproducten en den doorvoer een regeling voor 't transitoverkeer door middel van restitutie en bij oponthoud verplichten opslag in entrepôt tot stand gekomen.

De handel was door deze gedeeltelijke verlichting nog niet bevredigd, gelijk blijkt uit het volgende, waarschijnlijk in 1687 opgesteld stuk, naar aanleiding van de genoemde maatregelen der Staten-Generaal t.a.v. de convooien en licenten²⁾.

„Niets isser hier te lande uytgaende swaerder belast, als onse voornaemste landvrucht zijnde booter en kaas, en daar en is niets dat nae de constitutie van de tegenwoordige tijt, uytgaende minder hoorde beswaert te zijn”.

„Want wij en hebben der nu geen gebreck van maar overvloet, daerom zoo is de uytlantse zoo swaer inkomende belast, omdat deselve hier te lande niet ingebracht en zoude werden, en men laat ons eygene uytgaende zoo excessif hoog beswaert, en verhindert daardoor den uytvoer”.

„Het heeft haar Ho. Mo. gelieft, bij haere resolutie in dato den 4en Maart Anno 1687 de kaas in het uytgaen te ontlasten van de verhooging en het veïlgelt.”

„Maar niettegenstaande dese ontlastingh is de soetemelckse kaas teegens de f 8.— de 100 pond gerekent, uytgaende nog

¹⁾ Recueil van Zeesaaken II, bl. 28 vs. enz.

²⁾ Zie: Brugmans, A'dam in de 17de eeuw II, bl. 46. Het stuk zelf komt voor in Sloet, Tijdschr. voor Staathuish.kunde, 13de dl., bl. 11 enz.

12½ ten hondert, en zoo wanneer tot op f 10.— mocht monterden met 10 ten 100, en de kanter kaas nae advenant beswaert gebleven, zijnde den vollen achtsten oft tienden penningh.”

„Ende de booter is uytgaende nog hoger belast, door welke swaere belasting den uytvoer verhindert werd en veroorzaakt dat die suyvel door de minder uytlandse aftrek, hier te lande min gelden kan, en dat daer door den huysman verarmt, en den landheer veeltijts nauwlijx soo veel pagt van zijn land treckt, dat hij daer mede de verpondingen en omslaegen, dijck en molen-gelden kan voldoen”.

Daarna wordt met later weer te geven cijfers ¹⁾ de achteruitgang van den kaasuitvoer te Amsterdam aangetoond, en ten slotte nog opgemerkt: „En staat den uitvoer daarvan meer en meer te verminderen, en daerdoor de prijzen van het suyvel mittertijt nog leeger te loopen, tot de uysterste ruïne van den beklaegenden Boer, en verval van de waerde van de landerijen, bij aldien de uytgaende convoylasten op de booter en kaas, tot bijnae op niets, niet en werden verlicht”.

Als steeds liet de toepassing van de getroffen maatregelen te wenschen over. De Collegiën ter Admiraliteit wezen er in een memorie o.a. op, dat de Oost- en Westindische Compagnieën zeer veel tot de consumtie van de binnenlandsche vette waren zouden kunnen bijdragen. Bij resolutie van de St. Gen. van 25 Febr. 1688 werd bepaald, dat de Staten der verschillende provinciën zouden worden verzocht in allen ernst de hand aan het plakkaat te willen houden. In alle steden moest het door de regenten van de godshuizen en bij distributie aan de armen van alle gezindten worden toegepast. Verder zouden de Collegiën ter Admiraliteit en de Bewindhebbers van de Oost- en Westindische Compagnieën worden verzocht om de resolutie strikt te doen naleven. In alle gevallen zou bewijs kunnen worden gevraagd, dat inlandsche vette waren en gewassen werden gebruikt ²⁾.

Volgens een schrijven van de Admiraliteit te Amsterdam van 1688 had de belasting van de buitenlandsche vette waren met 25 % niet het effect, dat men daardoor de binnenlandsche williger kon verkoopen. De buitenlandsche producten werden even goed ingevoerd en na betaling van het hooge invoerrecht tot zoo lage prijzen verkocht, dat de consumtie van de binnenlandsche er door werd gestremd ³⁾.

Dat in de vermindering van de uitvoerrechten in 1687 wel de kaas doch niet de boter was begrepen, gaf in 1689 aanleiding tot klachten van het vnl. boter produceerende Friesland. In de St. Gen. werd er namens dit gewest op gewezen, dat de boter uit deze landen naar Spanje gevoerd wordende, met 9 gl. de ton was bezwaard en dat deze daarenboven bij invoer in de Spaansche Nederlanden nog meer werd belast, „tot groote prejuditie

¹⁾ Zie bl. 118. ²⁾ Receuil van Zeesaaken II, bl. 101. ³⁾ Res. Holl. 1688, bl. 616.

van de Ingezetenen". Verzocht werd de hooge belasting op de uitgaande boter af te schaffen of te verminderen en stappen te doen om de belasting in de Spaansche Nederlanden te laten opheffen ¹⁾).

In 1690 verscheen een belangrijk advies van de Admiraliteiten aan de Staten-Generaal, „wegens het beneficieeren van de Inlandsche Gewassen, soo van Boter, Kaas, als andere” ²⁾). In dit stuk wordt geconstateerd, dat ondanks alle resolutiën en plakkatens ten doel hebbende de binnenlandsche producten te beschermen, de prijzen desniettemin nog aanmerkelijk zijn verminderd. Het doel is dus niet bereikt. Andere middelen zijn noodig om daartoe te geraken. Ten opzichte van boter en kaas luiden de voorstellen om deze uitgaande te ontlasten ten einde het buitenlandsch vertier te vermeerderen. Hiervan zal voor kaas meer resultaat te verwachten zijn dan voor boter, omdat de eerste in groote hoeveelheid wordt verzonden, terwijl de binnenlandsche boter in 't buitenland weinig afzet heeft. Verder wordt voorgesteld een invoerverbod van buitenlandsche siroop, waardoor de raffinaderijen hier te lande zouden worden beschermd, maar ook zeer veel zou worden bijgedragen tot meerdere consumtie van de boter. Daarnaast zou dan door een provincialen impost op de consumtie van binnenlandsche siroop deze op gelijken prijs kunnen worden gebracht met de boter. Ter motiveering van de laatste voorstellen wordt het volgende medegedeeld. Door het overvloediger en goedkoper worden van de suiker is langzamerhand het gebruik van siroop ingeburgerd, waarvan de prijs slechts $\frac{2}{5}$ van die van de boter bedraagt. Hierdoor zijn boter en kaas in prijs verminderd. Zelfs nadat door een belasting van 25 % de buitenlandsche zuivelinvoer genoegzaam verboden werd en landstrecken in de nabijheid van dezen staat bezet werden met legers van vrienden en vijanden, kwam er geen verandering in de zuivelprijzen, die toch door genoemde belasting en de meerdere consumtie door die legers verwacht mocht worden. Hiervan is de siroop de oorzaak geweest, vooral voor de boter en ten deele ook voor de kaas. De binnenlandsche siroopproductie bedraagt 7.200.000 pond, die geheel inplaats van boter, kaas en andere vette waren geconsumeerd wordt. Daar komt dan in tijd van vrede de invoer van buitenlandsche siroop bij.

De Staten van Holland besloten in hoofdzaak met dit advies mee te gaan ³⁾). D.d. 21 Juni 1691 volgde daarna overeenkomstig de voorstellen een resolutie van de St. Gen. ter „Beneficieeringe van de inlandsche Gewassen, soo van Booter, Kaas, Granen, Syroopen, Schapen, Paarden, Oly, Fruyten, Tabak, Turf,

¹⁾ Res. Holl. 1689, bl. 233. Het genoemde uitvoerrecht van 9 gl. drukte op Hollandsche boter. De Friesche was, gelijk eerder werd aangegeven, met 4 gl. per ton bezwaard.

²⁾ Res. Holl. 1690, bl. 502 enz. ³⁾ Aldaar, bl. 523, 681.

Bieren, etc." 1). Betreffende zuivel werd bepaald, dat boter en kaas uitgaande zouden worden ontlast. De eetbare Hollandsche boter werd per vat gesteld op 1 gl. 10 st., de Friesche, Groningsche en Kuinder, benevens de witte en oneetbare boter op 1 gl.. Alle zoetemelksche kaas, de hobben daaronder begrepen, mitsgaders groene en witte schapenkaas, werd per 100 pond met 5 st. belast. Alle inlandsche groene en witte kanterkaas, kloodkaas e.d. per 100 pond met 2½ st. 2). Geen witte kaas mocht als kanterkaas passeeren dan die met komijn gemengd zou zijn. Verder werd o.m. de invoer van buitenlandsche siropen gedurende den oorlog verboden.

Weer was het Zeeland, dat roet in 't eten kwam gooien. Nog in hetzelfde jaar bereikten de Staten van Holland verscheidene klachten van kooplieden, handelend op Brabant en Vlaanderen. Hieruit bleek, dat in Zeeland de paspoorten voor kaas, boter en tabak volgens de resolutie van de St. Gen. van 21 Juni niet werden gerespecteerd en dat aldaar voor deze waren het oude, onverminderde recht werd gevorderd. De Staten besloten in de St. Gen. te trachten Zeeland van het ongelijk, dat het in dezen had, te overtuigen. Mocht dit niet baten, dan ware te denken aan middelen „ten nadruk” (retorsiemaatregelen). Zeeland schreef daarop, dat de vermindering van de lijst der convooien en licenten wel door de meerderheid der provinciën was aangenomen, doch dat het wenschelijker ware geweest de oude traditie, volgens welke veranderingen in de lijst slechts bij eenparigheid van stemmen der bondgenooten werden aangebracht, te handhaven. Zeeland had nog geen consent voor de wijziging gegeven. Weliswaar werd Zeeland door de vermindering van het recht op boter en kaas niet benadeeld, maar de Zeeuwsche Admiraliteit was zooveel ten achter, dat de Staten bekommerd waren voor iedere vermindering van de middelen te water. Hollands Staten besloten ter Generaliteit bij de genomen resolutie te persisteeren, doch zooals hierna zal blijken werden in Zeeland zelfs in 1706 nog de hoogere rechten geheven 3).

31. De tariefpolitiek na 1691. Ingevolge het Tractaat van Commerce in 1697 te Rijswijk met Frankrijk gesloten, werd in 1699 een tarief gearresteerd, hetwelk 1 Jan. 1700 in werking trad 4). Hierbij werd het hooge invoerrecht op buitenlandsch zuivel voor de Fransche producten buiten werking gesteld. Voor Fransche boter moest bij invoer 10 st. per 100 pond worden betaald en voor eenzelfde hoeveelheid kaas 1 gl. 4 st. Aangezien de invoer van zuivelproducten uit Frankrijk

1) Recueil van Zeesaaken II, bl. 194.

2) Niet per schippond, zooals Sickenga (bl. 160) aangeeft. Vanaf 1691 werd in 't tarief de kanterkaas per 100 pond berekend. Zonderling genoeg is de kloodkaas bij kanterkaas ondergebracht.

3) Res. Holl. 1691, bl. 770, 816, 822, 850, 863. 4) Gr. Pl. B. IV, bl. 329 enz.

niet veel te beduiden had, scheen deze regeling vrij onschuldig. Maar liet de toepassing van de belasting van 25 % op het inkomend zuivel tot heden veel te wenschen over, de voor Frankrijk gemaakte uitzondering zou haar practisch illusoir maken.

Op advies van de Admiraliteitscolleges was door de St. Gen. een concept-plakkaat ontworpen ter beteugeling van de veelvuldige fraudes bij den invoer van buitenlandsche zuivelproducten gepleegd. Hierin werd opgemerkt, dat vele vette waren zonder voldoening van de belasting werden ingevoerd en dat speciaal door „allerhande sinistre vonden en snoode practycquen”, de order tot beteugeling van de fraudes van 4 Mrt 1687 dagelijks werd „geëludeert”. Daarna volgden dan strengere maatregelen, die echter Friesland nog niet kras genoeg waren. Deze voorstellen, alsmede klachten van Friesland over de executie van de belasting op de vette waren, maakten in 1703 en 1704 in de Statenvergaderingen van Holland herhaaldelijk onderwerp van beraadslagingen uit, doch men kon het er hier niet over eens worden ¹⁾.

Zagen we eerder, dat de belasting zich niet in de sympathie van Amsterdam mocht verheugen, in 1705 was het Rotterdam, dat in een uitvoerige en voor onze kennis van den toenmaligen zuivelhandel belangrijke memorie haar bezwaren daartegen uiteenzette ²⁾. Volgens dit stuk was in vroeger jaren het beginsel het binnenlandsch zuivel zooveel mogelijk voor binnenlandsch gebruik te bestemmen. Ten behoeve van „Commercie, Navigatie, Handwerken en Manufacturen” werden de levensmiddelen goedkoop gehouden. In verband daarmee was de boter bij invoer weinig en bij uitvoer zwaar belast. En in dien tijd werden veel buitenlandsche zuivelproducten ingevoerd. De landerijen waren toenmaals hoog in prijs en de producten duurder dan na den overgang tot bescherming van de binnenlandsche producten. Sedert is de uitvoer van inlandsche boter afgenomen en de prijs dooreengenomen eer gedaald dan gestegen. Daarna wordt de tot stand koming van de beschermende maatregelen gememoreerd, die een „diversie” van den handel in vette waren tot gevolg hadden, eerst naar Ostende en later deels ook naar Zeeland. Laatstgenoemde provincie wist dezen handel tot zich te trekken, 1ste door Iersche boter met Schotsche schepen als z.g. „Courtwaren” ten onrechte vrij toe te laten ³⁾, en 2de door niet de hand te houden aan de resolutie van de St. Gen. van 17 Mrt 1687, waarbij werd toegestaan het transitie van de ordinaris rechten, maar onder bezwaring van consignatie der hooge belasting. In Zeeland wordt alleen voor den vorm cautie gerequireerd, zonder dat daarop vervolg komt te geschieden. Met het vertrek van den handel in buitenlandsch zuivel is ook het debiet van het binnenlandsche, in

¹⁾ Res. Holl. 1703, bl. 642, 674, 740; 1704, bl. 215, 223, 332, 452, 726.

²⁾ Res. Holl. 1705, bl. 146 enz.

³⁾ De „Schotsche Court” was toen in Zeeland gevestigd en genoot blijkbaar voor bepaalde waren vrijstelling van inkomende rechten.

het bijzonder van de Friesche boter, grootendeels verdwenen en zijn de prijzen gedaald, zoodat het effect van de belasting tegengesteld is geweest aan het beoogde doel. Daarop volgen bijzonderheden omtrent den handel in buitenlandsche zuivelproducten vóór 1672, waarop later zal worden teruggekomen. De vermindering in uitgaande rechten van het inlandsch zuivel in 1691 heeft den export ervan niet kunnen doen toenemen. Als oorzaak van dit verloop wordt dan het volgende genoemd. Alle waren, die geheel of ten deele „subjecten van commercie” zijn (geëxporteerd worden) hebben belang bij het vermeederen van den toevloed van die waren. De kooplieden vormen daarvan een soort voortdurende winkel- of pakhuis, waarvoor zij de artikelen hier koopen of van elders ontbieden. De inlandsche boter en kaas zijn dergelijke waren en dientengevolge werd onze boter door 't verminderen van den invoer benadeeld, „dewyl het generaale Magazijn van Booter daar door vermindert en de Koopers gedecourageert wierden”. „De reeden is, dat de geringe importantie geen naam noch reputatie aan de zaak gaf om Koopers te lokken”. In verband met het bereikte negatief resultaat betreurt Rotterdam, dat men de plakكاتen nog wil verscherpen, waardoor de belangrijke handel op Ierland geheel zal „diverteeren”. Toegegeven wordt, dat het plakkaat niet alom strikt werd onderhouden en de belasting dikwijls werd ontdoken. Dit zal echter door strengere maatregelen evenmin voorkomen kunnen worden. Rotterdam kan niet meewerken aan maatregelen, die niets anders uit zullen werken, „als de gemelde importante Negotie meer en meer diverteeren, sonder eenig voordeel aan het inlandsche Gewas en Producten toe te brengen”. Daarna wordt voorgesteld de in en na 1671 ingevoerde regelingen in te trekken, de oude invoerrechten op boter te verhoogen van 10 st. op 4 gl. en de uitvoerrechten voor Hollandsche en Friesche boter van resp. 9 en 4 gl. tot 10 st. te verminderen. Verder behoort de provinciale belasting van Zeeland op het transit te worden ingetrokken, doch de bepalingen dat op 's Lands oorlogsschepen, in de godshuizen en in de koloniën(?) inlandsche vette waren moeten worden gebruikt, behooren gehandhaafd te blijven. Ten slotte volgt de eerder opgenomen prijslijst voor Friesche boter te Rotterdam ¹⁾.

Intusschen werd er in de St. Gen. door de gedeputeerden van Friesland, Gelderland, Utrecht, Overijssel en Groningen op aangedrongen de scherpere maatregelen op het invoeren van vette waren aan te nemen. Daarbij wenschte Zeeland als steeds den graaninvoer meer te belasten en verlangde, dat de plakكاتen op de vette waren behoorlijk zouden worden geëxecuteerd. Het laatste doet in verband met de voorgaande memorie zonderling aan. Over al deze voorstellen werd in de Hollandsche Staten in 1705 en volgende jaren tot in 't oneindige beraadslaagd, doch tot een beslissing kwam het niet ²⁾. In 1706 waren de Staten van

¹⁾ Zie bl. 61. ²⁾ Res. Holl. 1705, bl. 162, 217, 245, 278, 465, 626.

Holland het ten slotte eens over een bij de St. Gen. in te dienen voorstel, waarbij naast het plakkaat van 1687 tot wering van fraude nadere verordeningen zouden gelden, o.m. omvattend verplichten opslag op de losplaats, merken van alle inkomende vette waren onder toezicht van de Admiraliteit en 't stellen van cautie bij verzending naar 't buitenland ¹⁾).

Ook dit is niet aangenomen, de oneenigheden bleven voortduren. Zelfs hief Zeeland tot ergernis van Holland in 1706 van de uitgaande boter en kaas nog steeds de hoogere belasting, zonder met de in 1691 ingevoerde vermindering rekening te houden ²⁾). Het volgend jaar werd door de Admiraliteitscolleges weer eens een advies aan de St. Gen. verstrekt betr. den invoer van granen, vette waren en magere beesten en drongen de gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen aan op belasting van de inkomende granen en vette waren „tot soulagement van haer onmagt” ³⁾). In 1708 is het Friesland, dat tevergeefs met voorstellen komt en in 't bijzonder aandringt op de goede en vigoureuze executie van de plakaten op de vette waren. Ten aanzien van de naleving wenscht dit gewest de voorstellen van de Admiraliteiten tot strenge maatregelen van 1703 gearresteerd te zien. De Friesche Staten merken op, dat hiermede zes provinciën accoord gaan, doch dat 't wordt tegengehouden door Holland omdat Rotterdam er zich tegen verzet. Daartegenover wordt door de ingezetenen van nagenoeg alle andere provinciën veel schade ondervonden door den invoer van groote hoeveelheden buitenlandsche boter en andere vette waren. Wenscht Holland niet 't concept-plakkaat van 1703, dan dient in ieder geval toch het advies van de Admiraliteiten van 1707 te worden aanvaard, doch tevens behooren de plakaten op den invoer van boter en andere vette waren stipt te worden opgevolgd ⁴⁾). De handhaving van 't hooge invoerrecht liet dus alles te wenschen over, doch 't bleef bij 't oude.

Door 't woeden van de runderpest werd de ongunstige toestand van de veehouderij na 1713 nog verergerd en in 1716 herhaalde Friesland de in 1708 gedane voorstellen, opdat door het beneficieeren van de binnenlandsche producten de ingezetenen van Friesland en andere provinciën, „soo seer gedrukt door het draagen van swaare en bijna ondraaglijke lasten, en verarmt door de groote sterfte onder het Rundvee, eenigsints mogten werden gesoulageert en verquickt” ⁵⁾). Ook het bezwaren van de inkomende granen kwam naast de steeds op 't program staande vette waren in 1718 weer ter sprake, doch in Holland bleven de twee grootste handelssteden, Amsterdam en Rotterdam, zich verzetten ⁶⁾). In 1719 brachten de verschillende Admiraliteitscolleges

¹⁾ Res. Holl. 1706, bl. 28 enz.

²⁾ Res. Holl. 1706, bl. 597. ³⁾ Res. Holl. 1707, bl. 129, 610.

⁴⁾ Res. Holl. 1708, bl. 297, 544. Res. Friesl. 1708, bl. 33, 109, 132.

⁵⁾ Res. Holl. 1716, bl. 495. ⁶⁾ Res. Holl. 1718, bl. 298.

weer hun bijna periodiek advies aan de St. Gen. uit, hoedanig de binnenlandsche producten door betere executie en verbetering van de plakraten en ordres op de belasting van de inkomende vette waren, beschermd zouden kunnen worden ¹⁾. Resultaat nihil.

In verband met het feit, dat allerlei vreemde boter, vooral Iersche, dagelijks onder den naam van Fransche hier te lande werd ingevoerd, kreeg onze Ambassadeur te Parijs in 1721 opdracht stappen te doen zulks te verhinderen. Aangezien volgens het tarief van 1699 (zie bl. 105) van Fransche boter per 300 pond slechts 30 st. en van alle andere vreemde boter 16 gl. werd gegeven, was 't Frankrijks eigen belang, dat dit werd belet. De fraude had groote afmetingen aangenomen tot nadeel van 's Lands rechten en van het binnenlandsch zuivel. Het zou mogelijk zijn dit tegen te gaan indien werd vastgesteld, dat geen boter als Fransche zou worden toegelaten dan in Fransch fust, gemerkt met het Fransche wapen en dat van de provincie, waarvan de boter afkomstig was, waarbij dan nog een certificaat van den magistraat van de plaats van bereiding zou kunnen worden gevoegd ²⁾. Aan het verzoek om een brandmerk op de vaten aan te brengen werd voldaan, doch hierna zal blijken, dat dit de fraudes niet kon verhinderen.

Op 31 Juli 1725 werd een *nieuw plakkaat betreffende de heffing van de convoien en licenten met een gewijzigd tarief van in- en uitgaande rechten afgekondigd* ³⁾. De in de voorgaande jaren voor zuivelproducten afgekomen wijzigingen werden alle overgenomen. Het uitvoerrecht voor Hollandsche en buitenlandsche boter bedroeg 1 gl. 10 st. en voor Friesche 1 gl., alles per vat van 300 pond, waarbij voor tarra 20 % mocht worden afgetrokken. Voor Fransche en als zoodanig gebrandteekende boter, alsmede voor boter van de Generaliteitslanden bedroeg het uitvoerrecht per 100 pond 10 st. Het invoerrecht bleef voor vreemde boter per vat van 300 pond onder aftrek van 20 % voor tarra 16 gl., doch voor de Fransche per 100 pond bruto 10 st. Het uitvoerrecht voor zoetemelksche en hobbekaas alsmede voor groene en witte schapenkaas bleef 5 st., dat voor inlandsche groene en witte kanterkaas, klookkaas e.d. 2½ st., alles per 100 pond. Bepaald was, dat geen witte kaas voor kanterkaas zou passeeren, dan die met komijn gemengd was. Voor alle soorten buitenlandsche kaas bleef het invoerrecht per schippond 6 gl. en werd de uitvoer met 1 gl. belast. Voor Fransche kaas bedroeg het invoerrecht per 100 pond 1 gl. 4 st. Voor zuivelproducten werd de politiek van bescherming dus op den vroegeren voet voortgezet. De eenige wijziging was, dat volgens de lijst van 1655 buitenlandsche kaas bij uitvoer gelijk was gesteld met overeenkomstige binnenlandsche soorten en thans 1 gl. per 300 pond moest betalen,

¹⁾ Res. Holl. 1719, bl. 499, 506, 591.

²⁾ Res. Holl. 1721, bl. 183, 311, 442. ³⁾ Gr. Pl. B. VI, bl. 1338 enz.

wat op een geringe verzwaring en dus nog eenige meerdere bescherming van 'het binnenlandsch product neerkwam.

Voor den doorvoerhandel werd voor zuivelproducten de volgende regeling ontworpen. Voor inkomende buitenlandsche boter met bestemming om weer buitenslands gevoerd te worden kon onder zekere voorwaarden met een invoerrecht van 4 gl. en een uitvoerrecht van 1 gl. 10 st. per 300 pond worden volstaan. Voor kaas bedroegen dan de rechten resp. per 300 pond 3 en 1 gl. Om van dit verlaagde invoerrecht te profiteeren moesten de waren (het gold ook voor spek en hammen) in een pakhuis onder toezicht van den vendumeester, en waar geen College van Admiraliteit resideerde, onder toezicht van den convooimeester of controleur, worden opgeslagen. Genoemde vette waren mochten niet uit het pakhuis vervoerd worden dan onder stelling van cautie ten genoegte van de Admiraliteit. Indien niet binnen een daartoe te stellen tijd voldoende werd bewezen, dat de aangegeven vette waren buitenslands volgens de aangifte waren aangekomen of opgeslagen, moest hetgeen ontbrak aan het volle inkomende recht betaald worden. Steeds stond het den koopman vrij over de goederen binnenslands te disponeeren, mits 't ontbrekende aan 't inkomend recht werd voldaan.

De bepalingen van de resolutie van 4 Mrt 1687, volgens welke oorlogsschepen, schepen naar Oost- en West-Indië en naar de koloniën van hier uitgaande geen andere dan inlandsche boter, kaas e.d. mochten inslaan, alsmede het voorschrift tot gebruik daarvan aan armenhuizen bleven van kracht.

Vrij van uitgaande rechten waren victualie en behoeften voor de oorlogs- en handelsvloot, goederen naar Oost- en West-Indië en de kolonie Suriname. Van goederen gaande naar de Oostenrijksche Nederlanden behoefde alleen het uitgaand of inkomend recht te worden betaald, wat maar 't hoogst was.

Reeds vroeger werd aangegeven, dat veil- en lastgeld op het halve bedrag als extra-ordinaris middel werden gehandhaafd. Het lastgeld behoefde slechts eens per jaar te worden voldaan en het veilgeld werd niet meer naar de waarde volgens de vroegere lijst, doch naar de intrinsieke waarde van de goederen betaald ¹⁾).

Holland wenschte in 1726 het uitvoerrecht voor zoetemelksche en daarmede gelijk gestelde kaas tot 4 st. per 100 pond te verlagen, doch de lijst bleef ongewijzigd ²⁾).

In 1728 vestigde de Admiraliteit op de Maze de aandacht op de fraudes, gepleegd wordend door het invoeren van Iersche boter onder den naam van Fransche. In een bepaald geval werd een van Havre gearriveerd schip er van verdacht geen Fransche

¹⁾ Het is mij niet duidelijk geworden, of volgens de bepalingen van het plakkaat van 1691 de zuivelproducten van het veilgeld vrijgesteld bleven.

²⁾ Res. Holl. 1726, bl. 307.

doch Iersche boter in te voeren. Het schip kwam werkelijk vanuit Frankrijk en de vaten waren met drie lელიეën gebrandteekend. De geringe boterproductie in Frankrijk maakte het echter zeer onwaarschijnlijk, dat het Fransch product betrof. Het was evenwel moeilijk te bewijzen, dat het Iersche boter was. In ieder geval behoorden om ongewenschte practijken te voorkomen of eenige meerdere „precautiën” genomen te worden dan het tegenwoordig plakkaat medebracht of men kon wel van de hooge belasting op de boter afzien en deze modereeren. De ervaring had geleerd, dat de belasting het effect niet had, waarvoor zij was ingesteld, daar noch de invoer van boter was verhinderd, noch 's Lands kas gestijfd. Alleen was Iersche boter voor Fransche aangegeven of in plaatsen met minder toezicht ter sluik gelost. Het resultaat van de beraadslagingen over deze voorstellen was, dat in de St. Gen. werd voorgesteld, dat alle ingevoerde boter voorzien zou moeten zijn van een verklaring, aangevende niet alleen de plaats van verzending, doch ook de plaats van bereiding¹⁾. Een definitieve beslissing kwam ik niet tegen, de fraudes duurden voort. Men is hier later blijkbaar in gaan berusten. De Iersche boter wordt meest onder den naam van Fransche ingevoerd, wordt in 1768 gemeld²⁾.

Op een in 1736 van particuliere zijde tot de St. Gen. gericht voorstel om de inkomende boter meer te belasten, adviseerden de Admiraliteitscolleges afwijzend. Zelfs werd opgemerkt, dat er veel eerder aan behoorde gedacht te worden om alle inkomende boter gelijk te stellen met de Fransche op 10 st. per 100 pond³⁾.

In het bekende duurtejaar 1741 werden in de St. Gen. voorstellen gedaan tot een uitvoerverbod o.a. van boter, wat echter door Holland werd afgewezen. Wel wenschte deze provincie vermindering van de inkomende rechten op de buitenlandsche boter⁴⁾. De groote veeverliezen door de pestziekte waren in 1745 op voorstel van Holland aanleiding voor dat jaar het invoerrecht op alle vreemde boter terug te brengen tot 10 st. per 100 pond. Deze vermindering werd tot en met 1752 om dezelfde reden telkens met een jaar verlengd⁵⁾. Friesland en Groningen stemden, althans in de eerste jaren, beide tegen. Eerstgenoemde provincie wees er in de St. Gen. in 1746 op, dat niettegenstaande het klein aantal melkkoeien in dat gewest de boter goedkoop

¹⁾ Res. Holl. 1728, bl. 69, 126, 756; 1729, bl. 692.

²⁾ De Koopman I, bl. 186. ³⁾ Res. Holl. 1736, bl. 54, 62, 205, 257, 313.

⁴⁾ Res. Holl. 1741, bl. 848, 894, 909.

⁵⁾ Recueil van Zeesaaken V, bl. 347, 479, 682, 933; VI, bl. 207, 349, 453, 571. In het Recueil wordt de eerste maal een verlaging van 30 op 10 st. genoemd, doch van een vroegere verlaging tot 30 st. is nergens sprake. Volgens Sickenga (bl. 264) werd het inkomend recht op boter eerlang (nl. na 1725) verlaagd van 30 tot 10 st. per 100 pond. Op aandrang van Holland zou in 1751 een verdere vermindering aangebracht zijn in de rechten van den invoer van boter. Dit alles is onjuist, 't waren tijdelijke (nood-) maatregelen.

was. De veehouders; door 't verlies van hun rundvee bijna geruïneerd, zouden te gronde gaan als dit voortduurde. De oorzaak was alleen gelegen in den overdadigen invoer van buitenlandsche boter, waarbij de belastingen werden ontdoken en die onder oogluiking van de bedienden (ambtenaren) inkwam zonder of met geringe voldoening van inkomende rechten. Hieraan behoorde paal en perk te worden gesteld¹⁾. Ook thans bleef het weer bij beraadslagingen over deze klachten.

In de Hollandsche Staten werd er op aangedrongen ook voor 1753 de verlaging van het invoerrecht op boter te continueeren. Het zuivel was in deze provincie zoo schaarsch, dat zonder toevoer de Groenlandsche visscherij nauwelijks zou kunnen equiperen en de gevolgen van een meerdere duurte van de boter zouden funest zijn. Daar kwam bij, dat de meerdere belasting van de vreemde boter voorheen niet aan de verwachting had voldaan, aangezien Iersche en andere vreemde boter over Frankrijk werd ingebracht, wat nimmer te beletten was. Zelfs deskundigen erkenden, dat aan de smaak de eene vreemde boter niet wel van de andere was te onderscheiden. Het eenige resultaat was geweest, dat de vreemde boter met vreemde schepen was aangebracht inplaats van met de onze. En sedert enkele jaren was veel voordeel genoten door invoer van de vette waren op eigen schepen. In twee jaar waren er meer dan 250 noodig geweest voor dit vervoer. In verband met de te verwachten geschillen besloot Holland ten slotte echter van het doen van voorstellen in de St. Gen. af te zien²⁾.

Reeds eerder werd er op gewezen, dat de Noordhollandsche of Edamsche zoetemelksche kaas, de z.g. kloodkaas, zonderlingere wijze wat uitvoerrechten betreft met kanterkaas, dus afgeroomdemelksche kaas, was gelijk gesteld. Het drong tot de ambtenaren door, dat hier een fout in de regeling schulde en men begon inplaats van 2½ st. 5 st. per 100 pond aan uitvoerrecht te heffen, aangezien het hier een zoetemelksche kaassoort, en nog wel die, welke den meesten aftrek had in 't buitenland, betrof. Hiertegen werd in 1766 in een request van verscheidene kaaskoopers te Amsterdam en in 't Noorderkwartier en van kooplieden ter beurze van Amsterdam, zich o.a. met het verzenden van kaas naar 't buitenland generende, bij de St. Gen. geprotesteerd. De ontwikkelde argumenten voor de tot dusverre genoten onrechtmatige bevoordeeling waren evenwel niet steekhoudend, terwijl werd toegegeven, dat 't hier zoetemelksche kaas betrof. Het resultaat van 't verzoek was dan ook tegengesteld aan de bedoeling, want bij resolutie van de St. Gen. van 15 Dec. 1766 werd, om elken twijfel weg te nemen, nadrukkelijk bepaald, dat alle kaas van zoetemelk gemaakt moest betalen volgens hetgeen bij resolutie van 21 Juni 1691 voor zoetemelksche kaas was vastgesteld. Van deze be-

¹⁾ Res. Holl. 1746, bl. 740. ²⁾ Res. Holl. 1753, bl. 223, 249.

slissing werd bovendien nog aan de Admiraliteitscolleges bij aanschrijving kennis gegeven ¹⁾).

Tot aan het einde van de Republiek toe bleven de zuivelproducten onderwerp van beraadslagingen in de St. Gen. In 1794 verzochten de Amsterdamsche kooplieden in kaas, dat voortaan van witte kanterkaas uit zure melk met of zonder komijn bereid, slechts 2½ st. per 100 pond aan uitgaande rechten zou behoeven te worden betaald. Volgens de lijst mocht nl. geen witte kaas voor kanterkaas passeeren, dan die met komijn gemengd was. Dit verzoek was alleszins begrijpelijk en werd dan ook gereedelijk ingewilligd ²⁾).

32. Beteekenis en verloop Aangezien betreffende de samenstelling van den buitenlandschen handel tijdens de Republiek geen 't algemeen.

bruikbare statistieken bestaan, is het evenmin als het voor de productie kon geschieden mogelijk om het verloop van den toenmaligen zuivelexport voor het geheele land in cijfers aan te geven ³⁾). We mogen echter, zooals hierna zal blijken, als vaststaand aannemen dat, evenals thans nog het geval is, het grootste gedeelte van onze zuivelproducten werd uitgevoerd. De overeenstemming met thans gaat zelfs nog verder: toen evenals nu werd van de kaasproductie slechts een klein gedeelte in het binnenland geconsumeerd, waartegenover het binnenlandsche verbruik van de eigen boter zeer aanzienlijk was.

Dat de zuivelexport reeds in de eerste jaren van de Republiek in 't bijzonder voor Holland van groot belang was en dat de kwaliteit boven die in andere landen uitmuntte, blijkt uit de remonstrantie, die de Staten van Holland en Zeeland in 1586 bij *Leicester* indienden tegen het op bl. 86 vermelde uitvoerverbod ⁴⁾). Hierin wordt o.m. gezegd, dat de welvaart van deze gewesten bestaat „in het verkoopen en vertieren van Booter, Kaas en diergelijke Goederen, die in de voorschreeve Landen gemaakt worden in sulke meenigte, dat het vijftigste deel in deselve niet mag worden geconsumeert, en worden deselve in andere Landen te meer begeert, overmits die in deese Landen beeter als in eenige andere worden gebeneficeert”. In een aanhangsel wordt medegedeeld, dat de uitvoer van visch en haring, boter en kaas van ouds als „mynen van Holland” beschouwd werden. In verband met de strekking van het stuk werd waarschijnlijk de grootte van het geëxporteerde gedeelte van de productie overdreven. Doch ook indien niet het vijftigste maar b.v. het vijfde deel voor binnenlandsche verbruik benoodigd was, had, gezien de vroeger gegeven productiecijfers, de uitvoer veel beteekenis. Dit wordt bevestigd door de mededeelingen, die *Velius* aangaande de gevöl-

¹⁾ Gr. Pl. B. IX, bl. 1245. ²⁾ Res. Holl. 1794, bl. 507, 835, 1264.

³⁾ Verviers, t.a.p., bl. 66. Becht, t.a.p., bl. 79. ⁴⁾ Res. Holl. 1586, bl. 310 enz.

gen van het uitvoerverbod, ten behoeve waarvan alle met kaas geladen schepen werden aangehouden, voor hetzelfde jaar doet ¹⁾; „Dies hier een groote benautheydt rees: veel treffelycke Coop-lyuden en Schippers trocken elders metter woon, om van dese swarigheydt ontslaghen te wesen. De kasen liepen heel tot niet: en de scheepvaert en koophandel namen van tijdt tot tijdt af, daer voort alle dingh na volghde: want soo de Caes niet gelde, begonnen de Landthuyren ook te minderen, en alle binnen-needringhen naer advenant af te nemen, oock de middelen van 't ghe-meene best, daer deur het oorlogh moest opgehouden werden. Soo dat deze Raedt, komende van luyden haer de gheleghentheydt des Landts niet verstaende, ten uystersten bederffelyck en quaet was, en soud' in plaets van den Vyant te krencken, wel haest ons eyghen Staet gantsch uytgheteert en op niet ghebracht hebben". Het sluiten van den uitvoer van zuivelproducten had dus wel ernstige gevolgen.

De zuivelexport bleef daarna, in de bloeiperiode der Republiek, een belangrijke rol spelen. Volgens de kroniek van *Gouthoeven* behoorde „de ontellijcke menichte van butter, casen en ander zuyvel dat men in Hollant vint, ende gevoert wert alle de wereld door" tot een der „mynen of bergen" van Holland, die alle neringen ter wereld te boven gaan ²⁾. Met nadruk wordt van den uitgebreiden export van boter en kaas gewag gemaakt. *Leeghwater* deelt aangaande Holland mede, dat er geen land is, „alwaar men de boter en kaas zoo schoon, goed, smakelijk en rein kan maken, zoodat in andere Landen de voorzegde waren zoo begeerd zijn en getrokken worden, dat ze om hare deugd nimmer overvloedig genoeg schijnen te zijn" ³⁾. Werd aan het einde van het eerstbehandelde tijdvak onze zuivelexport op een waarde van een millioen gl. getaxeerd, sedert was deze volgens *H. de Groot* nog aanzienlijk toegenomen. Al was door de vermeerderde bevolking en welvaart de binnenlandsche consumtie vergroot, daar stond tegenover, dat door de droogmakerijen het graslandoppervlak aanmerkelijk was uitgebreid ⁴⁾. Boter en kaas behoorden in de 17de eeuw tot de belangrijkste handelswaren van de Republiek, tot diegene, waarvan de omzet het grootst was ⁵⁾. Het beste van de binnenlandsche productie werd voor uitvoer bestemd. Voor eigen gebruik vond zelfs invoer van goedkooper buitenlandsch zuivel plaats. Een Engelsch schrijver merkt voor omstreeks het midden van de 17de eeuw aangaande onze voorouders op: „they send abroad the best of their own butter, and buy the cheapest out of Ireland, or the north of England, for their own use" ⁶⁾.

¹⁾ Velius, *Chronyck van Hoorn*, derde druk, bl. 260.

²⁾ Van *Gouthoeven*, *Chronycke van Holland*, bl. 6; voorbericht 2de dl.

³⁾ *Leeghwater*, *Het Haarlemmer-Meer Boek*, bl. 26 enz.

⁴⁾ *Wtewaal*, *Bijdr. tot de Staathuish.kunde I*, bl. 34.

⁵⁾ *Becht*, *Statistische Gegevens betr. den Handelsomzet van de Republiek*, bl. 96.

⁶⁾ Dit was Sir William Temple. Zie: D. Macpherson, *Annals of Commerce*, Vol. II, 1805, bl. 134.

De laatste helft van de 17de eeuw was voor den zuiveluitvoer minder gunstig doordat, zooals nader zal blijken, den handel op Frankrijk steeds meer bezwaren in den weg werden gelegd en de Iersche boter door sluiting van de Engelsche markt de onze allerwege concurrentie aandeed.

Evenals de productie ondervond de export in den loop van de 18de eeuw de gevolgen van de hevige veepestepidemieën. In 1739 wordt vermeld, dat de Hollandsche weiden zulk een overvloed van boter en kaas uitleveren, dat daarin een aanmerkelijke buitenlandsche handel gedreven wordt ¹⁾. In de tweede helft van deze eeuw wordt die handel weliswaar nog zoo aanzienlijk genoemd, dat wij daarin de kroon van allen spannen, maar toch wordt in 1768 en 1775 groote achteruitgang geconstateerd ²⁾. Ook in dezen tijd kwam invoer van zuivel (o.a. van kaas uit Oost-Friesland) voor de binnenlandsche consumtie voor, terwijl de duurder eigen producten werden geëxporteerd ³⁾.

Gaan wij thans na welke van onze zuivelproducten in 't bijzonder voor export in aanmerking kwamen. Zoowel boter als kaas werden naar het buitenland gezonden, doch het eerste artikel in mindere mate dan het tweede ⁴⁾. Wel werd een uitgebreide handel in vreemde boter gedreven. Voor zoover van boteruitvoer naar bepaalde landen melding wordt gemaakt, is meestal niet uit te maken of dat binnenlandsch product betreft, dan wel buitenlandsch, dat over ons land wordt verhandeld. Volgens de Rotterdamsche memorie van 1705 tegen de hooge invoerrechten op de buitenlandsche zuivelproducten (zie boven bl. 107) zou sedert de invoering daarvan in 1671 de export van binnenlandsche boter sterk zijn afgenomen. Daarvóór werd deze, w.o. de Friesche, in groote hoeveelheid verzonden ⁵⁾. Het tijdschrift „De Koopman” (tweede helft van de 18de eeuw) noemt de verzending van boter en kaas beide groot, maar van de binnenlandsche producten wint de laatste het. De Hollandsche boter diende meest voor eigen gebruik ⁶⁾. Voor zoover boteruitvoer plaats vond betrof dit vooral onze beste soorten. *Ricard* deelt mede, dat alleen zomerboter geëxporteerd werd ⁷⁾. Naar *Le Long* werden Leidsche en Delftsche boter voor de beste van Holland gehouden en alom naar het buitenland verzonden ⁸⁾. In het laatste gedeelte van de 18de eeuw is door de opkomst van Engeland als industriestaat de boterexport weer toegenomen, vooral van het Friesche product. In 1789 wordt gemeld, dat de Friesche boter slechts voor een klein gedeelte direct naar het buitenland gaat, waaruit geconcludeerd mag wor-

¹⁾ Teg. Staat der Ver. Nederl. I, bl. 569.

²⁾ De Koopman I, bl. 212, 221; V, bl. 96.

³⁾ A. Kluit, Statistiek der Vereenigde Nederlanden (handschrift), bl. 191.

⁴⁾ Zie bl. 104. ⁵⁾ Res. Holl. 1705, bl. 148, 151.

⁶⁾ De Koopman I, bl. 222 enz.

⁷⁾ Ricard, *Traité General du Commerce*, bl. 112.

⁸⁾ Le Long, *De Koophandel van A'dam* III, bl. 9.

den, dat deze over Holland werd uitgevoerd ¹⁾). Waarschijnlijk begon Engeland toen af te nemen. Aan het einde van de 18de eeuw ving de directe boterexport uit Friesland via Harlingen aan ²⁾).

Onze kaas was in het buitenland zeer gezocht en vormde een belangrijken tak van handel ³⁾. In het bijzonder de Noordhollandsche zoetemelksche of Edammer werd uitgevoerd ⁴⁾. Van hoeveel belang de kaasexport voor Hollands Noorderkwartier in 1575 was, blijkt uit de in dat jaar getroffen bijzondere regeling voor de opbrengst der licenten van zuivelproducten ⁵⁾. In een in 1766 door verscheidene kaaskoopers te Amsterdam en in het Noorderkwartier aan de St. Gen. gezonden request betreffende het uitvoorrecht op de z.g. klotkaas, waarmede huns inziens slechts bedoeld kon zijn de Edamsche roode en witte kaas, wordt opgemerkt, dat deze naar alle gewesten in zeer groote hoeveelheid werd verzonden, zulks in tegenstelling met de z.g. zoetemelksche of Stolksche (dus het Zuidhollandsch product), die slechts weinig werd uitgevoerd ⁶⁾. In 1770 waren de kaasprijzen te Hoorn door den sterken uitvoer naar het buitenland hoog ⁷⁾. Naast de Edammer was de Leidsche komijnekaas in den vreemde het meest begeerd ⁸⁾. Deze beide kaassoorten stonden in kwaliteit bovenaan, zoodat weer het beste werd geëxporteerd. Soms echter werden de andere kaassoorten eveneens onder onze uitvoerartikelen genoemd. *Montanus* vermeldt, dat de Texelsche schapenkaas tot naar verre landen werd gevoerd ⁹⁾ en *Le Long* deelt mede, dat deze kaasjes alom verzonden werden ¹⁰⁾.

De zuivelexport geschiedde meest vanuit Holland. In het Noorderkwartier was Hoorn in den aanvang van de Republiek een belangrijke uitvoerplaats, in hoofdzaak van kaas. De handel van de Hoornsche kaaskoopers strekt zich in 1586 tot Spanje en Portugal, sedert de 17de eeuw tot Italië en elders uit ¹¹⁾. Gedurende de geheele 17de en 18de eeuw heeft Hoorn haar positie in dit opzicht kunnen handhaven ¹²⁾. „Men (kan) bijkans zeggen, dat deze Stad geheel Europa van Kaes voorziet”, schrijft *Le Long* ¹³⁾. Ook de kaaskoopers in de andere marktsteden en zelfs in de kleinere plaatsen van het Noorderkwartier namen aan den zuivel-export deel ¹⁴⁾.

Naast de steden in het Noorderkwartier moeten Amsterdam en Rotterdam als plaatsen met grooten handel in en uitvoer van zuivelproducten genoemd worden. De opmerking van *Mr. Bijlsma*, dat Rotterdams handel oorspronkelijk hoofdzakelijk was aange-

¹⁾ Teg. St. v. Friesl. IV, bl. 596. ²⁾ Zie bl. 120.

³⁾ Brugmans, A'dam in de 17de eeuw II, bl. 160. ⁴⁾ Ricard, t.a.p., bl. 68.

⁵⁾ Zie bl. 90. ⁶⁾ Gr. Pl. B. IX, bl. 1245.

⁷⁾ Zie het prijsverzicht op bl. 60. ⁸⁾ De Koopman I, bl. 223.

⁹⁾ *Montanus*, Beschrijving van de Nederlanden, bl. 245.

¹⁰⁾ *Le Long*, De Koophandel van A'dam III, bl. 35.

¹¹⁾ *Veltus*, t.a.p., bl. 260, 338.

¹²⁾ Zie bl. 95, 123, 125, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 137.

¹³⁾ *Le Long*, t.a.p., bl. 23. ¹⁴⁾ Zie bl. 57.

wezen op de voortbrengselen van de Hollandsche zuivelbereiding en op de vangsten van de haringteelt, waaruit de bredere strooming van de koopvaardij ter zee zich had ontwikkeld, geldt eveneens voor Amsterdam ¹⁾. In beide steden bleven de zuivelproducten voorwerp van een levendigen handel en zij ijverden steeds tegen maatregelen, die dezen belemmerden. Een bewijs, dat de zuiveluitvoer vanuit beide in de 18de eeuw van beteekenis was, bevatten de Nederlandsche Jaarboeken over 1757 tot 1762. In deze jaren had de Nederlandsche scheepvaart veel te lijden van kaperij, vnl. van de Engelschen. Verschillende lijsten van aangehouden en beroofde schepen komen in de Jaarboeken voor onder (niet altijd volledige) opgave van de haven van vertrek, de plaats van bestemming en de lading. Deze opgaven geven, voor zoover zuivelproducten betreft, steeds Amsterdam, Rotterdam of de Maas als uitvoerplaatsen aan. Het vrij groot aantal vermelde gevallen gaf mij aanleiding na te gaan of hieruit weer den grooteren omvang van den kaasuitvoer zou blijken. Dit was inderdaad het geval, aangezien als lading ongeveer twee maal zoo vaak kaas wordt opgegeven dan boter. Groote partijen worden soms genoemd. In een geval werden 6000 kazen vernield, in een ander meer dan 1000 stuks geroofd. Een ander bewijs voor de groote beteekenis van den zuivelexport uit beide steden leveren de reglementen van de veerdiensten op buitenlandsche havens. In de lijsten van het vrachtloon zijn overal bedragen voor boter en kaas opgenomen ²⁾. In 't algemeen moest voor den handel met de plaatsen, waarop een veerdienst was ingesteld, daarvan gebruik worden gemaakt.

Ongetwijfeld werd het grootste gedeelte van onze boter en kaas vanuit de genoemde havensteden uitgevoerd, doch daarnaast worden soms andere plaatsen in dit verband vermeld. Het Friesche zuivel werd weliswaar hoofdzakelijk via Holland verhandeld, maar te Harlingen, waar eveneens zuivelkooplieden gevestigd waren, vond bijwijlen directe uitvoer naar het buitenland plaats ³⁾. Vanuit Groningsche plaatsen ging in de 18de eeuw een gedeelte der boter en kaas naar Oost-Friesland ⁴⁾. Uit een in 1697 tot de St. Gen. gericht verzoek van boterkoopers van den Bosch, Breda en Bergen op Zoom, om de boter vandaar uitgevoerd wordend gelijk te stellen met de Friesche, Groningsche en Kuinder boter, nl. 't vat op 1 gl. inplaats van op 1 gl. 10 st., blijkt, dat vanuit die plaatsen eenige boterexport plaats vond ⁵⁾.

De uitvoer van Friesche en Noordhollandsche boter en kaas naar 't zuiden geschiedde in de eerste tijden van de Republiek over Zeeland ⁶⁾. Meer dan een eeuw later was dit, b.v. blijkens klachten in 1691 en 1706 over de heffingen op den uitvoer in Zee-

¹⁾ Bijlsma, Rotterdams Welvaren, bl. 85. Brugmans, A'dam in de 17de eeuw II, bl. 14, 160.

²⁾ Zie bl. 124, 125, 126, 127. ³⁾ IJpey, Prijsverhandeling, bl. 60.

⁴⁾ De Koopman II, bl. 107. Meden wordt hier speciaal genoemd.

⁵⁾ Res. Holl. 1697, bl. 743. ⁶⁾ Res. Holl. 1575, bl. 346, 442; 1597, bl. 183.

land, nog het geval ¹⁾). De zuiveluitvoer in oostelijke richting liep o.a. langs Nijmegen, Arnhem en Deventer ²⁾). Eensdeels werden de zuivelproducten in die richting per scheepsgelegenheid langs de groote rivieren getransporteerd, anderdeels per as langs de landwegen. Aan dezen laatsten handel werd, naast de Hollandsche steden (vooral Amsterdam), door Friesland en Groningen direct deelgenomen ³⁾).

Statistische gegevens omtrent den zuivelexport zijn tot heden weinig gevonden. Een totaal cijfer voor het land ontbreekt zelfs geheel. We hebben in de eerste plaats cijfers voor Amsterdam over de jaren 1649, 1667, 1680, 1753, 1774, 1789 tot en met 1792. En verder de in- en uitvoercijfers voor Rotterdam en Dordrecht (te zamen) over 1680. Meer is tot nu toe niet gevonden. De oogst is dus wel buitengewoon schraal en onvolledig, doch niet geringer dan voor andere waren.

Uitvoer van kaas te Amsterdam in 1649, 1667 en 1680.

	Zoetemelksche kaas.	Kanterkaas.	Totaal.
In 1649 .	1.605.303 pond	3.404 schippond	2.626.503 pond
„ 1667 .	1.283.504 „	1.264 ² / ₈ „	1.662.904 „
„ 1680 .	1.040.720 „	603 „	1.221.620 „

(Naar Sloets Tijdschrift, 13de dl., bl. 12).

Bovenstaande cijfers voor 1667 worden mede aangetroffen in de volgende

Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam van 1 Oct. 1667 tot 30 Sept. 1668.

OMSCHRIJVING	Ingekomen	Uitgegaan
<i>Boter.</i>		
Eetbare Hollandsche Boter	Niets.	69 ⁵ / ₈ ton = 22.280 pond.
Vriessche roode Boter, Sweetsche, Noortsche, Engelsche, ende alle andere van buyten 's Landts inkomende, mitsgaders de witte oneetbare Boter	3242 ¹ / ₂ tonnen = 1.037.600 pond.	1737 ¹ / ₄ tonnen = 555.920 pond.
Kopkens Boter, mitsgaders Boter vallende in de Meyerije van 's Hertogen-Bossche, Marquisat van Bergen, Baronije van Breda. . .	Niet.	Niet.
<i>Caes.</i>		
Hollandsche ende alle andere Soetemelcx Caes, de Hobben daeronder begrepen, groene ende witte 's Gravesantsche, Tesselsche, Wieringer ende allerhande Schapekaes	284.600 pond.	1.283.504 pond.
Groene ende witte Kanterkaes, ende diergelijcke. Klotkaes.	Niets.	1264 ² / ₃ schippond.
Alle Uyttheemsche Kaes sal in 't inkomen vrij zijn ende in 't uytgaen betalen ghelijck alle andere Caes, elck na zijn soorte	Niets.	300 stux.
Permesaen	400 pond.	Niets. 155 pond.

(Naar Dr. H. Brugmans in Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 19de dl., bl. 137 enz.).

¹⁾ Res. Holl. 1691, bl. 816; 1706, bl. 597. ²⁾ Zie bl. 90.

³⁾ Zie bl. 93. Verder: Diferee, De Geschiedenis van den Nederlandschen Handel, bl. 399.

In- en uitvoer van zuivelproducten te Amsterdam in 1774.

	<i>Invoer.</i>	<i>Uitvoer.</i>
<i>Boter</i> (vreemde) .	159.125 pond.	116.590 pond.
„ (inlandsche).	—	82.900 „ (259 ¹ / ₁₆ ton).
	Totaal. . .	199.490 pond.
<i>Kaas</i> (vreemde) .	7.475 pond.	17.664 pond.
„ (inlandsche).	—	3.515.393 „
	Totaal. . .	3.533.057 pond.

(Naar Mr. N. W. Posthumus in Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 34ste dl., bl. 520 enz.).

In- en uitvoer van boter in het ressort der Admiraliteit te Amsterdam.

	<i>Invoer.</i>	<i>Uitvoer.</i>
1753	59.965 ponden.	82.282 ponden.
1789	138.555 „	307.128 „
1790	64.047 „	233.043 „
1791	20.635 „	578.045 „
1792	7.010 „	568.389 „

(Alg. Rijksarchief, Collectie Goldberg, nr. 201. Bundel: Nader beredeneerde Artikelen van de Lijst der Gemeene Middelen).

In- en uitvoer van zuivelproducten te Rotterdam en Dordrecht in 1680.

	<i>Invoer.</i>	<i>Uitvoer.</i>
<i>Buitenlandsche boter.</i> 8 ¹ / ₂ vat = 2550 pond.		286 vat = 85.800 pond.
<i>Witte en Edammer kaas</i>	—	1.091.700 „
<i>Kanterkaas.</i>	—	807.900 „
	Kaas totaal. . .	1.899.600 pond.

(Naar Mr. N. W. Posthumus in Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 34ste dl., bl. 531).

De cijfers van den kaasuitvoer te Amsterdam in 1649, 1667 en 1680 komen voor in een stuk, waarschijnlijk afkomstig van Amsterdamsche kooplieden, die bewijzen zochten voor den achteruitgang van den handel¹⁾. De cijfers geven inderdaad over die jaren een vermindering van meer dan de helft aan. Intusschen moeten hierbij drie zaken niet uit het oog worden verloren. Ten eerste zullen de cijfers in verband met de bedoeling van het stuk zeker niet geflatteerd zijn. In de tweede plaats betreffen de cijfers slechts den Amsterdamschen handel en gelden dus niet voor den handel van ons geheele land. En in de derde plaats werd er bij den uitvoer zeer veel gefraudeerd. De cijfers van de weergege-

¹⁾ Brugmans in: Amsterdam in de 17de eeuw II, bl. 46. Zie ook bl. 102.

ven statistiek blijven dus zelfs voor Amsterdam alleen zeker beneden de werkelijkheid ¹⁾).

Amsterdam was blijkens deze gegevens een belangrijke zuiveluitvoerplaats. Prof. Blink schrijft dienaangaande: „De locale zuivelmarkten hadden van de 16de tot de 19de eeuw hun groot afzetcentrum te Amsterdam, de groote zuivelmarkt des lands. Van alle verspreide gewestelijke markten werd de zuivel, welke er te veel was, naar Amsterdam vervoerd” ²⁾).

Had Amsterdam inderdaad een zoo overwegende beteekenis voor den zuivelhandel? Door het op één uitzondering na ontbreken van gegevens voor andere steden zijn vergelijkingen moeilijk te treffen. Gelijk vermeld bedroeg de kaasproductie van het Noorderkwartier alleen \pm 20 millioen pond. Deze hoeveelheid werd hoofdzakelijk uitgevoerd, stel voor $\frac{4}{5}$. Dan had de kaasexport uit dit eene geweest al een omvang van 16 millioen pond. Uit dit cijfer volgt echter, dat de beteekenis van Amsterdam als uitvoerplaats voor kaas minder overheerschend is geweest dan het hiervoor aangehaalde doet vermoeden. Verreweg het grootste gedeelte werd langs andere havens uitgevoerd. Vergelijking van de bekende uitvoercijfers voor Amsterdam en voor Rotterdam-Dordrecht gezamenlijk, beide over 1680, bevestigt zulks. De uitvoer was over dat jaar vanuit de laatste steden aanmerkelijk hooger. Ook de uitvoer vanuit de Noordhollandsche steden zal ongetwijfeld zeer aanzienlijk zijn geweest; cijfers zijn daaromtrent jammer genoeg niet bekend. Opvallend is de geringe uitvoer van Noordhollandsche kaas (klootkaas) via Amsterdam. De gegevens van den Amsterdamschen kaasuitvoer in 1774 geven aan, dat de in de 17de eeuw geconstateerde achteruitgang was tot staan gekomen en dat ongeveer een eeuw later de uitvoer zelfs hooger was dan in een der vroeger bekende jaren.

Wat de boter aangaat, daarvan werd te Amsterdam in 1667/68 bijna tweemaal zooveel meer in- dan uitgevoerd. Te Amsterdam vond veel invoer van buitenlandsche boter plaats. In 1774 overtrof de in- den uitvoer eveneens nog, maar voor beide zijn de cijfers sterk gedaald. In de overige jaren overtrof de uitvoer den invoer en de eerste vertoont in het laatst van de 18de eeuw een groote toename. Het cijfermateriaal is voor boter evenmin volledig als voor kaas; toch geeft het den indruk, dat vanuit andere plaatsen een belangrijker uitvoer moet hebben plaats gevonden, en dat de beteekenis van Amsterdam voor dit artikel wel eens overschat is. Zoo werd Harlingen aan het einde van de 18de eeuw een belangrijke uitvoerhaven voor boter naar Engeland. Medegedeeld wordt, dat de uitvoer van boter van Harlingen naar dat land tot op het jaar 1806 de 60.000 vierden jaarlijks nog niet was te boven gegaan ³⁾. Vóór 1806 was de uitvoer uit Harlingen dus al veel grooter dan uit Amsterdam.

¹⁾ Becht, t.a.p., bl. 191. ²⁾ Blink, Zuivelindustrie en Zuivelhandel, bl. 106.

³⁾ Hylkema, Historische Schets, bl. 5 noot. In de jaren 1836 tot 1840 bedroeg de uitvoer vanuit Harlingen gemiddeld over de 183.000 vierde vaten.

33. De afzetgebieden en daarmee onderhouden handelsbetrekkingen.

Alvorens tot behandeling van den uitvoer van zuivelproducten naar bepaalde landen over te gaan, moge de aandacht worden gevraagd voor enkele bijzondere afzetgelegenheden naast het gewone binnenlandsch verbruik.

Dit betreft in de eerste plaats de legers. Vooral in tijden van oorlog waren daarvoor belangrijke hoeveelheden zuivel, vnl. kaas, benoodigd. De Hollandsche resolutieboeken maken over de jaren 1585-'87 herhaaldelijk melding van groote aankopen van kaas voor de proviandeering van 't leger en van bepaalde vestingen en forten. Deze aankopen geschieden bijna steeds in 't Noorderkwartier, een nieuw bewijs dat genoemd gewest het belangrijkste kaasproductiegebied was. In 1672 werden de steden aangeschreven zooveel boter en kaas naar 't leger te zenden als doenlijk was ¹⁾. In 1706 en 1707 werd bepaald, dat zendingen boter en kaas, bestemd voor de legers in de Spaansche Nederlanden, vrij van uitgaande rechten zouden zijn ²⁾. Een aanzienlijke order tot aankoop van Iersche boter en vleesch voor 't garnizoen te Maastricht was in 1755 voor de St. Gen. aanleiding den Raad van State te verzoeken voor 't vervolg bij inkoop van goederen en vivres voor 's Lands rekening binnenlandsche producten te prefereeren ³⁾.

Verder dient in dit verband het verbruik door de talrijke visschers- en koopvaardijvloeden genoemd te worden. Wat de eerste betreft zijn eenige cijfers bekend van het benoodigde voor de z.g. Groenlandsche walvischvaarders. In een adres aan de Amsterdamsche regeering van 1733 wordt opgegeven, dat de 180 walvischvaarders meenamen 2880 vierendeelen boter ter waarde van 57.600 gl., 144.000 pond kaas, waarde 18.000 gl. en 20.000 pond groene en Leidsche kaas, waarde 1500 gl. Dus aan zuivel totaal voor een som van 77.100 gl. ⁴⁾. In 1773 werd door de prijsstijging het voor deze vloot jaarlijksch benoodigde zuivel op een waarde van 98.000 gl. aangegeven ⁵⁾. De proviandeering van de oorlogs- en koopvaardijvloot (deels) moest sedert 1687 uitsluitend met binnenlandsche zuivel geschieden ⁶⁾. Overigens deden de Nederlandsche schippers veelal hun voorraden daar op, waar ze 't goedkoopst waren. In 1714 klaagt onze vertegenwoordiger te Hamburg, dat onze koopvaardijshepen op de z.g. Kleine Oost, waarvan het aantal wel 2000 bedroeg, hun victualie en winterprovisie niet hier te lande inkochten, maar te Altona. Tegen een bestaand uitvoerverbod in waren verscheidene lasten boter naar Holland vertrokken ⁷⁾. Ondanks dergelijke gevallen zal de koop-

¹⁾ Res. Holl. 1585, bl. 732 enz., 785 enz., 794; 1586, bl. 393; 1587, bl. 673, 828; 1672, bl. 1213.

²⁾ Recueil van Zeesaken III, bl. 491, 501, 507. ³⁾ Gr. Pl. B. VIII, bl. 929.

⁴⁾ Teg. Staat der Ver. Nederl. I, bl. 601, enz. ⁵⁾ De Koopman IV, bl. 204

⁶⁾ Zie bl. 101. ⁷⁾ Res. Holl. 1714, bl. 10, 15.

vaardijvloot veel zuivel afgenomen hebben. De regeling van het rantsoen van spijs en drank op de schepen van de Oostindische Compagnie gaf b.v. voorschriften betreffende het bewaren van de medegegeven kazen ¹⁾).

De Koloniën. Hoewel de koloniën niet het belangrijkste zuivelafzetgebied vormden, bestaat er eenige aanleiding de behandeling van den uitvoer daarheen vooraf te laten gaan aan die naar andere landen. Van verzending van zuivelproducten naar de overzeesche bezittingen wordt al vroeg melding gemaakt. Reeds in 1620 wordt bericht, dat boter en kaas werden gebracht tot in Oost- en West-Indië ²⁾. Naar Suriname en andere koloniën (hieronder viel Oost-Indië niet) mocht volgens voornoemde regeling van 1687 ³⁾ wel buitenlandsche boter en kaas worden gezonden, doch alleen vanuit ons land, hetgeen aan het binnenlandsch zuivel een voorsprong ten bedrage van de invoerrechten volgens de lijst van 1655 bezorgde. Het tarief van 1725 stelde, gelijk wij zagen, goederen naar Oost- en West-Indië en Suriname vrij van uitgaande rechten ⁴⁾).

Naar „De Koopman” was de grootste trek van de kaas o.a. op Oost- en West-Indië, wat dus voor de tweede helft van de 18de eeuw geldt ⁵⁾. De Westindische Compagnie dreef meer actieven handel dan de Oostindische. Tal van producten werden naar West-Indië gezonden ⁶⁾. Volgens een lijst van 1765 trok de Compagnie ter verzending daarheen: kaas van Edam, Hoorn en de meeste Noordhollandsche en vele Zuidhollandsche steden, boter en kaas uit Friesland, boter uit Groningen en de Ommelanden en uit Mastenbroek, Kuinre en vele andere plaatsen in Overijssel ⁷⁾. *Le Long* geeft op, dat naar Suriname boter en kaas werden gezonden ⁸⁾. Op de kaperlijsten in de Nederl. Jaarboeken over 1757 tot 1762 komen meerdere schepen naar West-Indië (Martinique, S. Domingo, St. Eustatius) voor, die boter (w.o. Iersche) en kaas als lading in hadden. In 1780 vond zooveel verzending van eetbare waren naar de Westindische eilanden, vnl. naar St. Eustatius, plaats, dat dit een der oorzaken van duurte in het zuivel was ⁹⁾. De vierde Engelsche oorlog maakte aan dezen uitvoer een einde. Blijkens een request van kooplieden aan de Staten van Holland in 1781 nopens de vaart op West-Indië, waren vele van onze landbouwartikelen aldaar noodig, hetgeen het platteland ten goede kwam ¹⁰⁾. Deze gegevens vestigen den indruk, dat de koloniën, vooral die in West-Indië in hun bloeitijd in de 18de eeuw, vrij veel zuivelproducten hebben afgenomen.

¹⁾ Teg. Staat der Ver. Nederl. I, bl. 501. ²⁾ Gouthoeven, t.a.p., voorbericht 2de dl. ³⁾ Zie bl. 101. ⁴⁾ Zie bl. 110. ⁵⁾ De Koopman I, bl. 223.

⁶⁾ Diferee, Geschiedenis van den Nederl. Handel, bl. 514.

⁷⁾ Le Long, De Koophandel van A'dam II, bl. 225. ⁸⁾ Aldaar, bl. 235.

⁹⁾ Gem. Archief te Hoorn nr. 15, Vervolg op Velius' Kroniek.

¹⁰⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1781, bl. 1202.

Duitschland. Evenals vroeger ging gedurende dit geheele tijdperk ons zuivel naar verschillende streken van Duitschland. Deze handel geschiedde langs drie wegen. Het verkeer met Noord-Duitschland vond vnl. plaats over Hamburg, Bremen en Emden. Verder werd veel handel gedreven met de Rijnstreken, stapelplaats Keulen. Ten slotte werd het gebied tusschen het achterland van Bremen en Emden en den Rijn vanuit onze oostelijke provinciën van het noodige voorzien, waarbij de goederen per as (met de z.g. Hessenkarren) vervoerd werden.

Uit klachten over heffing van te hooge convooirechten van Nederlandsche boter en kaas te Nijmegen, Arnhem en Deventer volgt, dat in 1580 deze producten naar Duitschland werden verzonden¹⁾. Verder werd melding gemaakt van den strijd, die Overijsel en in 't bijzonder Deventer in 1598 en '99 in de Staten-Generaal voerde tegen de licentheffing van goederen, door dat gewest naar Duitschland getransporteerd²⁾. De daarop betrekking hebbende stukken bewijzen, dat op het eind van de 16de eeuw een bloeiende handel in boter (o.a. in Friesche roode boter) met den Rijn bestond, zoodat zelfs in één maand van Deventer 270 vaten boter den Rijn op vervoerd werden. Ook kaas wordt onder de geëxporteerde waren genoemd³⁾.

In de 17de eeuw bleef Duitschland zuivelproducten van hier betrekken. Onze boter, kaas, haring, enz. werden allerwege in Duitschland gebracht⁴⁾. Te Hoorn kwamen in 't begin van deze eeuw dagelijks kooplieden Rijn (en Maas) af om zich op de gewone weekmarkten van zuivel te voorzien⁵⁾. De handel op Noord-Duitschland werd vooral vanuit Amsterdam gedreven, welke stad op Hamburg en Bremen veerschepen had⁶⁾. Rotterdam had in dien tijd op deze havens nog weinig vaart⁷⁾. Voor den handel met het Rijngebied hadden echter Rotterdam en Dordrecht den voorrang⁶⁾. Bij dit verkeer moeten onze zuivelproducten betrokken zijn geweest, want wij voorzagen geheel West-Duitschland o.a. van kaas⁸⁾.

In overeenstemming met hetgeen omtrent onzen zuivelexport in 't algemeen werd opgemerkt, hebben de gegevens betreffende den uitvoer naar Duitschland in de 18de eeuw meest betrekking op kaas. Jaarlijksch werden vele honderden centenaars van dit product uit Holland en Friesland ontvangen, die b.v. vanuit Amsterdam over Hamburg en Bremen verzonden werden⁹⁾. Vooral de welsmakende Edammer roodkorsten waren er zeer gezocht, doch ook de Friesche zoetemelksche kazen werden, na rood geverfd te

1) Zie bl. 90. 2) Zie bl. 92.

3) Sloet, Tijdschr. voor Staathuish.kunde, 12de dl., bl. 145 enz.

4) Gouthoeven, t.a.p., voorbericht v. h. 2de dl.

5) Velius, t.a.p., bl. 338.

6) Brugmans in: A'dam in de 17de eeuw II, bl. 76.

7) Bijlsma, Rotterdams Welvaren, bl. 56. 8) Diferee, t.a.p., bl. 399.

9) De Koopman I, bl. 223; II, bl. 9. Wagenaar, Amsterdam, 2de stuk, bl. 526.

zijn, voor Edammers verkocht ¹⁾). De handel van Rotterdam op de Duitsche Noordzeehavens was na het midden van de 18de eeuw aanmerkelijk toegenomen. In 1760 werd een ordonnantie voor de beurtschippers van Rotterdam op gemelde steden vastgesteld. Op de vrachtlĳst van dit veer komen boter en kaas voor. Bepaald werd, dat het aan één of twee kooplieden vrij zou staan een schip te bevrachten met kaas, welk artikel dus tot de belangrijkste behoorde ²⁾). Uit Groningen ging rechtstreeks eenige boter en kaas naar Oost-Friesland ³⁾). De 18de eeuw kenmerkte zich voor Duitschland door een toenemenden bloei van het fabriekswezen ⁴⁾, wat een gunstige uitwerking op onzen zuiveluitvoer gehad moet hebben. Verzending van kaas naar het Rijngebied (Keulen) wordt herhaaldelijk vermeld ⁵⁾). De vrachtlĳst voor de beurtschippers tusschen Amsterdam en Keulen van 1791 bevat gespecificeerde opgaven voor boter en voor kaassoorten ⁶⁾).

Een geduchte concurrentie ondervond ons zuivel in Noord-Duitschland van de Oostfriesche kaas. Een groote hoeveelheid daarvan werd ieder jaar uit Oost-Friesland en Holstein over Bremen en Hamburg naar Duitschland vervoerd. Gelijk de Friesche werden deze kazen rood geverfd om voor Edammer zuivel door te gaan. Zwitserland importeerde eveneens kaas in Duitschland, doch doordat de Emmenthaler kaas sterk afwijkt van de onze, was deze geheel faire mededinging minder bezwaarlijk ⁷⁾).

De Zuidelijke Nederlanden waren te allen tijde een gewichtig afzetgebied voor ons zuivel. Ook in de oorlogsjaren vóór 1648, niettegenstaande de toen geheven hooge licentrechten. De Spaansche regeering moest dezen invoer noodgedwongen toestaan ⁸⁾). Reeds in 1575 was de export van Noordhollandsche kaas over Zeeland naar vijandelijk land van veel beteekenis ⁹⁾). Friesland zond blijkens een geschil met Holland over de licentheffing in 1597 zoowel boter als kaas naar de Spaansch gebleven gewesten ¹⁰⁾). Deze zuivelexport vond echter vooral plaats vanuit het daartoe bij uitstek gunstig gelegen Rotterdam, dat beurtvaarten op Antwerpen en Gent had. Een memorie van het jaar 1607 noemt onder de voornaamste koopmanschappen, die door ons land op de Zuidelijke Nederlanden, in 't bijzonder op Antwerpen, verhandeld werden, in de eerste plaats zuivel. Tot dezen uitvoer zal de Rotterdamsche handel zonder twijfel belangrijk hebben bijgedragen ¹¹⁾). Kaas en boter behoorden tot de eerste arti-

¹⁾ Chomel, Huish. Woordenboek III, bl. 1377.

²⁾ Nederl. Jaarboeken 1760, bl. 633 enz. ³⁾ Zie bl. 117.

⁴⁾ De Rooy, Gesch. v. d. Nederl. Handel, bl. 773.

⁵⁾ De Koopman I, bl. 223. Le Long, De Koophandel van A'dam III, bl. 192.

⁶⁾ Le Long, t.a.p., bl. 202 enz. ⁷⁾ Chomel, t.a.p., bl. 1376 enz.

⁸⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 51.

⁹⁾ Resol. v. Holl. 1575, bl. 346, 442. ¹⁰⁾ Res. Holl. 1597, bl. 183.

¹¹⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 51.

kelen, die door deze stad gezonden werden en kwamen op de vrachtlĳst van de beurtvaart op Antwerpen van 1612 voor ¹⁾).

De aanmerkelijke verlaging van de uitgaande rechten op zuivelproducten na het sluiten van het Bestand in 1609 (zie bl. 94) moet den uitvoer ten goede zijn gekomen, te meer wijl Brabant en Vlaanderen door 't gesloten blijven van de Schelde van den Nederlandsch-Zeeuwschen handel afhankelijk bleven. Onder de goederen, die onze zuidelijke bureu van Rotterdam betrokken, nemen de verspreide archiefgegevens voor dezen tijd naast haring en visch vooral kaas ²⁾). De klachten in 1621 bij de Staten-Generaal van Hoorn en andere plaatsen over de hooge licenten, vermelden eveneens verzending van kaas naar Zeeland, die natuurlijk vandaar werd uitgevoerd ³⁾). In 't bijzonder Edammer kaas werd veel naar Brabant verkocht ⁴⁾). In 1625 verbood de Spaansche regeering allen handel met de rebelleerende provinciën, doch het bleek niet mogelijk dezen maatregel te handhaven. Omstreeks 1635 behoorde blijkens verschillende akten kaas tot de belangrijkste artikelen van den Rotterdamschen handel naar Brabant-Vlaanderen ⁵⁾).

Langs de Maas naar Luik werd ons zuivel eveneens verzonden. Volgens *Velius* kwamen vandaar in den aanvang van de 17de eeuw dagelijks handelaars om op de weekmarkt te Hoorn kaas te koopen ⁶⁾). Dat de kaasuitvoer naar die streken in de tweede helft van die eeuw van belang was, volgt uit den aandrang van Holland in 1688 en '89 om voor graan en kaas vrijstelling te verkrijgen van een te Luik in te voeren belasting ⁷⁾). In de 18de eeuw zou de handel langs de Maas vrijwel alle beteekenis verloren hebben, doordat Pruisen in 1713 twee tolkantoren beneden Venlo vestigde ⁸⁾).

De meergenoemde Rotterdamsche memorie van 1705 (zie bl. 106) geeft aan, dat de binnenlandsche boter, in 't bijzonder de Friesche, vóór 1672 in groote hoeveelheid werd uitgevoerd naar Brabant en Vlaanderen, welke handel sindsdien zou zijn opgehouden ⁹⁾). Dat daarna nog wel uitvoer van Friesche boter naar de Spaansche Nederlanden plaats vond, blijkt uit het verzoek van de provincie Friesland in 1689 tot opheffing van een belasting, welke door de regeering te Brussel bij invoer werd geheven ¹⁰⁾). De in 1691 geuite klachten van kooplieden, handelend op Brabant en Vlaanderen, over de in Zeeland geheven hooge uitvoerrechten van boter en kaas, welke naar wij zagen ¹¹⁾), zelfs in 1706 nog gehandhaafd waren, toonen aan dat in dien tijd beide

¹⁾ Volgens ontvangen gegevens van den gemeentearchivaris te Rotterdam.

²⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 130, 132.

³⁾ Res. Holl. 1621, bl. 536. ⁴⁾ Gouthooven, t.a.p., bl. 95.

⁵⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 133 enz. ⁶⁾ *Velius*, t.a.p., bl. 338.

⁷⁾ Res. Holl. 1688, bl. 535; 1689, bl. 601.

⁸⁾ *Diferee*, t.a.p., bl. 495. ⁹⁾ Res. Holl. 1705, bl. 151 enz.

¹⁰⁾ Res. Holl. 1689, bl. 233. ¹¹⁾ Zie bl. 105, 108.

producten naar het zuiden geëxporteerd werden. Vanuit de Generaliteitslanden werd aan den uitvoer met boter deelgenomen.

Gedurende de 18de eeuw werden de Zuidelijke Nederlanden eveneens van hier met zuivel voorzien. *Wagenaar* deelt mede, dat van Amsterdam op Brabant en Vlaanderen allerlei waren gingen, die hier voortgebracht werden ¹⁾). Volgens de Rotterdamsche ordonnantie van de beurt op Duinkerken, Ostende en Brugge van 1770 stond het aan een of twee kooplieden vrij een schip met kaas te bevrachten, welk artikel dus blijkbaar tot de meest vervoerde behoorde. Het vrachtlloon bedroeg voor boter 8 st. en voor alle soorten kaas 10 st. per 100 pond ²⁾). Verder komen op de vrachtljsten van het Rotterdamsche veer op Sluis in Vlaanderen (1792) kaas en boter voor ³⁾).

Ook na het sluiten van den vrede in 1648 werden onzen zuivel-export naar of door de Zuidelijke Nederlanden soms moeilijkheden in den weg gelegd. Volgens het daar geldend tarief van 21 Dec. 1680 bedroeg het invoerrecht voor Hollandsche en Friesche boter 1 gl. per 100 pond, het uitvoerrecht 2 st. Voor Hollandsche witte zoetemelksche kaas, groene 's-Gravezandsche en Texelsche schapenkaas e.d. was het in- en uitvoerrecht per 100 pond resp. 8 en 2½ st., voor klookkaas per 100 stuks 12 en 2½ st. en voor groene en witte kanterkaas, lappenkaas, komijne kaas e.d. per 100 pond 4 en 1½ st. Verder sprak het tarief nog van gebroken kaas in tonnen, waarvoor per 100 pond bij in- en uitvoer 3 en 1¼ st. werd geheven ⁴⁾). In 1713 klaagt Doornik over nieuwe belastingen op boter, kaas enz. uit de Spaansche Nederlanden naar Frankrijk gevoerd wordend ⁵⁾). In 1745 werd door de regeering te Brussel zonder het vereischte overleg met de Republiek een uitvoerrecht op boter vastgesteld van 4 st. per pond, waarmede de Staten-Generaal verklaarden niet accoord te kunnen gaan ⁶⁾). In 1784 en '85 werd de uitvoer van zuivel naar de Oostenrijksche Nederlanden gedurende ongeveer een jaar door onze regeering verboden ⁷⁾).

Veel concurrentie ondervond onze boter in de Zuidelijke Nederlanden van de Iersche. Voorheen werd deze via onze havens betrokken, doch in 1706 werd gerapporteerd, dat te Ostende veel boter rechtstreeks uit Ierland werd ingevoerd, terwijl het invoerrecht verlaagd zou zijn ⁸⁾). Blijkbaar werd onze zuiveluitvoer daaraan ook in volgende jaren benadeeld, want in 1708 beraadslaagden de Staten van Holland over de vraag, hoe deze te bevorderen

¹⁾ *Wagenaar*, Amsterdam, 2de stuk, bl. 523.

²⁾ *Nieuwe Nederl. Jaarb.* 1770, bl. 908. Dat voor de goedkoopere kaas hooger vervoerloon werd gevraagd, zal waarschijnlijk zijn veroorzaakt, doordat er z.g. kaasstellingen voor moesten worden aangebracht.

³⁾ Volgens gegevens, ontvangen van den gemeentearchivaris te Rotterdam.

⁴⁾ *Recueil van Zeesaaken III*, bl. 361 enz.

⁵⁾ *Res. Holl.* 1713, bl. 389. ⁶⁾ *Recueil van Zeesaaken V*, bl. 323.

⁷⁾ *Gr. Pl. B. IX*, bl. 115, 118. ⁸⁾ *Res. Holl.* 1706, bl. 778.

en de verhindering daarvan door de invoeren te Ostende tegen te gaan ¹⁾. We zagen reeds eerder (zie bl. 106), dat tengevolge van de hooge invoerrechten op buitenlandsche boter de handel daarin deels naar Ostende was verplaatst, zoodat dit als een uitvloeisel van onze beschermende politiek zal moeten worden beschouwd. Ons tarief van 1725 bepaalde, dat bij uitvoer naar de Oostenrijksche Nederlanden alleen uitgaand of inkomend recht behoefde te worden betaald, wat maar 't hoogst was ²⁾.

Frankrijk was in dit tijdperk de grootste afnemer van onze zuivelproducten. De uitvoer daarheen heeft zelfs gedurende de eerste jaren van den opstand niet stilgestaan. Rotterdam had in de periode 1588-1609 een druk handelsverkeer met dit land. De export van Hollandsche voortbrengselen geschiedde hoofdzakelijk naar de Noord-Fransche havens en wel voor $\frac{4}{5}$ naar Rouaen. Naast haring betrof dit in de eerste plaats kaas, waarvoor in Noord-Frankrijk ruime afzet werd gevonden. Van minder beteekenis was de uitvoer naar de Zuidwest-Fransche havens, waarheen overigens ongeveer dezelfde artikelen verscheept werden ³⁾. De staking der vijandelijkheden ter zee (Duinkerker kapers) gedurende het Bestand kwam vooral aan de scheepvaart door het Kanaal ten goede. De koopmanschappen, die de Rotterdamsche handel in de eerste helft van de 17de eeuw naar Rouaen en andere Noord-Fransche havens placht uit te voeren, waren goeddeels dezelfde als vroeger. Kaas en boter namen daarbij een belangrijke plaats in. Op Rouaen werd zelfs een beurtveer ingesteld, waarschijnlijk in 1641. De bescheiden export naar de Zuidwest-Fransche havens bleef vrijwel bij 't oude ⁴⁾.

Amsterdam, dat in den handel op Frankrijk niet den boventoon voerde, zond naar dat land in de 17de eeuw eveneens boter en kaas ⁵⁾. De ordonnantie van 27 Jan. 1683 voor de beurtschippers varende van Amsterdam op Rouaen en St. Valery, stelde de vracht voor een ton boter naar de eerste plaats op 2 gl. 10 st. en voor 100 stuks zoetemelksche kazen, stellinggeld daaronder begrepen, op 5 gl. 5 st. Voor klotkaas, 1000 stuks voor een last gerekend, moest 20 gl. betaald worden ⁶⁾.

In het Noorderkwartier exporteerde Hoorn kaas naar Frankrijk ⁷⁾. De commissarissen van de Hoornsche kaasmarkt verzochten in een request, waarvan de datum niet is vermeld, doch dat van nã 1683 dateert, aan Burgemeesteren om een geregeld veer

¹⁾ Res. Holl. 1708, bl. 17 enz. ²⁾ Zie bl. 110.

³⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 24, 51 enz. Rotterdamsch Jaarboekje 1916, bl. 29.

⁴⁾ Bijlsma, bl. 135 enz.

⁵⁾ Brugmans in: Amsterdam in de 17de eeuw II, bl. 82 enz.

⁶⁾ Deze (gedrukte) ordonnantie trof ik aan in nr. 2567 van het gemeentearchief te Hoorn.

⁷⁾ De zuivelhandel van het Noorderkwartier op Frankrijk zal zich niet tot Hoorn beperkt hebben, doch voor andere plaatsen heb ik geen gegevens gevonden.

op Rouaen en St. Valery in te stellen onder toezicht van genoemde commissarissen, aangezien dit veer hoofdzakelijk voor de kaasmarkt en de negotie der kaaskoopers van belang zou zijn ¹⁾).

Boter wordt bij den uitvoer naar Frankrijk minder vaak genoemd. Vóór 1672 zou echter ook dit product, vooral het Friesche; veel naar de Fransche Nederlanden verzonden zijn ²⁾).

In de tweede helft van de 17de eeuw ondervond onze handel op Frankrijk verschillende moeilijkheden en ging sterk achteruit. De gevoerde zeeoorlogen brachten vooral aan de scheepvaart door het Kanaal groote nadeelen toe. De politieke verhouding met dit land was na den vrede van Munster slechter geworden, waarvan de handelsbetrekkingen den terugslag ondervonden. De Fransche scheepvaartpolitiek beoogde uitschakeling van de concurrentie der Hollandsche vloot. De tariefwetten van Colbert van 1664 en 1667 hadden een tarievenoorlog met ons land tengevolge, die eerst met den vrede van Rijswijk (1697) eindigde ³⁾. Ten slotte waren wij van 1672-'78 en van 1688-'97 met Frankrijk in oorlog ⁴⁾.

Onderstaand overzicht geeft de volgens verschillende Fransche tarieven in de tweede helft van de 17de eeuw van boter en kaas geheven invoerrechten ⁵⁾.

	1664	1667	1687	1699
Boter per 100 pond	12 sous.	Vrij.	6 livres.	12 sous.
Kaas „ 100 „	15 „	„	6 „	(1692) 1 livre 10 sous.

De aan de Staten-Generaal overgelegde rapporten en memories betreffende de onderhandelingen, welke in 1698 te Parijs werden gevoerd ingevolge het Tractaat van Commerce, in 1697 te Rijswijk met Frankrijk gesloten, ten einde het tarief van invoerrechten gewijzigd te krijgen, noemen onder de te zwaar belaste artikelen ook boter en kaas. Herhaaldelijk werd voor zuivel verlaging gevraagd en blijkens het in 1699 gearresteerde tarief, hetwelk 1 Jan. 1700 in werking trad, heeft men dit doel bereikt ⁶⁾.

De zuivelexport naar Frankrijk zal door de genoemde ongunstige

¹⁾ Volgens nr. 2567 van het gemeentearchief te Hoorn. (Handel en Scheepvaart 1548-1807). Een bijgevoegde concept-keur en ordonnantie is hoofdzakelijk overgenomen van het reglement voor het Amsterdamsche veer op genoemde plaatsen. Hierin wordt vermeld, dat de kaas niet geladen kan worden voor en aler de kaasstellingen zijn gemaakt, waarvoor vooraf de plaatsen besproken moeten zijn, aangezien de schipper ongeveer dient te weten hoeveel kaas hij zal moeten laden. ²⁾ Res. Holl. 1705, bl. 151 enz.

³⁾ J. E. Glim, Protectie in Frankrijk en zijne Koloniën, bl. IV.

⁴⁾ De tijdens de oorlogen met Frankrijk door onze regeering soms getroffen uitvoerverboden werden reeds vermeld op bl. 87.

⁵⁾ Dit overzicht werd aangetroffen in een bundel Fransche tarieflijsten, aanwezig in het gemeentearchief te Rotterdam. De lijsten spreken o.a. van: Fromage ordinaire d' Hollande, y compris les verds de Gravelande et du Texel; fromage d' Hollande, dits commines, caestrelcas ou Boulets, elders Boulettes. We herkennen hierin de specificatie van onze eigen tarieflijsten.

⁶⁾ Volgens gegevens, aangetroffen in het gemeentearchief te Rotterdam. Zie ook Gr. Pl. B. IV, bl. 329 enz.

factoren benadeeld zijn. Door het ontbreken van alle cijfermateriaal is deze veronderstelling niet te bewijzen. Men is echter geneigd om verband te zoeken tusschen de sterke vermindering van den kaasuitvoer volgens de cijfers voor Amsterdam over de jaren 1649, 1667 en 1680 en de moeilijkheden van den handel met het voor den zuivelafzet zoo belangrijke Frankrijk¹⁾. Niettemin werd ook na het midden van de 17de eeuw ons zuivel naar verschillende streken in Frankrijk gevoerd. Zoo importeerden de Hollanders tijdens de regeering van *Lodewijk XIV* (1643-1715) kaas te Rijssel en in Picardië (haven St. Valery). Voor de Zuidwest-Fransche havens wordt eveneens zuivelinvoer uit ons land opgegeven, nl. boter en kaas te la Rochelle en kaas te Bordeaux.

Wij waren in Frankrijk in de 17de eeuw niet zonder concurrenten. De Engelschen voerden boter en kaas in verschillende havens aan en Zwitserland importeerde kaas te Lyon²⁾. Verder werd door Frankrijk kaas betrokken uit Oost-Friesland, de Eider en Holstein³⁾.

Van het met den aanvang van de 18de eeuw in werking getreden gunstige handelsverdrag kon niet lang geprofiteerd worden, aangezien in 1702 de Spaansche Successieoorlog uitbrak, die tot 1713 voortduurde. Gelijktijdig met den vrede van Utrecht werd echter opnieuw een voor ons voordeelig verdrag van koophandel met Frankrijk gesloten voor 25 jaren, waarbij het tarief van 1699 vrijwel woordelijk werd overgenomen. In 1739 volgde een soortgelijk verdrag, hetwelk in 1745 door Frankrijk werd ingetrokken. Bij den vrede van Aken in 1748 werd 't niet hernieuwd. Vanaf dat jaar werden onze handelsbetrekkingen met Frankrijk niet meer door verdragen geregeld⁴⁾.

Onze handel met Frankrijk gaf in de 18de eeuw een opleving te zien en was vooral in de eerste helft (na 1713) zelfs goed te noemen⁵⁾. De voorziening in de behoefte aan zuivelproducten bleef voor een belangrijk gedeelte door de Republiek geschieden. Zoowel kaas als boter gingen er heen, de eerste blijkens verschillende opgaven het meest. Volgens „De Koopman” werd onze kaas naar alle streken in Frankrijk verzonden, vooral naar Parijs, Rouaen, Nantes, Bordeaux, enz., daar er in dat land zelf weinig boter of kaas gemaakt werd⁶⁾. De kaperijlijsten in de Nederl. Jaarboeken over 1757 tot '62 geven als Fransche havens, waarheen zuivel en wel vnl. kaas, door ons werd verscheept, aan: St. Valery, Fécamp, Rouaen, St. Malo, Nantes, Bordeaux, Bajonne, Marseille. Ver-

1) Zie bl. 118.

2) E. Levasseur, *Histoire du Commerce de la France* I, bl. 333 enz.

3) Res. Holl. 1705, bl. 150.

4) De Rooy, *Gesch. v. d. Nederl. Handel*, bl. 637, enz.

5) Diferee, *Gesch. v. d. Nederl. Handel*, bl. 463.

6) De Koopman I, bl. 223. Of de zuivelproductie in Frankrijk in dien tijd inderdaad zoo gering was, is de vraag. Hetzelfde blad noemt (op bl. 222 en 223) de boterproductie van Normandië en Bretagne en ook kaasproductie. In elk geval was de eigen productie onvoldoende om de behoefte te bevredigen.

reweg het meeste zuivel had Fransche havens als bestemming, wat aantoonst, dat daarheen de uitvoer het drukst was en dat zoowel naar de noordelijk als naar de zuidelijk gelegene. *Levasseur* ¹⁾ noemt als havens, waar de Hollanders in de 18de eeuw kaas importeerden: St. Malo, Morlaix en Bordeaux. Ook Dieppe, la Rochelle en Libourne worden nog als vanuit Holland bezochte koopsteden vermeld ²⁾, zoodat op alle Fransche havens werd gevaren.

De havensteden, van waaruit de uitvoer van zuivel naar Frankrijk plaats greep, waren dezelfde als in de voorgaande eeuw, nl. Hoorn, Amsterdam en Rotterdam. Volgens de „Tegenwoordige Staat van Holland” leverden de Hoornsche kaaskoopers veel kaas ter verzending naar Frankrijk ³⁾. De Edammer roodkorsten waren daar sterk gevraagd en de handel er in was alom zeer groot ⁴⁾. *Le Long* noemt onder de waren, die door Amsterdam naar Frankrijk gezonden werden, kaas en boter ⁵⁾. Ook de meergenoemde kaperijlijsten vermelden uitvoer van kaas van Amsterdam naar Frankrijk. Voor zoover de havens van vertrek zijn aangegeven, worden evenwel meest Rotterdam of de Maas genoemd, zoodat de gevolgtrekking mag worden gemaakt, dat de zuiveluitvoer naar Frankrijk van daaruit het grootst was. Waarschijnlijk werd de Noordhollandsche kaas deels over Rotterdam verscheept, doch zeker het product van de eigen en andere Zuidhollandsche markten, want Noord-Frankrijk was een afzetgebied voor de zoetemelksche of Stolsche kaas ⁶⁾.

De concurrentie van andere landen bij den zuivelinvoer in Frankrijk was gedurende de 18de eeuw ongeveer dezelfde als in de 17de. De Engelschen importeerden boter en kaas ⁷⁾, bij welken handel die in Iersche boter het belangrijkste was. Volgens „De Koopman” had de Iersche boter sterken aftrek in geheel Frankrijk en kwam te Havre en Rouaen bij ladingen in. Ze werd meest ten plattelande door „sobere luidjes” gebruikt ⁸⁾. Zwitserland bleef inzonderheid naar Lyon langs de Rhône kaas verzenden en ook Parmezaansche kaas werd geïmporteerd. Maar de Hollandsche spande toch de kroon. Dat onze kaas in Frankrijk gewild was, blijkt uit 't feit, dat men ze er trachtte na te maken ⁹⁾.

Moeilijkheden bleven overigens onzen zuivelexport naar Frankrijk in de 18de eeuw niet bespaard. Tijdens den in 1756 uitgekomen Zevenjarigen oorlog wist de Republiek onzijdig te blijven. Wel zal in die jaren de vraag van Fransche zijde naar ons zuivel zijn toegenomen (de Engelsche concurrentie was uitgeschakeld),

¹⁾ *Levasseur*, t.a.p., bl. 453 enz.

²⁾ *Teg. Staat der Ver. Nederl.* I, bl. 624.

³⁾ *Teg. Staat van Holland* I, bl. 434.

⁴⁾ *Chomel, Huish. Woordenb.* III, bl. 1377. *De Koopman* I, bl. 223.

⁵⁾ *Le Long, De Koophandel van A'dam* IV, bl. 2.

⁶⁾ *Gr. Pl. B.* IX, bl. 1245.

⁷⁾ *Levasseur*, t.a.p., bl. 452 enz. *Macpherson, Annals of Commerce*, Vol. III, bl. 319. ⁸⁾ *De Koopman* I, bl. 222. ⁹⁾ *Aldaar*, bl. 223 enz.

doch anderzijds leed de zuivelhandel verliezen door de Engelsche kapers. In 1759 wordt gemeld, dat de handel op Frankrijk belemmerd werd door de blokkade van Fransche havens, o.a. Rouaen ¹⁾. In 1778 geraakte Frankrijk opnieuw met Engeland in oorlog en ondervond onze handel weer overlast van de Engelschen. De Fransche regeering arresteerde daarentegen op 26 Juli 1778 een voor de Hollandsche scheepvaart voordeelig reglement, dat echter 14 Jan. 1779 (afgekondigd 18 Febr. d. a. v.) werd ingetrokken, behalve voor Amsterdam en Haarlem. De Nederlandsche scheepvaart werd weer aan een vroeger geheven vatgeld van 50 sous onderworpen. Verder werd bij arresten van 27 April en 5 Juni 1779 een nieuw (verzwaard) tarief op de Nederlandsche landbouw- en andere producten ingevoerd. Blijkens klachten van Friesche kooplieden bij de Staten van hun gewest, ondervonden allerlei takken van bedrijf daardoor schade. O.m. was thans voor de victualie voor het scheepsvolk minder Friesche boter en kaas benoodigd ²⁾. De Fransche regeering ging nog verder en trof onzen zuivelexport gevoelig door op 18 Sept. 1779 den invoer van Noordhollandsche kaas te verbieden ³⁾. Dat speciaal de invoer van Noordhollandsche kaas werd verboden, bewijst dat vooral deze naar Frankrijk werd gezonden. Gelukkig duurde deze toestand niet lang. Op 22 April 1780 werden de voor ons land naderlijke maatregelen alle weer ingetrokken en voor de Nederlanders de voordeelen bevestigd, die in tijden van oorlog voor de onzijdige scheepvaart waren vastgesteld. Zelfs werd teruggave bepaald van alle gelden, op grond van de opgeheven maatregelen ontvangen ⁴⁾.

Van hoe groote beteekenis Frankrijk als afzetgebied voor de Edammer kaas was, blijkt ook daaruit, dat toen door de ingevoerde zware belasting daarop, gevolgd door een invoerverbod, dit product daar niet geïmporteerd kon worden, de kaasprijs in 1780 te Hoorn daalde tot 5 à 6 gl. per 100 pond. Nadat de invoer in Frankrijk weder werd toegelaten, steeg de prijs en liep in 't najaar zelfs op tot 14 à 16 gl. De boter noteerde toen 30 à 32 gl. per vierendeel. Tot de duurte van het zuivel droegen naast den oorlogstoestand echter ook ziekte en sterfte onder 't rundvee en de droge zomer bij ⁵⁾.

Tot de laatste jaren der Republiek bleef in 't bijzonder de kaasexport naar Frankrijk zeer omvangrijk. In 1789 betrok dit land voor twee à drie millioen francs aan kaas uit Holland. Kaas had zelfs de hoogste waarde van alle waren, die er heen gingen en behoorde enkele jaren later, volgens opgave van de Fransche

¹⁾ Ned. Jaarb. 1759, bl. 1134 enz.

²⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1779, bl. 161, 168 enz., 182 enz.; 1780, bl. 345.

³⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1779, bl. 1142.

⁴⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1780, bl. 345 enz.

⁵⁾ Gemeentearchief Hoorn nr. 15. Vervolg op Velius' kroniek. Zie ook de prijslijst op bl. 60.

regeering, tot de belangrijkste artikelen, die Holland aan Frankrijk verkocht ¹⁾). En dat niettegenstaande elders wordt opgegeven, dat in de jaren 1787—'89 de invoer van Hollandsche kaas in Frankrijk was afgenomen, sedert men zich in Auvergne sterk op de vervaardiging van dat artikel had toegelegd ²⁾).

Spanje en Portugal. Naar deze beide landen was de zuivel-export van veel beteekenis. Kaas nam daarbij weer de eerste plaats in. Vóór 1648 was Spanje en, zolang het er mede vereenigd was, ook Portugal „vijandelijk land”. Bij uitvoer daarheen moest dientengevolge, evenals naar de Zuidelijke Nederlanden, het hooge licentrecht worden betaald, wat niet verhinderde, dat een levendige handel op genoemde landen werd gedreven. Hoorn had omstreeks 1586 drukke verschepping van kaas en boter daarheen. Tengevolge van de sluiting der licenten en het verbod van alle vaart naar Spanje en Portugal in dat jaar moesten de schepen met kaas ontladen worden, wat groote ontevredenheid verwekte ³⁾. Rotterdam voer in de periode 1588—'98 op alle Spaansche en Portugeesche oceaanhavens. Onder de toenmaals vandaar naar Spanje gezonden koopmanschappen wordt naast Oostersch graan in de eerste plaats kaas opgegeven. De scheepvaart ondervond groote moeilijkheden door arresten en andere „vexatiën”, waarmede de Spaansche regeering de handelsvrijheid belemmerde. In 1598 moest door het Spaansche handelsverbod de koopvaardij op Spanje-Portugal gestaakt worden. Al spoedig werd er echter de hand mee gelicht en in 't begin van de 17de eeuw was er al weer vaart op Portugal, in 1603 ook op Spanje. In 1604 werd het verbod herroepen ⁴⁾).

Voor de 17de eeuw valt het volgende op te merken. Het Bestand kwam den handel ten goede, doch Barbarijsche zeeroovers maakten de zeeën onveilig. Na het einde van het Bestand begonnen de moeilijkheden opnieuw, zelfs arresten kwamen weer voor ⁵⁾. Het verval van landbouw en nijverheid in Spanje deed na den vrede van Munster onzen handel op dat rijk sterk toenemen ⁶⁾. Wij leverden o.a. landbouwproducten en daarbij waren kaas en boter van belang. Ook de Spaansche koloniën, waarmede de handel door tusschenkomst van kooplieden in Spanje moest geschieden, werden door ons van zuivel voorzien ⁷⁾. Met het in 1640 onafhankelijk geworden Portugal was in 1641 een verbond van scheepvaart en handel gesloten. Touwwerk en verscheidene andere

¹⁾ A. J. L. Baron van den Bogaerde de ter Brugge, *Essai sur l'Importance du Commerce, de la Navigation et de l'Industrie dans les Pays-Bas*, 1844, II, bl. 86 enz. Op kaas volgde in waarde de tabak met twee millioen francs.

²⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 652.

³⁾ Velius, t.a.p., bl. 259 enz. Zie ook bl. 114.

⁴⁾ Bijlsma, *Rotterdams Welvaren*, bl. 57 enz. ⁵⁾ Aldaar, bl. 165 enz.

⁶⁾ Luzac, *Hollands Rijkdom I*, bl. 365.

⁷⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 499 enz. Diferee, t.a.p., bl. 392.

kooptmanschappen, vooral kaas, werden bijna dagelijks in de Portugeesche havens aangevoerd ¹⁾).

De verzending van het zuivel geschiedde vanuit de reeds bij de andere landen genoemde havens. *Velius* deelt voor 't begin van de 17de eeuw mede, dat de Hoornsche kaaskoopers zelf hun kaas naar Spanje stuurden ²⁾). Amsterdam exporteerde in de 17de eeuw naar Spanje en Portugal zoowel boter als kaas ³⁾). Rotterdam had in de eerste helft van die eeuw geen drukke vaart op Spanje en Portugal. Na den vrede van Munster nam deze echter toe. Onder de exportproducten van Rotterdam naar 't Iberisch schiereiland wordt voor de periode 1609—'48 van de zuivelproducten alleen kaas genoemd ⁴⁾). Door Oost-Friesland werd, althans in het begin van de 17de eeuw, eveneens boter en kaas aan Spanje geleverd ⁵⁾).

In de eerste helft van de 18de eeuw kwam Spanje onder het bestuur van *Alberoni* weer op; landbouw en nijverheid gingen vooruit. Tot 1713 waren wij met Spanje in oorlog. Na den vrede van Utrecht werd in 1714 een handelstractaat gesloten. In de laatste helft dier eeuw geraakte Spanje weer in verval, wat onze handel er op ten goede kwam. Engeland sloot in 1703 met Portugal het z.g. *Methuen-tractaat*, waardoor onze handelsbetrekkingen benadeeld en meermalen belemmerd werden ⁶⁾).

Zoowel Spanje als Portugal namen in deze eeuw ons zuivel af. Volgens de „Tegenwoordige Staat van Holland” leverden de Hoornsche kaaskoopers veel kaas ter verzending naar die landen ⁷⁾). „De Koopman” noemt deze rijken eveneens in verband met onze zuiveluitvoer ⁸⁾). *Le Long* vermeldt onder de naar Spanje gezonden waren kaas en boter beide ⁹⁾). De kaperijlijsten in de Nederl. Jaarboeken geven aan, dat zuivel (hoofdzakelijk kaas) bestemd was voor: St. Sebastiaan, Lissabon, St. Ubes (Setubal) en Faro. Uitvoerhaven was meestal Amsterdam, een enkele maal Rotterdam.

Portugal betrok veel touwwerk uit Holland, waarvan de verzending groote scheepsruimte eischte. Dit bevorderde tevens de spoedige expeditie van de andere waren daarheen. Daardoor konden „de ontzettende orders op de zoo licht bederfbare kaas, welke vandaar onophoudelijk inkwamen, door alle seizoenen heen oogenblikkelijk volbracht en verzonden worden”, schrijft *van Ouwerkerk de Vries*. Volgens denzelfden schrijver was ook naar Spanje

¹⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 501, 506. ²⁾ *Velius*, t.a.p., bl. 338.

³⁾ Brugmans in: A'dam in de 17de eeuw II, bl. 90.

⁴⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 166.

⁵⁾ P. J. Blok, Een merkwaardig aanvalsplan. — Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 19de dl., 1898, bl. 31.

⁶⁾ Diferee, t.a.p., bl. 475 enz. De Rooy, t.a.p., bl. 731, 761.

⁷⁾ Teg. Staat van Holl. II, bl. 434. ⁸⁾ De Koopman I, bl. 223.

⁹⁾ Le Long, De Koophandel van A'dam IV, bl. 41.

onze kaas sterk getrokken ¹⁾). Uit deze mededeelingen blijkt, dat de kaasexport op Portugal zeer belangrijk was. Statistieken ontbreken, maar de Nederlandsche Jaarboeken leveren daarvoor een bewijs. Een groote ramp trof nl. Portugal, doordat in 1755 Lissabon door een aardbeving verwoest werd. Hierop nu reageerden de kaasprijzen te Hoorn als volgt. Vóór deze gebeurtenis noteerde op de markt van den 20sten Nov. de kleine kaas 9 à 9½ gl. per 100 pond. Na het bekend worden ervan volgde op 27 Nov. een daling tot 8 gl. en 4 Dec. tot 7 gl. Pas 18 Dec. steeg de prijs weer tot 7½ gl. ²⁾). Het belang van de Noordhollandsche kaasmarkten bij den afzet naar Portugal was dus groot.

In sommige tijden was de boterexport mede van beteekenis. Kort na den aanvang van den Zevenjarigen oorlog in 1756 verbood Engeland den uitvoer van Iersche boter naar Spanje. Een Harlinger koopman ondernam daarna als eerste een lading Friesche boter naar dat rijk te zenden. In 1781 werd bericht, dat Friesland tengevolge van dat initiatief sindsdien veel voordeel van dezen boterexport had gehad ³⁾).

Ernstige moeilijkheden werden door den zuivelhandel soms ondervonden. In 1745 bereikte de Staten-Generaal een request van verschillende Nederlandsche kooplieden in Portugal, waarin om tusschenkomst werd verzocht in verband met de zware „grieven”, welke hun handel sedert eenige jaren werden aangedaan. Het eenige met Portugal gesloten tractaat, van 1661, gaf niet aan welke goederen in dit land gebracht konden worden en welke niet. Ge klaagd werd, dat de Koning van Portugal voor eenige jaren de kaas niet had willen toelaten op de rivier van Lissabon en dat geheele ladingen doorgesneden of over boord geworpen waren, „onder pretext van de gesontheit”. De beraadslagingen in de Staten-Generaal over deze zaak zijn typeerend voor dat tijdperk van verslapping en machteloosheid. H.H.M. meenden in dezen weinig of niets te kunnen doen, waren eigenlijk een weinig ontevreden, dat de kooplieden durfden klagen. Trouwens, de Engelsche en andere natiën zouden met hun kaas op dezelfde wijze behandeld zijn geworden ⁴⁾).

Deze klachten bevestigden intusschen opnieuw de drukke kaasverschepingen naar Portugal. Verder blijkt er uit, dat andere landen, in de eerste plaats Engeland, daar eveneens kaas importeerden. We zagen reeds, dat Iersche boter naar Spanje ging; Portugal kreeg daar mede een deel van. Volgens *Macpherson* was in 1765 de uitvoer van Iersche boter naar Portugal grooter dan ooit. In 1767 ontving dit land uit Ierland voor £ 40.000 aan boter en „beef” ⁵⁾).

¹⁾ J. van Ouwerkerk de Vries, *Verhandeling over de oorzaken van het verval des Nederlandschen Handels*, 1827, bl. 100 enz.

²⁾ *Ned. Jaarb.* 1755, bl. 1196. ³⁾ *Ijpey, Prijzverhandeling*, bl. 60.

⁴⁾ *Recueil van Zeesaaken V*, bl. 324 enz.

⁵⁾ *Macpherson, Annals of Commerce III*, bl. 425, 458.

Natuurlijk ondervond de zuivelverzending op Spanje-Portugal na 1756 evengoed bezwaren van de Engelsche kaapvaart als die op Frankrijk, doch de door den oorlogstoestand in 't leven geroepen voordeelen hebben ongetwijfeld deze nadeelen overtroffen. Erger werd 't even voor en na het uitbreken van den vierden Engelschen oorlog in 1780, die aan onzen handel den nekslag toebracht. In de jaren 1779 en 1780 bemoeilijkte Engeland onze scheepvaart weer, Frankrijk en Spanje ook al, vnl. die naar de Middellandsche Zee. In 1780 werd door de Spaansche regeering een invoerverbod afgekondigd voor boter, kaas, vleesch en leer uit de Republiek, met het oog op de besmettelijke ziekte onder ons rundvee. Te Malaga waren ingevolge dit verbod reeds 50 vierendeelen boter uit Amsterdam in beslag genomen. Te Cadix vonden eveneens inbeslagnemingen plaats. Gelukkig werd dit verbod in 't zelfde jaar weer ingetrokken, met uitzondering van de huiden ¹⁾. In 1780 werden verder onze schepen in de havens van Portugal opgebracht. Het volgend jaar werden ze er zelfs niet meer geduld, hetgeen onzen handel sterk benadeelde ²⁾.

Engeland was gedurende het grootste gedeelte van dit tijdvak zelf zuivelexporteerend, zoodat het als afzetgebied voor onze boter en kaas weinig te beduiden had ³⁾. Nog in 1731 wordt bij de uitvoerartikelen van Londen kaas genoemd ⁴⁾. Eenige schrijvers noemen in strijd hiermede den zuiveluitvoer naar Engeland van belang. Zoo geeft *Blaupot ten Cate* onder de handelsartikelen, die wij naar dat land zonden, in de eerste plaats boter en kaas op ⁵⁾. En volgens *Mr. H. J. Koenen* was de uitvoer van boter en kaas naar Groot-Brittannië in de dagen der Republiek een bloeiende tak van handel ⁶⁾. Het volgende moge de onjuistheid van deze mededeelingen aantonen. Van onze havens was Rotterdam wel het gunstigst gelegen voor het verkeer met Engeland. Bij de koopmanschappen, die deze stad in de periode 1588-1609 naar Engeland en Schotland verhandelde, wordt geen zuivel genoemd. In de jaren 1609-1650 nam de handel met Engeland toe, vooral sedert in 1635 de „Merchant Adventurers” hun „Court” daar vestigden. Onder de toenmaals naar Engeland verscheepte waren wordt kaas vermeld ⁷⁾. Na het midden van de 17de eeuw zal de zuiveluitvoer

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1780, bl. 541, 1090. ²⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 772.

³⁾ Onder de tijdens den eersten Engelschen oorlog te Rotterdam binnengebrachte Engelsche prijzen waren verschillende geladen met Engelsche boter. (S. Lois, Chronycke van Rotterdam, bl. 147). ⁴⁾ Macpherson, t.a.p., bl. 170.

⁵⁾ *Blaupot ten Cate*, Geschiedenis van Nederlands Zeevaart en Handel, bl. 195. De beoordeeling van dit werkje door Becht is ongunstig.

⁶⁾ Koenen, De Nederl. Boerenstand, bl. 100. Dat Mr. Koenen hiermede niet doelde op de laatste jaren van de Republiek, toen deze export inderdaad van betekenis was, blijkt uit de „Aanteekeningen”, bl. 151, alwaar verwezen wordt naar den uitvoer uit Zeeland. De aldaar aangehaalde zuivelproductie van dit gewest in de 17de eeuw was echter slechts gering. Zie ook bl. 56.

⁷⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 54, 142 enz.

daarheen echter zijn gestaakt. In 1666 en volgende jaren kwamen in Engeland wetten tot stand, waarbij de invoer van vee en veeteeltproducten werd verboden. Daarbij werd zelfs Ierland als buitenland beschouwd, zoodat Engeland geen boter en kaas uit dat land toeliet. Eerst in 1757, '58, '60 en '64 kwam er kentering in deze politiek en werd de invoer van Iersche boter en vleeschwaren telkens voor bepaalden tijd weer toegestaan¹⁾. Nog in 1775 bericht „De Koopman”, dat de handel op Engeland niet veel beteekent. Boter en kaas had dit land zelf in overvloed en de invoer daarvan was aan alle natiën verboden²⁾.

De uitbreiding der nijverheid in Engeland bracht hierin verandering. De exportindustrie (vooral van katoenen manufacturen) dateert daar van ± 1778. De uitvoer van industrieproducten groeide van 1783-1800 zeer. De reusachtige vorderingen in industrieel opzicht gingen gepaard met een verwaarloozing van den landbouw³⁾. Dit deed in Engeland de behoeften, o.m. aan zuivelproducten, sterk toenemen. De boterprijs te Londen, die van 1730-1790 gemiddeld 5¾ pence bedroeg, steeg van 1791-1815 tot 13 pence⁴⁾. Het lag voor de hand, dat in deze behoefte na Ierland in de eerste plaats door ons land werd voorzien. Tijdens de oorlogsjaren van 1780-'84 was de toestand natuurlijk abnormaal, doch vooral van 1790-'94 bloeide de uitvoerhandel op Engeland, mede door de verwarring in Frankrijk⁵⁾. Hoe omvangrijk in de laatste jaren van de Republiek de zuivelexport naar Engeland was, blijkt uit de volgende cijfers. In 1793 werd alleen vanuit Rotterdam 82.729 pond boter en 2.038.727 pond zoetemelksche kaas naar Groot-Brittannië uitgevoerd⁶⁾. De zuivelexport naar Engeland is dus eerst in het laatste kwartaal van de 18de eeuw opgekomen.

Andere Landen. De genoemde landen waren wel de grootste afnemers van ons zuivel maar niet de eenige. In 't bijzonder kaas werd naar vele andere streken geëxporteerd. Volgens de kroniek van *Gouthoeven* werden de Hollandsche boter en kaas de geheele wereld door gevoerd⁷⁾. „De Koopman” vermeldt, dat onze kaas (vnl. de Edammer) naar meest alle gewesten der wereld werd gezonden⁸⁾.

In de eerste plaats dienen genoemd te worden de noordelijke

¹⁾ Macpherson, *Annals of Commerce* II, bl. 523; III, bl. 307 enz., 319, 321, 337, 401, 406. ²⁾ *De Koopman* V, bl. 210.

³⁾ Verviers, *De Nederl. Handelspolitiek*, bl. 152 enz.

⁴⁾ M. G. Mulhall, *The Dictionary of Statistics*, 1899, bl. 100.

⁵⁾ *Diferee*, t.a.p., bl. 490.

⁶⁾ *Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering*, 3de dl., bl. 505. Prof. B. v. d. Burg deelt mede, dat het begin van den Frieschen kaas-handel op Engeland van 1796 dateert, in welk jaar met een lading boter een „kalkoentje” Friesche kaas naar Londen werd verscheept. In de volgende jaren nam deze export flinke afmetingen aan. (*Officieel Orgaan van den Alg. Nederl. Zuivelbond*, 13 Jan. 1908, nr. 42). Hieruit volgt tevens, dat de Friesche boterexport op Engeland toen reeds een gevestigd bedrijf was. (Vgl. ook bl. 120). ⁷⁾ *Gouthoeven*, t.a.p., bl. 6. ⁸⁾ *De Koopman* I, bl. 223; II, bl. 90.

landen, nl. Noorwegen, Denemarken, Zweden, Rusland en andere Oostzeegebieden. Verschillende daarvan voerden zelf boter uit, zoodat wij vooral kaas zullen hebben gezonden. Toch wordt soms daarnaast boter genoemd. In 1620 wordt opgegeven, dat onze boter en kaas naar Oostland uitgevoerd worden ¹⁾. Vanuit Amsterdam ging in de 17de eeuw naar Noorwegen, vnl. Bergen, kaas ²⁾. Dit zal uit andere plaatsen eveneens het geval zijn geweest. Onder de in 1645 naar de Oostzee verscheepte waren wordt „groene kaas” genoemd ³⁾. In het laatste kwartaal van de 17de eeuw voerden wij in Noorwegen alles in, wat dit arme land noodig had en bestond tusschen de steden en dorpen van Noord-Holland en Friesland eenerzijds en Bergen-Drontheim anderzijds een levendig handelsverkeer ⁴⁾. De vaart van Rotterdam op Noorwegen en 't Oostzeegebied was van minder beteekenis ⁵⁾.

De „Tegenwoordige Staat” geeft voor den koophandel met verscheidene steden van Pruisen, Pommeren, Lijfland, Koerland en Holstein op, dat er boter en kaas heen gingen ⁶⁾. Op Noorwegen (Bergen) werd, vooral door Dordrecht, in de 18de eeuw veel handel gedreven. Kaas behoorde tot de voornaamste goederen, die wij daar aanvoerden ⁷⁾. Ook hier en daar naar de Oostzee, o.m. naar Zweden (Gothenburg), werd in deze eeuw kaas geëxporteerd ⁸⁾. Amsterdam nam aan de voorziening van Zweden, Denemarken en Noorwegen met kaas deel ⁹⁾. Tot de uitgevoerde goederen van Amsterdam naar Rusland behoorden in 1707 eveneens boter en kaas. In 1719 wordt uitvoer van Edammer kaas van Rotterdam naar Koningsbergen vermeld ¹⁰⁾. Verder werd onze kaas naar Archangel verscheept ¹¹⁾.

In 1590 ving de z.g. Straatvaart op de Middellandsche Zee aan, vooral naar Italië. Sedert werd daarheen zuivel uitgevoerd. Onze boter en kaas werden in 't begin van de 17de eeuw verzonden naar Italië, Azië en Afrika (Barbarije) ¹²⁾. In 1630 ging b.v. vanuit Hoorn kaas naar Italië ¹³⁾. Na 1648 bemoeilijkte Frankrijk onzen handel op dat land ¹⁴⁾. Ook in de 18de eeuw ging ons zuivel naar Italië (Genua) en de kusten van Afrika ¹⁵⁾. Van de naar de „kaperijlijsten” met zuivel geladen schepen waren er be-

¹⁾ Gouthoeven, voorbericht 2de dl.

²⁾ Brugmans in: A'dam in de 17de eeuw II, bl. 68.

³⁾ G. W. Kernkamp, De Sleutels van de Sont, 1890, bl. 261.

⁴⁾ Diferee, t.a.p., bl. 373. ⁵⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 56, 160.

⁶⁾ Teg. Staat der Ver. Nederl. I, 1739, bl. 630.

⁷⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 705.

⁸⁾ Le Long, De Koophandel van A'dam III, bl. 106. De Koopman I, bl. 223.

⁹⁾ Wagenaar, Amsterdam, 2de st., bl. 528.

¹⁰⁾ Mr. Dr. S. van Brakel, Statistische en andere gegevens betreffende onzen handel op Rusland gedurende de 18de eeuw. — Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 34ste dl., 1913, bl. 395 enz. ¹¹⁾ De Koopman I, bl. 223.

¹²⁾ Blok, Een merkwaardig aanvalsplan, bl. 23. Gouthoeven, voorbericht 2de dl. ¹³⁾ Velius, t.a.p., bl. 338.

¹⁴⁾ Diferee, t.a.p., bl. 211. ¹⁵⁾ De Koopman I, bl. 223.

stemd voor de straat van Gibraltar, Genua en Livorno. In 1780 werd verzocht de in Spanje in beslag genomen boter naar Afrika te mogen zenden, aangezien op die gewesten toen zeer veel handel was ¹⁾). Ten slotte werd bij den zuiveluitvoer naar de West-indische koloniën reeds vermeld, dat deze zich tot de Fransche bezittingen aldaar uitstreckte.

34. Handel in buitenlandsche zuivelproducten. Zoals bij de behandeling der tariefpolitiek herhaaldelijk bleek, werd ten tijde van de Republiek een aanzienlijke handel in buitenlandsch zuivel gedreven. In de eerste plaats werd dit geïmporteerd voor binnenlandsch gebruik. Verder werden door onzen handel de overschotten van de zuivelproducten van andere landen opgenomen en, al dan niet aangevuld of vermengd met het binnenlandsch product, aangewend ter voorziening in de behoeften van streken met een tekort daaraan. Dit was geheel in overeenstemming met het toenmalig karakter van onzen buitenlandschen handel, waarbij werd gekocht in 't eene en verkocht in 't andere land (Commercie van economie) ²⁾). Naast de oorzaken, die den handel hier in 't algemeen deden opkomen, had de belangrijke eigen zuivelproductie, die in 't buitenland al vroeg een goeden naam had, er toe bijgedragen, dat ons land het centrum van den internationalen zuivelhandel was geworden ³⁾). Een schaduwzijde was, dat hierbij meermalen misbruik werd gemaakt van de gunstige reputatie, die het Nederlandsch product genoot. Ten slotte vond ten gevolge van onze ligging nog doorvoer plaats van het zuivel van nabijgelegen productiegieden naar elders.

Blijkens verschillende resolutiën uit het laatste kwartaal der 16de eeuw werd in Oost-Friesland en aangrenzende gewesten de zuivelbereiding beoefend. De aldaar bereide kaas (Ender koeiekaas of kanter, Eidersche kaas, e.a.) werd deels door onze handelaars geëxporteerd ⁴⁾). De verzending uit Noord-Duitschland naar het Rijngebied geschiedde langs Deventer ⁵⁾).

In de 17de eeuw werden de zuivelproducten van verschillende landen naar en over de Republiek verhandeld. Reeds voor de eerste helft dier eeuw wordt melding gemaakt van boterimport uit Noord-Engeland en Ierland ⁶⁾). Uit Schotland, Zweden en Noorwegen werd eveneens boter geïmporteerd, doch die uit Ierland was het belangrijkste. Van beteekenis was verder de import van Parmezaansche kaas ⁷⁾). Van de Eider, Holstein en omgeving werd boter en kaas in groote hoeveelheid naar ons land gezon-

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1780, bl. 541. ²⁾ Verviers, t.a.p., bl. 67.

³⁾ Res. Holl. 1705, bl. 146 enz.

⁴⁾ Zie bl. 90 en Res. Holl. 1582, bl. 509. ⁵⁾ Zie bl. 93.

⁶⁾ Res. Holl. 1705, bl. 147. Graswinckel, Placcaet-Boeck op 't Stuck van de Lijf-Tocht, bl. 102. ⁷⁾ De Rooy, t.a.p., bl. 430.

den en weder uitgevoerd naar Brabant en Vlaanderen. De kaas vandaar werd onder den naam van Hollandsche mede door Frankrijk betrokken ¹⁾). Ook met de buitenlandsche boter werd herhaaldelijk geknoeid ²⁾).

De handel in buitenlandsche boter en kaas geschiedde hoofdzakelijk in dezelfde havensteden, die bij de behandeling van den export vermeld zijn en waar de groothandel in zuivel gevestigd was. Te Hoorn en andere plaatsen werd omstreeks 1621 kaas van buiten ingebracht (waarschijnlijk uit Oost-Friesland), die bestemd was om weer uitgevoerd te worden naar vijandelijk land. Men vreesde benadeeling van dezen tak van handel door de hooge licenten ³⁾. Amsterdam verkreeg in de 17de eeuw boter uit Zweden (Stockholm, Kalmar) en Noorwegen. De handel met Ierland was er toen van weinig beteekenis. Daarin had Rotterdam het leeuwendeel ⁴⁾. Omtrent de koopmanschappen, die Rotterdam in de periode 1580-1609 van Engeland betrok, is weinig bekend. Voor de eerste helft van de 17de eeuw wordt echter invoer van Engelsche boter vermeld. De handel van Rotterdam met Ierland kwam na 1635 op en genoot in het midden der eeuw althans eenige bekendheid ⁵⁾.

Deze gegevens voor onze twee grootste handelssteden maken het waarschijnlijk, dat de boterinvoer uit Ierland eerst na het midden van de 17de eeuw van groote beteekenis is geworden. Iersche boter werd hier in 't land vooral door de armere volksklasse geconsumeerd. Uit een geschil in 1664 over den impost op de waag voor Engelsche boter blijkt, dat deze vóór 1661 te Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Schiedam en andere plaatsen werd verhandeld ⁶⁾. In Zeeland werd in de tweede helft van de 17de eeuw Schotsche en Iersche boter geïmporteerd ⁷⁾. Het aanbod van boter uit Ierland moet tengevolge van de sluiting der Engelsche grenzen na 1666 sterk zijn gestegen. Vóórdien werd de buitenlandsche handel van Ierland voor $\frac{3}{4}$ met Engeland gedreven, welk aandeel door dezen maatregel daalde tot $\frac{1}{4}$ ⁸⁾. De toenevende concurrentie van de Iersche boter zal een der oorzaken zijn geweest, die in 1671 tot bescherming van het binnenlandsch zuivel hebben geleid (zie bl. 98) en verklaart tevens de afname van onzen eigen boterexport sedert dien tijd ⁹⁾. In 1672 verzocht Emden vrijstelling van de belasting voor de Oostfriesche boter en andere eetbare waren ¹⁰⁾. Ondanks de onvolkomen handhaving

¹⁾ Res. Holl. 1705, bl. 150. Sedert den oorlog van 1672 zouden volgens de Rotterdamsche memorie deze afnemers zelf het zuivel vanuit Oost-Friesland zijn gaan betrekken.

²⁾ Zie bl. 70. ³⁾ Zie bl. 95. ⁴⁾ Brugmans, t.a.p., bl. 60, 68, 82.

⁵⁾ Bijlsma, t.a.p., bl. 54, 142 enz., 160. ⁶⁾ Res. Holl. 1664, bl. 163.

⁷⁾ Res. Holl. 1679, bl. 1137; 1695, bl. 56.

⁸⁾ Macpherson, Annals of Commerce II, bl. 523.

⁹⁾ Zie bl. 115. ¹⁰⁾ Res. Holl. 1672, bl. 964.

had de bescherming blijkens verschillende klachten toch effect ¹⁾. Engeland ondervond er schade van. In 1683 verzocht de gezant van dit rijk tevergeefs om intrekking of vermindering der hooge invoerrechten ²⁾. Niettemin werden daarna de buitenlandsche vetten waren nog op grootte schaal ingevoerd ³⁾.

Gedurende het grootste gedeelte van de 18de eeuw bleef hier een levendige handel in buitenlandsche zuivelproducten gevestigd. De klacht van Rotterdam in 1705, dat tengevolge van de beschermende maatregelen van 1671 en volgende jaren deze handel zich verplaatst had naar Ostende (en naar Zeeland), was ongetwijfeld gedeeltelijk juist ⁴⁾. Ook de handel met Oost-Friesland werd er door benadeeld. De Landstenden van dit gewest richtten in 1709 een memorie aan de Staten-Generaal, waarin geklaagd werd over slechte toestanden ten gevolge van overstromingen en verval van den handel. Daarom en ter wille van de nabuurschap en nauwe relaties werd verzocht de Oostfriesche boter, kaas en andere vette waren te ontheffen van het zware invoerrecht ⁵⁾. Er zijn daartegenover echter voldoende aanwijzingen, dat ook na de belasting op de inkomende vette waren evenals voorheen veel zuivel, vooral Iersche boter, werd ingevoerd ⁶⁾. Men krijgt zelfs den indruk, dat deze handel omstreeks en na het midden der eeuw in een ongekenden bloei verkeerde ⁷⁾. De handel in buitenlandsche kaas, met welk artikel het hooge invoerrecht niet zoo gemakkelijk ontdoken kon worden, zal daarvan meer hebben geleden en dit zal wel een van de oorzaken zijn, dat deze voor zoover de gegevens aanduiden, minder te beteekenen had. Wij beschikken omtrent den toenmaligen zuivelhandel over vrij uitvoerige mededeelingen ⁸⁾. In boter (het binnenlandsch product inbegrepen) was een ontzaglijk debiet; dit product behoorde tot de voornaamste artikelen van onze negotie. Alom werd het bij groote partijen ingekocht en wederom in 't groot en in 't klein gesleten. Duizenden vonden in dit bedrijf een bestaan. In de meeste zeesteden kwam een overvloed van boter aan uit Ierland, de Holsteinsche meierijen, Jutland, Denemarken, Zweden, Finland (Wiborg) en elders ⁹⁾. De kooplieden stonden gewoonlijk met de buitenlandsche afzenders in jaarkoop. Een vastgestelde hoeveelheid werd tegen een bepaalden prijs per ton geleverd. Smeer ¹⁰⁾, Iersche en andere buitenlandsche boter werd in den groothandel

¹⁾ Zie bl. 99. ²⁾ Res. Holl. 1683, bl. 11, 161. ³⁾ Zie bl. 103.

⁴⁾ Zie bl. 126. ⁵⁾ Res. Holl. 1709, bl. 622.

⁶⁾ Zie bl. 86 en paragraaf 31.

⁷⁾ Dat door de aanhoudende sterfte onder het vee invoer van buitenlandsche boter en kaas noodzakelijk was geworden (zie bl. 86), zal ten behoeve van den export zijn geweest. Het is niet aan te nemen, dat de eigen productie zelfs niet meer in 't binnenlandsch verbruik kon voorzien.

⁸⁾ De Koopman I, bl. 186, 219, 221, enz.

⁹⁾ Niet alleen in Holland. In 1751 b.v. wordt bericht, dat te Zierikzee boter uit Ierland werd gehaald. (Teg. Staat van Zeeland, 1ste dl., bl. 381).

¹⁰⁾ Zie noot op bl. 43.

per 100 pond verkocht met aftrek van 20 % voor tarra en 2 % voor contante betaling. In 1752 werd door grossiers in boter te Dordrecht, Amsterdam en Rotterdam het verzoek gedaan om bij de betaling voor den impost voor Iersche boter in verband met het zwaardere vaatwerk 35 % inplaats van 20 % te mogen rabatteeren. Het werd echter niet ingewilligd ¹⁾.

Amsterdam was in dien tijd een groote markt voor buitenlandse boter ²⁾. Hier kwam ieder jaar een ongeloofelijke hoeveelheid aan uit verschillende Iersche havens: Dublin, Cork, Waterford, Limerick, Belfast, e.a. Deze boter werd gezonden in vaten van 80 tot 150 pond. De beste kreeg men uit Dublin ³⁾. Behalve voor binnenlandsch gebruik diende de Iersche boter vooral voor victualie op de schepen en werd ze weder uitgevoerd. In geval van verdenking, dat ze met smeer of op andere wijze vervalscht was, werd ze door keurmeesters onderzocht en zoo noodig afgekeurd ⁴⁾. Engelsche en Schotsche boter werd eveneens geïmporteerd en was, wat kwaliteit en gewicht betreft, met de Iersche op een lijn te stellen.

Van een enkel jaar is de omvang van den Ierschen boterexport naar ons land bekend. In 1764 werden 26.612 vaten boter uit Ierland ontvangen. Gemiddeld was het gewicht van ieder vat 150 pond en de waarde 38 S. sterling, wat dus een totalen invoer oplevert van ongeveer vier millioen pond boter ter waarde van ruim zes ton. Bijna de helft van deze hoeveelheid was afgezonden uit Cork. In 1735 werden vanuit deze haven in totaal 13.461 „casks” (vaten) en 85.727 „firkins” (vierendeelen, kinnetjes) boter verscheept, waaruit eenigszins kan worden nagegaan, welk een belangrijk gedeelte van den Ierschen boteruitvoer naar ons land gericht was ⁵⁾.

Uit Noord-Europa kwam hier eveneens zeer veel boter aan ⁶⁾. De Finsche en die van het eiland Seeland werden voor de beste gehouden. De Deensche, Zweedsche en Holsteinsche of z.g. Hofboter werden gewoonlijk verhandeld in „smal fust” of „klein band”, wegende 220 pond.

Ook Fransche boter werd aangevoerd. Genoemd worden die van Normandië en Bretagne. De gezouten boter van daar werd

¹⁾ Res. Holl. 1752, bl. 1486, 1525.

²⁾ Zie: Wagenaar, Amsterdam, 2de st., bl. 532.

³⁾ Bekend was de Iersche boter, merk 't Roosje. (De Koopman I, bl. 224. Ricard, *Traité General du Commerce*, bl. 507).

⁴⁾ Het *Recueil van Zeesaaken IX*, bl. 262, geeft daarvan een voorbeeld. Een Rotterdamsch koopman had in 1770 uit Cork 372 vaatjes boter ontvangen, die bij den invoer voor goede boter was aangegeven. Blijkens verklaring van twee gezworen makelaars was de boter niet meer dan smeerboter en volstrekt oneetbaar, waarom besloten werd de geheele partij weer terug te zenden. De Admiraliteit op de Maze werd gemachtigd bij uitvoer van de partij de op smeer gestelde rechten te laten betalen.

⁵⁾ Macpherson, *Annals of Commerce III*, bl. 207, 429.

⁶⁾ De boteruitvoer was in verschillende havensteden aan de Oostzee van betekenis. Libau exporteerde in 1779 1623 vaten boter. (Ricard, t.a.p., bl. 327).

verhandeld in potten van 5 tot 40 pond en in houten kuipen of tobбетjes van 20 tot 200 pond. De handel in deze boter was echter niet zoo groot. Die van Bretagne werd voor de beste gehouden, doch had 't gebrek licht te bederven, vermoedelijk doordat zij slecht gezouten werd.

De omvangrijke kaasexport betrof, gelijk wij zagen, hoofdzakelijk hier te lande bereide soorten. De invoer van buitenlandsche kaas, hetzij dan voor eigen gebruik of om weer naar elders verzonden te worden, stond ver achter bij die van boter. Als voornaamste vreemde kaassoorten worden genoemd Parmezaansche, Zwitserische, Fransche, Limburgsche, Engelsche en Emdersche kaas. Hier van werd de beroemde Parmezaansche evenals vroeger steeds ingevoerd, waarschijnlijk grootendeels voor 't binnenlandsch gebruik der meergegoede klassen¹⁾. Verder werd uit Oost-Friesland veel kaas geïmporteerd, die voor inlandsche werd verkocht²⁾.

Nog in 1781 en '82 werden op de vrachtljsten van de veerdiensten tusschen Haarlem en Utrecht en tusschen Amsterdam en Enkhuizen bedragen voor Iersche boter vastgesteld, zoodat mag worden aangenomen, dat deze hier toen nog in 't binnenlandsch verkeer voorkwam³⁾. Aan het einde van de 18de eeuw was onze belangrijke handel in Iersche boter echter geheel teniet gegaan. De oorzaken laten zich bevroeden. Engeland had sedert 1757 den invoer van Iersche boter weer toegestaan. Hiermede was een afzetgebied in de onmiddellijke nabijheid van Ierland vrijgekomen, dat bovendien met de uitbreiding der industrie een steeds grooter opnamecapaciteit verkreeg en ook uit andere productiegebieden, o.a. uit ons land, steeds meer zuivel ging betrekken⁴⁾. Daarnaast zal de Nederlandsche handel in buitenlandsch zuivel in samenhang met de moeilijkheden, die onze handel in 't algemeen onderzond, zijn achteruitgegaan, totdat de staatkundige toestanden in den Franschen tijd er geheel een einde aan maakten.

Samenvatting. De handelspolitiek ten tijde van de Republiek berustte niet op een theoretischen grondslag. Oorspronkelijk waren hoofdzakelijk de financieele nooden der overheid daarbij het richtsnoer. In tijden van oorlog werden meermalen uitvoerverboden afgekondigd, doch meestal niet streng gehandhaafd. De voornaamste in- en uitvoerrechten waren de convoien en licenten, waarvan de lijsten tot 1725 herhaaldelijk herzien werden. Naast deze rechten werden nog andere ingevoerd, als de z.g. derde verhooging, het last- en veigeld en de Orizontsche tol.

De uitvoerrechten, welke van zuivelproducten werden geheven,

¹⁾ Teg. Staat der Ver. Nederl. I, bl. 616. De Koopman II, bl. 7.

²⁾ Kluit, Statistiek der Ver. Nederl., bl. 191.

³⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1781, bl. 1688; 1782, bl. 201.

⁴⁾ Zie bl. 136.

zijn tot 1603 gaandeweg verhoogd, in 1609 aanmerkelijk verlaagd en vanaf 1621 weer op het vroegere hooge peil gebracht. Na 1651 volgde voor de meeste producten zelfs nog een verdere verhooging. De van buitenlandsch zuivel geheven invoerrechten waren van den beginne af zeer bescheiden; buitenlandsche kaas mocht zelfs sedert 1603 geheel vrij inkomen. Bij wederuitvoer waren deze producten óf lager óf hoogstens gelijk gesteld met de binnenlandsche, zoodat van een aan landbouwbelangen vijandige tariefregeling kan worden gesproken.

In de tweede helft van de 17de eeuw ondervond daarbij de handel op het voor onzen zuiveluitvoer hoogst belangrijke Frankrijk in toenemende mate allerlei bezwaren (belasting op onze scheepvaart, hooge invoerrechten, oorlogen). Tegelijkertijd (in 1666) sloot Engeland zijn grenzen voor de Iersche boter, die diens-tengevolge ons eigen product in binnen- en buitenland een steeds grootere concurrentie aandeed. Met nog andere leidden de genoemde ongunstige omstandigheden omstreeks 1670 tot een agrarische depressie. De voor Amsterdam over enkele jaren bekende uitvoercijfers voor kaas vertoonden sedert 1649 een groote vermindering.

In 1671 kwam het tot een kentering in de gevoerde handelspolitiek, men ging over tot bescherming der veeteeltproducten. Een invoerrecht van 25 % werd op alle van buiten inkomende z.g. vette waren gelegd. In 1687 werd de doorvoer daarvan ontheven door middel van restitutie en verplichten opslag bij opont-houd in entrepôt. De bestaande hooge uitvoerrechten werden in hetzelfde jaar voor kaas eenigszins verminderd, doch eerst in 1691 werden deze voor alle zuivelproducten tot bescheiden bedragen teruggebracht. De aldus verkregen verlaging werd evenals het hooge invoerrecht bij het tarief van 1725 gehandhaafd. Beide bleven ook gedurende het verdere bestaan van de Republiek van kracht.

De hooge belasting op den invoer van buitenlandsch zuivel gaf aanleiding tot vele oneenigheden en werd onvoldoende gehandhaafd. Vooral nadat ingevolge een handelsverdrag sedert 1700 voor Fransche boter en kaas lagere rechten waren vastgesteld, was ontduiking speciaal met boter aan de orde van den dag en feitelijk niet te constateeren. Over de jaren 1745 tot '52 werd in verband met de groote veesterfte het invoerrecht voor buitenlandsche boter verlaagd. Daarna werd het hooge recht weer hersteld, doch tevens duurden de fraudes voort.

Onze zuivelexport was reeds in de eerste jaren van de Republiek van veel belang en speelde in de 17de eeuw een groote rol. Waarschijnlijk vond in de tweede helft van deze eeuw teruggang plaats tengevolge van de hierboven genoemde ongunstige factoren. In de 18de eeuw ondervond de export de gevolgen van de hevige veepestepidemiën, doch bleef toch te allen tijde nog zoo belangrijk, dat wij op dit gebied de eerste plaats innamen. Onze kaas

werd voor verreweg het grootste gedeelte uitgevoerd. In 't bijzonder de Edammer kaas was in 't buitenland zeer gezocht. De boter diende vooral sedert de 18de eeuw meest voor eigen gebruik. In 't algemeen werden de beste soorten zuivel voor uitvoer bestemd.

De zuivelexport vond vnl. vanuit Holland plaats, nl. uit Amsterdam, Rotterdam en de steden van het Noorderkwartier. Statistische gegevens omtrent den zuivelexport bepalen zich tot cijfers van enkele jaren betreffende Amsterdam en Rotterdam-Dordrecht. Een totaal cijfer voor het geheele land is niet bekend. Het beschikbare cijfermateriaal voert tot de conclusie, dat te Amsterdam weliswaar een belangrijke zuivelhandel gedreven werd, doch dat de beteekenis van deze stad in dit opzicht toch niet overschat moet worden.

Van de zuivelafnemende landen (het betreft steeds hoofdzakelijk de kaas) was Frankrijk tot het einde van dit tijdperk toe het belangrijkste. Verder werd veel verzonden naar de Zuidelijke Nederlanden, Spanje-Portugal en Duitschland. Engeland had in dezen voor ons land slechts geringe beteekenis. Eerst tegen het einde van de 18de eeuw begon dit land door de ontwikkeling van de industrie onze kaas en boter, weldra op groote schaal, te betrekken. Onze kaas ging, zij 't dan ook in bescheidener hoeveelheden, nog naar verschillende andere landen. Genoemd moeten worden de Scandinavische rijken, Rusland en andere Oostzeegebieden, voorts Italië en Barbarije. Verder ontvingen de Westindische koloniën, vooral in de 18de eeuw, van onze zuivelproducten.

Naast de eigen producten werden hier gedurende de Republiek die van het buitenland verhandeld. Ons land was het centrum van den toenmaligen internationalen zuivelhandel, kocht in 't eene en verkocht in 't andere land. Vooral de Iersche boter was hierbij betrokken en daarnaast die uit Noord-Europa. Het zuivel van Oost-Friesland werd, althans ten deele, eveneens over ons land geëxporteerd. Aan het einde van de 18de eeuw was, vnl. door de toenemende vraag van de nabijgelegen Engelsche markt, onze handel in Iersche boter verloren gegaan en met de Republiek eindigde de belangrijke handel in buitenlandsch zuivel geheel.

HOOFDSTUK IV.

INVLOED VAN DEN STAATKUNDIGEN TOESTAND OP HET ZUIVELBEDRIJF EN DEN ZUIVELEXPORT GEDU- RENDE DEN FRANSCHEN TIJD (1795—1813). SLOT.

35. **Loffelijke zorg voor den landbouw.** De tweede helft van de 18de eeuw kenmerkte zich door een opgewekt geestelijk leven, waarmede een toene- mende belangstelling in den landbouw gepaard ging. Zulks open- baarde zich o.a. in de oprichting van verschillende genootschap- pen, waarvan in het bijzonder de van 1776 dateerende Maatschap- pij tot bevordering van den landbouw en de in 1777 tot stand gekomen Oeconomische tak van de Hollandsche maatschappij van wetenschappen, vnl. door het uitschrijven van prijsvragen, veel ter bevordering van den landbouw hebben gedaan ¹⁾. Doch het bleef bij deze van particuliere zijde ondernomen pogingen, de interne welvaartzorg vanwege de centrale regeering strekte zich onder de oude Republiek niet tot landbouwbelangen uit ²⁾.

Hierin kwam na de omwenteling een totale wijziging. Nadat ons land een staatseenheid was geworden werden een aantal bin- nenlandsche hervormingen ingevoerd als de gelijkberechtiging van alle gewesten, gelijkstelling van stad en platteland (waardoor het laatste bedrijfsvrijheid verkreeg), opheffing van vele heerlijke en van stapelrechten, van provinciale verbodsbepalingen op den in- en uitvoer, van provinciale tollen en andere belemmerende instituten, instelling van vrijheid van arbeid en afschaffing van gildedwang, enz., die een vrij, ongehinderd verkeer binnen de grenzen mogelijk maakten. Dit alles moest op zich zelf aan de productiviteit van den arbeid en aan de exportpositie ten goede komen. Ten aanzien van de betrekkingen met het buitenland werd de economische vrijheid echter niet toegepast. De handelspolitiek der Bataafsche republiek en van het Koninkrijk Holland zoowel als de Fransche handels- politiek tijdens de inlijving hadden de strekking om de belangen van landbouw en nijverheid den voorrang te geven, desnoods te- gen die van den buitenlandschen handel in ³⁾.

Het laatste was natuurlijk ook voor den landbouw niet onver-

¹⁾ Blink, *Gesch. v. d. Landb.* II, bl. 180 enz., 227.

²⁾ Verviers, *De Nederl. Handelspolitiek*, bl. 123.

³⁾ Aldaar, bl. 148 enz.

deeld gunstig, doch daarnaast heerschte dit geheele tijdvak een groote bedrijvigheid van de regeering om door doeltreffende maatregelen speciaal in het belang van den landbouw werkzaam te zijn ¹⁾). De vele, dikwijls voortreffelijke regelingen kunnen hier niet behandeld worden ²⁾). Alleen moge een kort overzicht volgen van datgene, hetwelk in het bijzonder voor veeteelt en zuivelbereiding van belang moet worden geacht.

36. Maatregelen t.a.v. veehouderij en zuivelbereiding.

Van de groote beteekenis, welke de veehouderij voor ons land had, was men thans ten volle doordrongen. Verschillende pogingen werden gedaan om dit bedrijf te bevorderen. Deze hadden in de eerste plaats betrekking op den gezondheidstoestand van den veestapel. De veepstepidemieën hadden gedurende de 18de eeuw herhaaldelijk onzen veestapel geteisterd en toen de gevreesde ziekte in 1799 opnieuw ons land bedreigde³⁾, werd in de Eerste kamer van het Vertegenwoordigend lichaam door den representant *G. Reinders* in een uitvoerige rede de instelling van een *Veefonds* ter bestrijding van de runderpest voorgesteld. Het voorstel werd in hetzelfde jaar door de beide kamers aangenomen en bij publicatie van 26 Dec. 1799 kwam het fonds tot stand⁴⁾. Het werd gevormd uit een voor eenmaal te heffen belasting op het rundvee, terwijl het in de bedoeling lag daaruit tevens verschillende maatregelen en inrichtingen in het belang van den landbouw te bekostigen. Aangezien de opbrengst zeer tegenviel, werd bij publicatie van 30 Mei 1806 de belasting uitgebreid en het z.g. *Fonds voor den landbouw* gevormd⁵⁾. Sedert 1808 werd onder koning *Lodewijk* de opleiding en aanstelling van deskundige veeartsen ter hand genomen⁶⁾.

In 1802 werd door het Staatsbewind voorgesteld om het inkomend recht op het rundvee van 20 tot 5 gl. per stuk te vermindere⁷⁾. Het Wetgevend lichaam merkte echter op, dat deze belasting in 1725 was ingevoerd niet zoo zeer tot stijving van 's Lands kas als wel om den binnenlandschen veehandel te bevoordeelen en om te voorkomen, dat door overvloedigen toevoer van buitenlandsch vee het eigen veeras zou bederven. Slechts om dringende redenen mocht hierin verandering worden gebracht. Aangezien de veepest geheel had opgehouden en de fokgebieden Friesland en Groningen rijkelijk van vee waren voorzien, waaruit een tekort

¹⁾ F. B. Löhnis, Regeeringszorg ten behoeve van den Landbouw. — De Nederl. Landb. 1813-1913, bl. 43.

²⁾ Zie o.m. Blink, Gesch. v. d. Landb. II, bl. 279 enz. en De Nederl. Landb. 1813-1913. ³⁾ J. Kops, Magazijn van Vaderlandschen Landbouw I, bl. 33.

⁴⁾ Dagverhaal der Handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks, 3de dl. (Nov. 1798-Febr. 1799), bl. 610; 6de dl. (Sept.-Dec. 1799), bl. 937.

⁵⁾ Zie voor de geschiedenis daarvan: Het Fonds voor den Landbouw. — Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1916, nr. 1.

⁶⁾ Hengeveld, Het Rundvee II, bl. 79. ⁷⁾ Zie bl. 39.

elders met zekerheid kon worden aangevuld, werd het voorstel afgewezen¹⁾). In 1804 herhaalde deze geschiedenis zich. Waar toen ten behoeve van de Fransche legers veel vee was uitgevoerd, zoodat gedurende den zomer een tekort te vreezen was, wenschte het Staatsbewind opnieuw vermindering van het invoerrecht tot 5 gl. Het Wetgevend lichaam bleef weigeren. De veeuitvoer was alreeds weer afgenomen, maar tegenover den uitvoer naar de legers stond, dat in tijd van vrede de scheepvaart meer noodig had²⁾).

Ook de techniek van de veefokkerij had de aandacht van de regeering. Aan de bij staatsbesluit van 9 Sept. 1805 ingestelde Commissiën van landbouw werd een van 1789 dateerende keur op de springstieren in de Beemster gezonden om te adviseeren in hoeverre deze regeling algemeen zou kunnen worden ingevoerd³⁾. Op 12 Dec. 1809 kwam een wet tot stand op de keur van stieren in het koninkrijk Holland en werden verder bepalingen tot uitvoering van deze wet in de departementen vastgesteld⁴⁾).

Voor de zuivelbereiding vallen eveneens verschillende maatregelen te vermelden. Deze gingen eensdeels door in de richting, welke in vroeger tijden was gevolgd, doch anderdeels gaven ze blijk van aandrang tot vermeerdering van kennis omtrent omvang en wezen van het zuivelbedrijf en van een streven om tot verbetering der kwaliteit van de producten te geraken. Deze activiteit ging op enkele uitzonderingen na niet uit van de eigenlijke zuivelbereiders, nl. de veehouders, maar meer van de overheid, van grondbezitters en van andere belangstellenden in den landbouw.

Een voortzetting van de vroegere regelingen vormden die omtrent het *botervaatwerk*. In Friesland bleek het reglement op de botervaten van 1768 en de daarin in volgende jaren aangebrachte verbeteringen niet in allen deele stipt te worden opgevolgd, terwijl door de toenemende duurte van het hout de vaten onmogelijk voor de gestelde prijzen konden worden geleverd. In verband daarmee werd d.d. 23 Juni 1797 door het provinciaal bestuur, onder intrekking van alle bestaande reglementen en publicatiën op de botervaten⁵⁾ een nieuwe verordening vastgesteld, die afgezien van enkele wijzigingen op een codificatie van de vroegere neerkwam⁶⁾. Hoe weinig beteekenis deze maatregel had blijkt daaruit, dat in 1800 moest worden geconstateerd, dat de Friesche boter dikwijls op het vat niet goed kon worden bewaard, hetgeen werd toegeschreven aan het slechte en dunne vaatwerk. In de Friesche huishoudingen werd de boter daarom in potten overgespit⁷⁾. De landbouwcommissie in Groningen hield zich, blijkens

¹⁾ Kops, Magazijn v. d. Landb. I, bl. 61 enz. ²⁾ Kops, t.a.p. II, bl. 14 enz.
³⁾ Kops III, bl. 100 enz. ⁴⁾ Kops V, bl. 497 enz. ⁵⁾ Zie bl. 69 enz. Een overzicht van de geschiedenis van het toezicht van de overheid op de botervaten in Friesland bevat de bijlage N. van de notulen der zomerczitting van de Staten van Friesland van het jaar 1908. ⁶⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1797, bl. 948 enz. ⁷⁾ Onze Landbouw in het Jaar 1800. — Sloet, Tijdschr. voor Staatshuish.kunde, 19de dl., bl. 447.

het eerste verslag van de vergadering van afgevaardigden der resp. commissiën in 1806, eveneens met de botervaten bezig. Zij weet zekere gebreken in den boterhandel in haar departement o.a. aan de vaten, die even goed als de beste Hollandsche of Delftsche dienden te worden gemaakt ¹⁾). De commissie wendde zich later dienaangaande tot de regeering, welke het departementaal bestuur van Groningen met de klachten in kennis stelde onder toezending van een van 22 April 1805 dateerende publicatie van het bestuur van Friesland en van een Leidsche keur van 30 April 1805. Het resultaat was, dat op 23 April 1807 voor Groningen een publicatie werd gearresteerd, waarbij o.m. verboden werd boter in gebruikte vaten te slaan ²⁾). Naar aanleiding van de bezwaren, die de zeer uiteenlopende keuren op de botervaten in verschillende departementen met zich brachten, werden bij koninkl. besluit van 21 Nov. 1809 uniforme uitvoerige voorschriften voor 't geheele land vastgesteld, die echter nimmer in werking zijn getreden ³⁾).

Ook geheel in den ouden trant was een op 4 Juli 1797 door de Nationale vergadering behandeld request van kaaskoopers te Amsterdam, Rotterdam, Gouda, Woerden, Oudewater, Haastrecht, Kockengen, Harmelen, enz. ⁴⁾). Daarin werd geklaagd, dat de boeren zich sinds eenigen tijd zoowel in Zuid-Holland als in Utrecht aanmerkelijk op het *vervalschen van de z.g. Stolksche of Goudsche kaas* hadden toegelegd door de te verkazen melk te ontroomen en dus „hobbekaas” te fabricceeren. Dit zou met het oog op de reputatie van het product in het buitenland tot groot nadeel van den handel strekken. Ernstig werd verzocht daarin te voorzien en tevens te handhaven het plakkaat van de Staten van Holland van 26 Mrt 1723 ⁵⁾). De kaashandelaars werden naar de provinciale besturen van de betrokken provinciën verwezen. Op 20 Sept. 1798 ontving de Eerste kamer van het Vert. lichaam een missive van het Intermediair administratief bestuur van het voormalig gewest Holland met copie van een tweetaal requesten van kaaskoopers en van een daarop uitgebracht rapport van het toenmalig Provinciaal comité inzake voorziening tegen vervalsching der zoetemelksche kaas, ten einde hierin te beslissen ⁶⁾). Een besluit daaromtrent heb ik niet aangetroffen.

De Friesche commissie van landbouw toonde zich volgens het verslag der gecombineerde vergadering van de commissiën in 1807 afkeerig van reglementeering der kaasbereiding. Op een verzoek

¹⁾ Kops III, bl. 188. ²⁾ Kops IV, bl. 110 enz.

³⁾ Kops V, bl. 395 enz.; VI, bl. 14, 179.

⁴⁾ Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering, 6de dl. (Juni-Aug. 1797), bl. 383. Decreten der Nat. Vergadering, 17de dl. (Juli 1797), bl. 42.

⁵⁾ Zie bl. 65. Dit plakkaat was, gelijk wij vroeger zagen, niet meer van kracht.

⁶⁾ Dagverhaal v. h. Vert. Lichaam, 2de dl., (31 Juli-Oct. 1798), bl. 619. Besluiten der I Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, Sept. 1798 II, bl. 634.

om voorschriften te verkrijgen betreffende de grootte der kazen, het behoorlijk zouten daarvan en het niet-bijvoegen van vreemde stoffen adviseerde zij afwijzend, aangezien dit den landman tot zijn nadeel te veel zou binden ¹⁾).

De gewijzigde denkbeelden aangaande de bevordering van de zuivelbereiding kwamen op verschillende wijzen tot uiting. Men trachtte de omstandigheden, waarin landbouw en zuivelbereiding verkeerden, beter te leeren kennen door *statistisch onderzoek*. Daartoe werd door den Agent van nationale oeconomie, die in het algemeen belast was met de behartiging der landbouwbelangen, in 1799 aan plaatselijke correspondenten in de verschillende gemeenten een vragenlijst met 253 vragen betreffende landbouw en veeteelt gezonden ²⁾. Verder werd door den Agent (*Johannes Goldberg*) in 1800 een reis ondernomen om in alle departementen door persoonlijk onderzoek de streken en toestanden te leeren kennen en statistische gegevens te verzamelen. Hierbij was hem *Jan Kops* als Commissaris van de zaken van den landbouw behulpzaam. *Kops'* verbaal van deze reis ³⁾ en de antwoorden op de gestelde vragen ²⁾ verschaffen een belangrijk overzicht van onzen landbouw (inclusief de zuivelbereiding) in den aanvang van de vorige eeuw. Verder bevatten de van 1804 tot 1814 door *Kops* uitgegeven zes deelen van het „Magazijn van Vaderlandschen Landbouw” verschillende gegevens. Daarin zijn tevens opgeno-

¹⁾ Kops IV, bl. 114 enz.

²⁾ Collectie Goldberg (Alg. Rijksarchief), nrs. 34 en 35. Op zuivel hadden vnl. betrekking de vragen 121-130. Deze luiden als volgt:

121. Hoeveel pinten melk van een gewoon koebeest in het district dagelijks getrokken worden?
122. Of de melk in naburige plaatsen geheel gesleten wordt, en waar?
123. Dan wel of zij geheel gebruikt wordt om er boter en komijne kaas van te maken?
124. Hoe is men gewoon de melk te koelen, om er boter van te winnen?
125. Bijzonderheden in de boterbereiding en wijze van karnen, vooral in de voormalige landprovinciën?
126. Of er zoetemelksche of andere kazen, inzonderheid schapenkaas, gemaakt worden?
127. Welke stremfels bij de onderscheidene kazen gebruikt worden?
128. Bijzondere werktuigen tot het maken van zuivel, vooral in de verschillende voormalige gewesten?
129. Kwaliteit en waarde van zuivel?
130. Waar het débouché of vertier is?

Van de andere vragen zij hier nog genoemd:

211. Welke zijn de redenen, dat sommige publieke markten van vee en vaderlandsche producten in het district in verval en onbruik zijn?

³⁾ Collectie Goldberg, nr. 28, Verbaal gehouden door den Commissaris van Landbouw op de huishoudelijke reize van den Agent, wegens den Staat van den landbouw. Zie ook het „Journaal der reize van den Agent van Nationale oeconomie der Bataafsche Republiek (A° 1800)”, opgenomen in Sloet, Tijdschrift voor Staathuish.kunde, 18de dl., bl. 194 enz. Het genoemde verbaal is als bijlage van het Journaal opgenomen in het 19de dl. van dit tijdschrift op bl. 313 enz. en in het 20ste dl. op bl. 4 enz.

men de door *Kops* samengestelde Staten van den landbouw over de jaren 1806 tot en met 1810 en over 1813. Ten slotte geeft het van 1813 dateerende „*Aperçu sur la Hollande*” van *M. d'Alphonse*¹⁾ een goed overzicht van het veehouders- en zuivelbedrijf gedurende de inlijving bij Frankrijk.

In deze jaren werden voor het eerst de verschillende wijzen van zuivelbereiding, die in de onderscheidene streken van ons land werden aangetroffen, nagegaan, beschreven en vergeleken²⁾. Uit het Magazijn van Vad. Landbouw blijkt, dat een opgewekt streven heerschte om de kwaliteit van het zuivel te verbeteren en de oorzaken van gebreken op te sporen. De landbouwcommissie in Friesland overwoog in 1806 in hoe verre het aanbeveling zou verdienen beëdigde keurmeesters aan te stellen, ten einde op die wijze de kwaliteit van de boter te verhoogen³⁾. Die in Utrecht inspecteerde een nieuw systeem karn, welke kon worden aanbevolen⁴⁾. Het Magazijn bevat op zuivelgebied verder o.m. een beschrijving van een geotrooiden handkarmolen van *H. Valk*, een verhandeling over de oorzaken van kwade of blauwe melk, een beschrijving van een proef met het karnen van boter met gekookt water⁵⁾. Belangwekkend zijn de uit den Ommelander almanak van 1802 overgenomen opmerkingen van den bekwamen *Geert Reinders* over het melken en de zuivelbereiding⁶⁾. Nadrukkelijk wees deze reeds op het groote belang van goed en zindelijk melken en op de wenschelijkheid daarbij vooraf de handen te wasschen. Het koelen der melk, wat buiten Holland bijna nergens geschiedde, werd door hem van de grootste beteekenis geacht. De Hollandsche boter had volgens R. haar voorrang vnl. te danken aan den aldaar in het koelste gedeelte van de woning geplaatsten grooten, ruimen, steenen koelbak, aan de diepe, afgezonderde, donkere roomkamer of -kelder en verder aan een nauwkeurige bewerking en buitengewone zindelijkheid. Andere zeer juiste wenken in dit stuk waren: geen spijzen of andere aan bederf onderhevige zaken in de melkkamer te bewaren, alle gereedschappen voor de boteren en kaasbereiding zoo rein mogelijk te houden, de karntemperatuur

1) *Aperçu sur la Hollande par M. d'Alphonse*. — Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe volgrees nr. 1, 1900.

2) Vgl. bl. 40. In het Magazijn van Vad. Landbouw komen de volgende beschrijvingen voor:

3de dl., bl. 134. „Beschrijving van een Vee-boereplaats in Vriesland”. Daarin vangt op bl. 146 aan de behandeling der melk en de wijze van kaas- en botermaken.

4de dl., bl. 163. „Bericht van de wijze van Boter maken in Rhijnland nabij de Stad Leyden”, door W. Siccamo.

4de dl., bl. 543. „Bericht wegens het maken van Zuid-Hollandsche of zoogenoemde Gouwsche Zoetemelksche Kaas”, door M. Spinhoven te Vreeswijk, Lid der Commissie van Landbouw in Utrecht.

5de dl., bl. 192. „Berigt wegens het maken van zoogenoemde Noord-Hollandsche Kaas”, opgemaakt bij de Commissie van Landbouw in Amstelland.

3) *Kops* III, bl. 187 enz. 4) *Kops* IV, bl. 120.

5) *Kops* I, bl. 281; III, bl. 377; V, bl. 478. 6) *Kops* I, bl. 490 enz.

naar gelang van het jaargetijde te regelen, het gebruik van een thermometer bij het karnen. Zelfs beval de schr. al aan een thermometer in de melk- of roomkamer te hangen. Kenschetsend voor den geest van dien tijd zijn de landbouwkundige oefeningen (besprekingen met veehouders), gehouden op het huis Linschoten bij Woerden, waarvan verslagen in het Magazijn zijn opgenomen. Vermeldenswaard zijn verder nog de landbouwkundige schoolboeken, waarin ook aan de zuivelbereiding plaats was ingeruimd ¹⁾, en een catalogus van het bij koninkl. besl. van 15 Aug. 1808 opgerichte Kabinet voor landbouwwerktuigen en gereedschappen ²⁾. Het vorenstaande bewijst voldoende, dat aan de zuivelbereiding in dit tijdvak veel aandacht werd geschonken.

37. Omvang en verbreiding van de zuivelproductie. Na 1783 schijnt de getalsterkte van den Nederlandschen veestapel zich spoedig van de vroegere verliezen hersteld te hebben, echter ten koste van de hoedanigheid ³⁾. De runderpest richtte in den Franschen tijd geen verwoestingen meer aan. In verband met de vorming van het Veefonds had in 1800 de eerste het geheele land omvattende opneming van den veestapel plaats, waarvan het aantal 902.526 stuks bleek te bedragen ⁴⁾. In de jaren 1799 tot 1802 verminderde de veestapel. Alleen in Holland was het aantal met ruim 30.000 stuks afgenomen. Daarna vond allengs weer toename plaats, doch in later jaren liep het aantal, blijkens de volgende tabel, opnieuw terug ⁵⁾.

Aantal stuks rundvee in het koninkrijk Holland.

	1807	1808	1809
Boven 2 jaar . .	641.096	647.762	620.215
Beneden 2 jaar . .	335.159	326.889	310.121
Totaal . .	976.255	974.651	930.336

(Naar Collectie Goldberg, nr. 193, Stukken betreffende de statistiek van den landbouw 1814, Alg. Rijksarchief).

Evenals voorheen werd vanuit Friesland en Groningen in het tekort aan vee in Holland voorzien ⁶⁾. In 1801 voerde het eerste gewest 15.991 koeien en vaarzen en 2781 kalveren uit ⁷⁾. Op de

¹⁾ Kops II, bl. 222 enz.; III, bl. 202. ²⁾ Kops VI, bl. 449.

³⁾ L. Broekema, Rundveeteelt. — De Nederl. Landb. 1813-1913, bl. 347.

⁴⁾ Veetelling 1910. — Versl. en Mededeel. Dir. v. d. Landb. 1910, nr. 6, bl. 1.

⁵⁾ Deze daling viel, zooals later zal blijken, samen met een sterke prijsdaling van de zuivelproducten.

⁶⁾ Vgl. bl. 146. ⁷⁾ Kops III, bl. 131.

Groningsche kleilanden werd veel vee vetgeweid en jongvee aangefokt om naar Holland te worden verzonden ¹⁾).

Kops deelt mede, dat in de veerrijke streken van ons land ongeveer $\frac{3}{4}$ van den veestapel voor de boter- en kaasproductie diende. De zuivelopbrengst per koe was volgens dezen zeer moeilijk op te geven en schommelde bovendien sterk. *Kops* berekent dan in 't algemeen, dat een goede koe jaarlijks 100 tot 130 pond boter en 200 tot 240 pond komijne kaas kon opleveren. In Noord-Holland bedroeg de productie van zoetemelksche kaas (waarbij dan alleen weiboter gewonnen wordt) per koe van 350 tot 400 pond en zelfs meer. Deze opbrengst zou in Zuid-Holland en Utrecht 25 tot 40 pond minder zijn ²⁾). Het zuivelbedrijf was toenmaals in nog veel sterker mate dan tegenwoordig een seizoenbedrijf. Gedurende de wintermaanden, in het bijzonder in Jan. en Febr., was de productie onbeduidend. Zeer duidelijk komt dit uit in de maandcijfers van de kaasaanvoeren aan de Noord-hollandsche markten. Sommige hadden in die maanden in 't geheel geen aanvoer ³⁾). 's Winters werd in Noord-Holland geen kaas gemaakt. De weinige melk werd dan gekarnd of gebruikt voor kalvermesting. Ook de overheid ging, gelijk wij vroeger zagen, de kaasbereiding gedurende den winter tegen ⁴⁾).

Wij beschikken voor dit tijdvak over de eerste, zij 't dan nog niet geheel volledige, ramingen omtrent den omvang van de zuivelproductie van ons land. *Kops* geeft op, dat alleen de provinciën Holland en Friesland (het voornaamste productiegebied) jaarlijks samen 26 millioen pond boter voortbrachten. Het Friesche aandeel daarin bedroeg ongeveer 100.000 vierendeelen of 9 millioen pond ⁵⁾). Het werk van *d' Alphonse* geeft in ronde cijfers de volgende begrooting van de jaarlijksche kaasproductie: Zuid- en Noord-Holland ieder 18 millioen en Friesland 8 millioen pond, wat dus een totaal oplevert van 44 millioen pond ⁶⁾). Daar kwam dan nog de productie bij van de eveneens kaas produceerende

¹⁾ Sloet, Tijdschr. voor Staathuish.kunde, 19de dl., bl. 437.

²⁾ Collectie Goldberg, nr. 193. Schrijven van *Kops* d.d. 28 Sept. 1814 aan den Raad van Koophandel en Koloniën. In dezelfde bundel komt een schrijven voor d.d. 12 Sept. 1814 van den Commissaris van het Arrondissement Alkmaar aan den Gouverneur van Noord-Holland, waarin wordt opgegeven, dat de kaasproductie per koe door elkaar 312 pond bedroeg met 30 pond weiboter. Indien alleen boter bereid werd, zou iedere koe 117 pond boter en 208 pond hobbekaas opleveren. En volgens Martinet ten slotte (aangehaald door A. Kluit, Statistiek der Vereenigde Nederlanden, bl. 191) bedroeg de zuivelproductie per koe gemiddeld 126 pond boter en 252 pond kaas (uit de getapte melk).

³⁾ *Kops* I, bl. 110; V, bl. 130. Gegeven worden de maandaanvoeren voor alle markten in 1801 en die te Alkmaar in 1807.

⁴⁾ Zie bl. 67. De plakaten van 1743 en volgende jaren, waarbij in het Noorderkwartier verboden werd vanaf 1 Dec. tot 15 Maart hooikaas te maken, waren nimmer ingetrokken, maar zullen als gewoonlijk slecht gehandhaafd zijn.

⁵⁾ *Kops* VI, bl. 217. „Betoog wegens de Kracht van Hollands Landbouw door den Commissaris van Landbouw”: Een vierendeel boter woog in Friesland met het overwicht doorgaans 90 pond. (*Kops* III, bl. 150).

⁶⁾ *d' Alphonse*, *Aperçu sur la Hollande*, bl. 202.

provinciën Utrecht en Groningen. Vergeleken met de tegenwoordige hoeveelheden was de zuivelopbrengst nog gering ¹⁾). Hierbij dient evenwel in aanmerking te worden genomen, dat de rundveestapel toen nog niet de helft van dien in onzen tijd bedroeg ²⁾ en dat de gemiddelde melkopbrengst per koe veel lager was. Op het gebied van de veehouderij en inzonderheid in de zuivelbereiding achtte men destijds ons land de eerste plaats onder de volken in te nemen ³⁾).

Wat de verbreiding en het karakter van de zuivelbereiding in de verschillende streken van ons land aangaat, deze kwamen in hoofdzaak nog geheel overeen met die van het vorig tijdvak. Wij beschikken voor dezen tijd dienaangaande over de uitvoeriger en betrouwbaarder gegevens van de hiervoor genoemde bronnen. In de laatste jaren der 18de eeuw heerschte er over 't geheel welvaart in den landbouw, terwijl daarbij de landprijzen niet hoog waren. De granen waren duur en de zuivelprijzen bereikten in sommige jaren eveneens een ongekend niveau, doch waren aan groote schommelingen onderhevig. Over 't algemeen waren de omstandigheden voor den akkerbouw gunstiger dan voor de veeteelt ⁴⁾).

In Groningen was, zooals reeds werd vermeld, tengevolge van de veepest veel land gescheurd ⁵⁾). In dit tijdperk werd de uitbreiding van den akkerbouw er voortgezet. De verbetering van de afwatering bevorderde de invoering van wintergewassen ⁶⁾). De zuivelbereiding, waarop men zich steeds in mindere mate had toegelegd dan in Friesland, trad meer en meer terug. Duidelijk blijkt dit uit *Kops'* verbaal wegens den staat van den landbouw in 1800 ⁷⁾). De achteruitgang van de Groningsche zuivelbereiding openbaarde zich het sterkst bij de kaas. Tengevolge van de lage kaasprijzen voor eenige jaren en de toenmalige duurte van het rundvee werd geen kaas voor export meer gemaakt. Men maakte nog groene en witte kaas voor dagelijksch gebruik en gele voor gastmalen. De kwaliteit verzekerde men beter te zijn dan de Friesche. Men achtte het hier voordeliger de tobbemelk aan de varkens te geven. Op sommige plaatsen bereidde men schapenboter en kaas voor het werkvolk. De boterbereiding liet te wenschen over; hierin was men algemeen bij Friesland en Holland ten ach-

¹⁾ Over 1927 was volgens het jaarverslag van den Rijkszuivelinspectie-dienst de boterproductie 85.111.000 K.G. en de kaasproductie 125.949.000 K.G., waarbij opgemerkt moet worden, dat dit recordcijfers zijn.

²⁾ De in 1921 gehouden veetelling leverde een totaal aantal op van 2.062.771 stuks. (Verslag over den Landbouw over 1926. — Verslagen en Mededeel. v. d. Dir. v. d. Landb. 1927, nr. 2, bl. 55).

³⁾ Mr. R. Metelerkamp, *De Toestand van Nederland, 1804*, bl. 76.

⁴⁾ Broekema, *Rundveeteelt*. — *De Nederl. Landb. 1813-1913*, bl. 346.

⁵⁾ Zie bl. 49.

⁶⁾ Dijkema, *Geschiedenis der Landhuishouding in Groningen*, bl. 574.

⁷⁾ Sloet, t.a.p., 19de dl. De mededeelingen betr. Groningen komen voor op bl. 433 enz.

ter. Sommigen hadden koelkelders, die echter veel verbeterd konden worden. Koelbakken kende men niet. Volgens den staat van den landbouw over 1807 nam in Groningen het maken van kaas nog hoe langer hoe meer af en hier en daar liet men 't geheel na ¹⁾).

In *Friesland* was eveneens vrij veel land gescheurd, doch bleef toch veehouderij met zuivelbereiding het voornaamste bedrijf ²⁾. Het belangrijkste zuiveldistrict was gelegen tusschen Franeker, Leeuwarden, Sneek en Bolsward, waar de kleigronden alle beweid werden. Deze z.g. grietlanden waren van de beste kwaliteit en werden goed behandeld. Hooi- en weiland deed men jaarlijks met elkaar afwisselen. Men bereidde hier op de flinke boerderijen boter en komijne kaas. De zindelijkheid werd er geroemd. Een fout was het ontbreken van koelbakken binnenshuis, doch velen koelden de melk buitenshuis met behulp van een pomp of door de emmers of vaten in een sloot te plaatsen. De koelkelders waren ruim maar ondiep. De boter werd hier niet zoo sterk bewerkt als in Holland. De boeren verklaarden voor de boter een goeden prijs te kunnen maken, ofschoon de wei (karnemelk) er niet volkomen was uitgewerkt. Dit gaf ook meer gewicht ³⁾. De komijne kaas was van binnen veelal licht groen gekleurd. In de omgeving van Dokkum werd nog altijd zoetemelksche kaas gemaakt. Als voorheen voerde Friesland een gedeelte van het hooi uit.

Wat *Noord-Holland* betreft ⁴⁾, hier was het gebied van het IJ tot Hoorn en Alkmaar geheel voor veehouderij en bereiding van zoetemelksche, z.g. Edammer kaas bestemd. Het zuiden van deze streek, nl. Zaandam, Westzaan en Waterland leverde consumtiemelk aan Amsterdam. Eenige boter- en komijne kaasbereiding werd daar, evenals vroeger, wel aangetroffen. Voor de Purmer en Waterland werd opgegeven, dat meest zoetemelksche kaas werd gemaakt, doch gedeeltelijk ook boter en komijne kaas. Te Westzaan werd de melk op eenige plaatsen zelfs grootendeels tot laatstgenoemde producten verwerkt. Ten noorden van Alkmaar en Hoorn had men naast de veehouderij en zuivelbereiding meer bouwland, dus gemengd bedrijf met overheerschend grasland. Belangrijk was verder de schapenhouderij, niet alleen op Texel en Wieringen, doch in 't geheele Noorderkwartier. Velen verkaasden de schapenmelk met de koemelk, doch dit verminderde de kwaliteit van het product. De Edammer kaas was de belangrijkste zoetemelksche kaassoort. In 1829 werd geschreven: „De zoogenaamde Edammer- of Noord-Hollandsche kaas behoort

¹⁾ Kops V, bl. 129. ²⁾ Sloet, 19de dl., bl. 442 enz.

³⁾ In het verbaal (Sloet, 19de dl., bl. 447) wordt de mogelijkheid geopperd, dat het klimaat en het water hier niet zoo gunstig voor de boter zouden zijn dan in Holland.

⁴⁾ Sloet, t.a.p., 20ste dl., bl. 69 enz. Collectie Goldberg, nrs. 34 en 35. Antwoorden op vragen omtrent den Staat van den landbouw in verschillende gemeenten (1801).

meer tot een bijzonderen tak van handel, en maakt den eigenlijken roem van Holland, in dit artikel uit" ¹⁾.

In *Zuid-Holland* ²⁾ werden als voorheen twee bedrijfsvormen gevonden, nl. eenerzijds verwerking van de melk tot boter en komijne kaas, anderzijds tot zoetemelksche (Goudsche) kaas. Het gebied van het eerste bedrijf was destijds zeer uitgestrekt. Rijn- en Delfland vormden de kern, maar het ving reeds ten zuiden van Amsterdam en Haarlem aan ³⁾. Te Ouder- en Nieuwer-Amstel ging de melk meest naar Amsterdam. Verder werd er boter en komijne kaas gemaakt, doch weinig zoetemelksche. Zuidwaarts strekte het gebied zich uit tot Rotterdam, waar het gedeelte van de melk, dat niet voor consumtie benoodigd was, uitsluitend tot boter en komijne kaas werd verwerkt. In het z.g. spoelingsdistrict was het zuivel van mindere kwaliteit ⁴⁾. Zoetemelksche kaasbereiding hadden de omgeving van Gouda en Woerden ⁵⁾, de Alblasserwaard en het Land van Vianen ⁶⁾.

De bereiding van deze laatste kaas werd tevens in *westelijk Utrecht* aangetroffen ⁷⁾. Zoo werd voor Houten gemeld, dat men er alleen zoetemelksche en geen komijne kaas maakte. De beschrijving van de Goudsche kaasbereiding in *Kops'* magazijn is afkomstig van een lid der Utrechtsche landbouwcommissie ⁸⁾. In het oostelijk gedeelte van het Sticht, op de zandgronden, werd destijds in 't geheel nog geen kaas bereid.

De vereeniging van *Oost-Friesland* als 11de departement met ons land in 1807 voegde er een district aan toe, alwaar eveneens veehouderij en zuivelbereiding de overheerschende bedrijfsvorm was. Het zuivelbedrijf had daar geheel het karakter van dat in Friesland, doch ging er evenals in Groningen sterk achteruit.

In *de overige streken* bleef men zich tot de boterbereiding bepalen, die bijna overal, vooral in Bataafsch Brabant en op de Veluwe, op een laag peil stond. In de omgeving van Breda vond de slordige boterbereiding direct uit de melk plaats en dit was in de kleine bedrijfjes elders mede het geval. Alleen *westelijk Overijsel* bleef hierop een gunstige uitzondering maken. Ook in de Betuwe werd eenig zuivel (meest boter) bereid.

38. Moeilijkheden bij de zuivelbereiding ondervonden. De invloed van uitvoerverboden e.d. tengevolge van de staatkundige gebeurtenissen wordt later nagegaan. Verder ligt het niet in de bedoeling om het verloop

¹⁾ Chr. Jan van Bell, Bericht wegens eene verbeterde wijze van bereiding der Stolksche of Goudsche kazen, 1829, bl. 1 noot.

²⁾ Sloet, t.a.p., 20ste dl., bl. 6 enz. Collectie Goldberg, nrs. 34 en 35.

³⁾ Kops IV, bl. 298.

⁴⁾ Hiertegen werd wel aangeraden de spoeling met hooi te mengen en eenige dagen te laten staan (Kops II, bl. 302). ⁵⁾ Kops IV, bl. 371.

⁶⁾ Staat van den landbouw over 1807, Kops V, bl. 129.

⁷⁾ Voor dit en volgende gebieden zijn dezelfde bronnen geraadpleegd als voor de voorafgaande. ⁸⁾ Zie bl. 150 noot.

der weersomstandigheden te behandelen, welke factor vnl. de grootte van de zuivelproductie bepaalt en toenmaals, blijkens de staten van den landbouw, nog vrijwel geheel over de kwaliteit van het zuivel besliste. Goede en minder goede jaren kwamen afwisselend voor, ongunstig was het tijdvak in dit opzicht niet. Ook over den gezondheidstoestand van den veestapel viel niet te klagen. Tengevolge van den bijna voortdurenden oorlogstoestand, waarin ons land in deze jaren verkeerde, ontstond echter, evenals gedurende den wereldoorlog, gebrek aan sommige noodzakelijke artikelen, waardoor de zuivelbereiding ernstig werd gestoord. Daarnaast viel nog directe oorlogsschade te boeken door vijandelijke invallen.

De boterafzet ondervond moeilijkheden door gebrek aan goed hout voor de botervaten, in verband waarmede de verordeningen, die daaromtrent voorschriften bevatten, moesten worden gewijzigd ¹⁾).

Veel grooter nadeel ondervond de geheele zuivelbereiding doordat het onontbeerlijke zout slechts in onvoldoende hoeveelheden kon worden ingevoerd. Dientengevolge stegen de prijzen daarvan tot een ongekennde hoogte. De ton, die vroeger 10 gl. kostte, rees in de jaren van de inlijving tot 55 gl. Veel ongezouten boter werd op 't platteland als wagensmeer enz. gebruikt ²⁾). Alle staten van den landbouw over de jaren 1807 tot en met 1810 maken melding van den nadeeligen invloed van het zoutgebrek op de kwaliteit van het zuivel. Zoo was in 1807 in Overijsel veel boter bedorven door het slechte zout, dat wegens de duurte van het goede gebruikt werd. In Friesland was de kaas van mindere kwaliteit, doordat het dure zout gespaard werd. In Groningen was o.a. door de duurte van dit artikel zeer weinig kaas gemaakt ³⁾). Ook in 1808 had een onvoldoend zoutgebruik veel nadeel toegebracht aan de deugdzaamheid der Friesche kaas ⁴⁾). Voor 1809 werd uit Overijsel weer geklaagd over de kwaliteit van de boter door 't minderwaardige zout. In Amstelland hadden de hooge uitgaven voor zout veel van de winst op de kaas weggenomen. In Oost-Friesland was om dezelfde reden de kaasbereiding afgenomen ⁵⁾). In 1810 was de kwaliteit van de Overijselsche boter beter, ofschoon de duurte van het zout aanhield. In Utrecht was de invloed daarvan aan sommige kazen duidelijk te bespeuren. In Oost-Friesland werd dientengevolge nog altijd minder kaas bereid ⁶⁾).

De regeering trachtte zooveel mogelijk den zoutinvoer te be-

¹⁾ Kops V, bl. 128; VI, bl. 124. Voor de vaten behoorde gebruikt te worden „droog gekloofd Rhijn- of Oostersch Hout” of „Fransch Klaphout”. In Groningen werd de verordening van April 1807 nog in hetzelfde jaar gewijzigd en toegestaan de vaten van droog klap- of best eikenhout te maken.

²⁾ Wijnne, Handel en Ontwikkeling van Groningen, bl. 170.

³⁾ Kops V, bl. 128, 129. ⁴⁾ Kops VI, bl. 124.

⁵⁾ Aldaar, bl. 339. ⁶⁾ Aldaar, bl. 421.

vorderen. Bij koninkl. decreet van 27 Nov. 1808 werd bepaald, dat de havens van Holland gesloten bleven, doch zoutinvoer werd onder zekere voorwaarden toegestaan ¹⁾). Verder had de regeering om dezelfde reden bij koninkl. besl. van 20 Jan. 1809 het inkomend recht op het vreemd wit en gezoden zout bij voortduuring verlaagd tot 6 gl. het honderd ²⁾).

De landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland in 1799 berokkende dit zuivelgewest veel schade. In 1800 werd gemeld, dat vanaf Petten tot onder Bergen verscheidene watermolens verwoest en verbrand waren. De molenaars waren niet in staat deze weer op te bouwen, waardoor de landerijen onder water bleven en meer en meer bedierven. Men verlangde, dat hierin van 's Landswege mocht worden voorzien. De aanliggende polders, inzonderheid de Schermer, konden het verwoeste evenmin voor eigen rekening repareren. In de Zijpe en te Schagen, Bergen en Schoorl waren de lieden door den oorlog zeer verarmd en de landerijen in prijs gedaald. Onder Koedijk hield men voorheen 800 koeien en thans 500 ³⁾). De sterk gedaalde jaarlijksche aanvoeren aan de kaasmarkten in 1799 en 1800 geven duidelijk weer hoe zeer de kaasproductie door den oorlog geleden had ⁴⁾). De inval der Engelschen in Zeeland in 1809 beïnvloedde de zuivelproductie uit den aard der zaak in veel mindere mate.

39. Binnenlandsche handel in zuivelproducten. Markt-plaatsen. De binnenlandsche consumenten waren in deze jaren gedwongen zich uitsluitend van het binnenlandsch product te bedienen, wat dus een voordeel voor de zuivelbereiders was. In de wijze van afzet waren overigens geen ingrijpende veranderingen gekomen, zooals uit het volgende kan blijken ⁵⁾).

Wij beschikken voor *Noord-Holland* over tamelijk uitvoerige gegevens ⁶⁾). Opgegeven wordt, dat daar voorkwamen 4, 10 en 20 ponds kazen, doch hieraan werd niet precies vastgehouden. Elders wordt nl. gesproken van kazen van 4, 7, 11, 16 en 20 pond. De verscheidenheid was dus toen bij de Edammers even groot als thans nog bij de Goudsche. De meest gezochte soorten waren die, welke hard van binnen, gelijk van grootte en rond van model waren, daar deze, ofschoon niet de aangenaamste van smaak, het best geschikt waren om naar vergelegen landen gezonden te worden (Edammer kaas was een belangrijk exportartikel). Op de markten te Hoorn en Alkmaar, doch elders niet, kwam in den

¹⁾ Koninklijke Courant IV (Juli-Dec. 1808), nr. 310, 23 Dec.

²⁾ Koninkl. Cr. V (Jan.-Juni 1809), nr. 18, 21 Jan.

³⁾ Sloet, t.a.p., 19de dl., bl. 199; 20ste dl., bl. 75. ⁴⁾ Zie Bijlage A.

⁵⁾ Ook voor deze paragraaf hebben als bronnen vnl. gediend de antwoorden op de vragenlijsten betr. den landbouw en het journaal en verbaal van de reis van den Agent van nationale oeconomie. (Zie noten op bl. 149).

⁶⁾ Sloet, 20ste dl., bl. 69 enz. Kops V, bl. 192 enz.

herfst veel z.g. commissiekaas van platter model. Daarin werd minder zout gedaan, zoodat zij een geringer duurzaamheid had. Het afzetgebied voor dit product was Frankrijk. In 1810 was er weinig vraag naar vanwege de hooge transportkosten en dientengevolge werden er weinig gemaakt. Wanneer er z.g. commissie was, placht dit een voordeelige kaasbereiding te zijn, daar er minder zout voor noodig was en meer gewicht aan kaas werd verkregen. Men bracht de Edammer kaas, nadat ze 3 à 5 weken uit het zout was, ter markt, na ze schoon gemaakt en met lijnolie ingesmeerd te hebben. Gewoonlijk werd om de 14 dagen gemarkt. Voorheen geschiedde de verkoop steeds à contant, doch in 1800 werd gemeld, dat men noodgedwongen op 6 en 8 weken betaling begon te verkoopen. De staat van den landbouw over 1806 geeft aan, dat de kaasboeren in Noord-Holland op de markt dikwijls geen gereed geld konden ontvangen, maar aan sommige kooplieden moesten borgen om een redelijken prijs te kunnen maken, hetgeen te voren vrijwel onbekend was ¹⁾.

Het is voor de kwaliteit van de Edammer kaas waarschijnlijk van veel beteekenis geweest, dat het marktwezen zoo goed ontwikkeld was. In bijna alle Noordhollandsche steden waren wettelijksche kaasmakten, waar kooplieden, *die zich veelal op niets anders toeleghden*, de stapels kaas naar gelang van de kwaliteit voor hooger of lager prijs kochten. Deze wijze van verkoop was voor de boeren nuttig, aangezien zij een wedijver uitlokte om een goed product te maken. De prikkel daartoe was in Zuid-Holland en Utrecht, waar de kaas meer aan de boerderijen werd opgekocht, veel minder groot.

De boterbereiding beteekende in het Noorderkwartier niet veel. De aanvoer bedroeg te Hoorn in 1805 330.325 pond en te Alkmaar in 1812 ongeveer 40.000 pond ²⁾. Hoofdzakelijk werd weiboter gemaakt, die gedurende het kaasseizoen om de 4 of 5 dagen gekarnd werd. Deze boter was slecht van smaak en werd, voor zover de boeren ze niet voor hun eigen consumtie noodig hadden, in koppen ter markt gevoerd, waar ze door de geringe lieden werd gekocht. Voor Utrecht werd opgegeven, dat ze gewoonlijk een stuiver per pond minder opbracht dan de roomboter ³⁾. In Noord-Holland maakten enkelen er tonneboter van, maar deze kon niet lang bewaard worden. Men rekende daar, dat een koe $2\frac{1}{2}$ pond kaas per dag en $1\frac{1}{4}$ pond weiboter per week opleverde. De boter werd vrijwel uitsluitend in Noord-Holland verbruikt en dus niet uitgevoerd. Van de kaas daarentegen zou slechts 2 % in het eigen gewest blijven ⁴⁾.

De marktplaatsen waren dezelfde als vroeger. Ook te Zaan-

¹⁾ Kops IV, bl. 299.

²⁾ Collectie Goldberg, nr. 193. (Alg. Rijksarchief). Statistiek van den landbouw 1814. ³⁾ Kops IV, bl. 549.

⁴⁾ Ongetwijfeld werd hier de uitvoer overdreven groot voorgesteld.

dam werd veel kaashandel gedreven. De zuivelexport direct vanuit de Noordhollandsche steden schijnt in deze jaren vrijwel stilgestaan te hebben; bij de meeste werd opgemerkt, dat de kaas naar Amsterdam, soms naar Rotterdam, werd gezonden. Voor Hoorn werd er bijgevoegd, dat in gewone tijden de kaas naar Texel werd verscheept, dus direct vanuit deze plaats geëxporteerd. De kaasmarkt te Purmerend was afgenomen, sedert daarnaast te Edam een weekmarkt was opgericht, waarheen inzonderheid de producten van de Wormer gingen ¹⁾). Vanuit Enkhuizen werd boter naar Friesland gezonden, die waarschijnlijk vandaar naar Emden zal zijn uitgevoerd. Te Medemblik was in 1800 sedert ongeveer 20 jaar een maatschappij van kaashandel met een kapitaal van 30.000 gl., verdeeld in portiën van 500 gl. Voor deze maatschappij werd door een koopman gehandeld en de baten en schaden werden onder elkaar verdeeld. De aandeelen werden soms uit de hand, soms in publieke veiling verkocht.

Haarlem en Amsterdam waren zuivelmarkten op de grens van Noord- en Zuid-Holland. We kunnen thans voor deze plaatsen eenige cijfers van marktaanvoeren geven, waaruit blijkt, dat beide als locale marktplaatsen slechts van ondergeschikt belang waren ²⁾).

	1805		1812	
	Boter	Kaas	Boter	Kaas
Amsterdam	761.545 pond	1.113.800 p.	878.670 p.	945.600 p.
Haarlem . .	235.775 „	462.995 „	237.645 „	461.050 „

Omtrent den zuivelhandel in *Zuid-Holland* en *westelijk Utrecht* zijn de genoemde bronnen minder volledig. Het marktwezen was hier niet zoo sterk ontwikkeld, al was het aantal marktplaatsen vrij groot. De opmerkingen, die bij bepaalde plaatsen in dit gebied omtrent den zuivelafzet werden aangetroffen, mogen hier volgen. Te Oegstgeest werd het zuivel afgezet naar Leiden. Te Wassenaar ging de boter naar den Haag, de komijne kaas naar voorkoopers ter plaatse en naar Delft en Rotterdam. Te Delft bestond de handel vnl. in aan- en afvoer van boter, waarvan wekelijks een zeer aanzienlijke markt werd gehouden. In de omgeving van Rotterdam had de komijne kaas haar débouché in deze stad, waar verder een gedeelte van de in de omgeving van Gouda bereide zoetemelksche kaas heenging. Gouda had iedere week een kaas- en botermarkt en twee groote jaarmarkten van kaas. Vanuit deze stad werd door kooplieden veel boter en kaas door de geheele Republiek verzonden. De vermeerdering van de wagen ten plattelande had aan de markten van de steden afbreuk gedaan. Voor Gouda was dit geschied door de dorpswaag te Bodegraven.

¹⁾ De wekelijksche kaasmarkten te Edam en te Medemblik waren in 1778 opgericht. (Gemeentearchief Hoorn, nr. 14, Vervolg op Velius' Kroniek, bl. 441). ²⁾ Collectie Goldberg, nr. 193.

In 1803 werd op de waag te Gouda slechts 1.944.290 pond kaas gewogen ¹⁾. Schoonhoven had eveneens een weekmarkt van kaas en boter. Het laatste product werd vandaar veel naar den Haag gezonden. Te Oudewater werd een vrij uitgebreide handel in boter gedreven. De jaarlijks ter markt aangevoerde en in de waag gewogen hoeveelheid kaas werd begroot op 1½ miljoen pond. Woerden had geen vasten marktdag. De boeren uit den omtrek brachten hun kaas aldaar bij kooplieden, die haar weer met beurtschepen naar Amsterdam verzonden. Blijkens de prijstafels van den staat van den landbouw over 1809 werd te Gorcum zoetemelksche kaas verhandeld. In westelijk Utrecht waren geen kaasmarkten gelegen. Het product vandaar werd deels naar de nabijgelegen Zuidhollandsche markten gevoerd. De kaas werd in beide provinciën dikwijls door de kooplieden bij de boeren aan huis gekocht. Zoo was te Houten de afzet van de kaas naar de Utrechtsche markt en aan kooplieden van elders, die bij de boeren kwamen koopen. Te Vianen werd de Stolksche kaas door vreemden opgekocht.

In *Friesland* werd het zuivel blijkens de gegevens voor dezen tijd op de oude weekmarkten afgezet. Genoemd worden die van Leeuwarden, Sneek, Bolsward en Lemmer. De aanvoer te Sneek werd wekelijks op ± 1000 vaten begroot. Van deze plaatsen (ook voor Workum wordt zulks opgegeven) werd 't zuivel met beurtschepen naar Holland gezonden, in 't bijzonder naar Amsterdam en daarnaast wel naar Rotterdam en andere steden. Te Leeuwarden ging omstreeks 1800 verder veel zuivel naar Oost-Friesland (Emden).

In *Groningen* was het stapelrecht van de hoofdstad vervallen. Door dat recht hadden zich in de Ommelanden, met uitzondering van Appingedam, geen zuivelmarkten ontwikkeld. In de antwoorden op de vragenlijsten betreffende den landbouw komen voor Onderdendam eenige mededeelingen betreffende den boterhandel (van *Geert Reinders* voor ²⁾). De boter werd nagenoeg geheel verkocht naar de stad Groningen, waar drie of vier rijke boterkoopers woonden, die tweemaal per week zelf den marktprijs vaststelden. Er was te Groningen geen boterhuis, hetwelk zeer naideelig was voor deze aanzienlijke negotie.

Betreffende de plaatsen, waar de vrij belangrijke boterproductie van *westelijk Overijsel* werd gemarkt, kan het volgende worden medegedeeld. Als boterweekmarkten worden genoemd Steenwijk, Meppel, Kampen, Zwolle en Deventer. De beide eerstgenoemde ontvingen ook Drentsche boter, die door de slechtere kwaliteit een lagere prijs opracht dan de Friesche en Overijselsche. Te

¹⁾ Metelerkamp, De Toestand van Nederland, bl. 79. De schr. geeft met een voorbeeld aan, hoeveel het wegen op de wagen te wenschen overliet. In 1697 was de aanvoer te Gouda 3.460.964 pond. (Zie bl. 54).

²⁾ Collectie Goldberg, nrs. 28 en 34.

Meppel werd midden Sept. een groote botermarkt gehouden, waar doorgaans 3000 vaten werden aangevoerd. De verzending van de boter uit dit district geschiedde evenals uit Friesland met beurtschepen naar Amsterdam en andere Hollandsche steden.

In overeenstemming met de geringe en minderwaardige boterproductie van *de overige streken* had de zuivelhandel daar weinig te beduiden. Voor de wijze, waarop deze plaats vond, kan geheel naar het vorig tijdvak worden verwezen. Vanuit de Tielerwaard werd eenig zuivel naar verschillende plaatsen in Holland en Gelderland gezonden, meest naar Rotterdam en Nijmegen. De Bommelerwaard had eveneens eenigen boter afzet. In de omgeving van Breda werd de boter naar deze stad gezonden en soms naar Dordrecht en Rotterdam. De Meierij van den Bosch plaatste dit product te Rotterdam en Middelburg.

40. Regelingen betreffende den binnenlandschen zuivelhandel. Het ligt voor de hand, dat in den aanvang van het nieuwe tijdperk bij voorkomende moeilijkheden getracht

werd deze op te heffen door de oude methoden nog eens toe te passen. We maakten reeds kennis met de verordeningen omtrent de botervaten. Van het *voorkoopverbod* en de *prijzregelingen* werden eveneens naklanken vernomen. Zoo werd in Utrecht op 17 Febr. 1795 het voor- en opkopen van levensmiddelen ten scherpste verboden. Alle huislieden moesten hun zuivel op de gewone markten aanvoeren en dit niet elders verkoopen¹⁾. Te Zierikzee werden op 24 Febr. 1795 prijzen vastgesteld voor verschillende artikelen, w.o. zuivelproducten²⁾. Te Rotterdam werd opkooprij en prijsopdrijving van boter geconstateerd. Goedkoop aangeboden boter bleek veelal weiboter te zijn. De markten verminderden en de invordering van den impost werd belemmerd, doordat de veehouders hun boter langs de huizen verkochten. In verband met een en ander werd op 22 Sept. 1795 een regeling voor de botermarkt getroffen³⁾. Daarbij werden plaats en tijden van de botermarkten, zoowel van tonnen- als van stukkenboter, geregeld en verschillende verbeteringen ingevoerd. Iedereen was verplicht de boter te verimposten, alvorens te lossen, en ze dan naar de markt te brengen. Dorpsschippers moesten aangeven hoeveel vloten of manden met stukken boter ze inhadden en wie deze toebehoorden. Alleen op de openbare markt was verkoop toegestaan. Verder werd bepaald, dat burgers, geen handelaars in boter zijnde, tot half elf konden koopen, waarna de handel voor iedereen vrijstond tot 12 uur. Huislieden werd aangeraden „om alle mogelijke moderatie in het taxeeren hunner boter te gebruiken, ten einde die voor minvermogenden verkrijgbaar

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1795, bl. 1218. ²⁾ Aldaar, bl. 1169.

³⁾ Aldaar, bl. 5751 enz.

te maken". Te Amsterdam werden nieuwe maatregelen genomen ter bescherming van den kleinhandel in boter en kaas ¹⁾). Niettegenstaande de keuren ventten dagelijks niet-ingezetenen met genoemde waren. Op 2 Jan. 1798 werden alle vroegere keuren tegen het venten met waren, onder het klein-kramersgilde vallende, vernieuwd ²⁾ en aangevuld met nadere bepalingen voor schippers, wagen- of karreluiden, die boter invoerden, om ontduiking te voorkomen.

Het *waagrecht* werd nog verschillende malen geregeld en gewijzigd. Hierop had in de eerste plaats betrekking een publicatie van het provinciaal bestuur van Holland d.d. 26 Juni 1797 ³⁾, welke de wagen in de kleine steden en dorpen gelijkstelde met die van de groote steden. De te betalen rechten werden verhoogd, voor boter van 3 tot 4 st. en voor kaas van 5 tot 7 st. per 100 pond. Nieuwe wagen mochten slechts opgericht worden met permissie van het provinciaal bestuur. Aangezien in de kleinere plaatsen de invordering en verantwoording van 's Lands recht op onregelmatige wijze geschiedde, moest bij vacatures van waagmeesters een voordracht aan het provinciaal comité geschieden. Daarnaast hieven de steden als voorheen een plaatselijk waagrecht, hetwelk in 1797 in verschillende marktplaatsen van het Noorderkwartier per 100 pond kaas bedroeg: te Alkmaar 1 st. 2 penn., te Enkhuizen en Purmerend 1 st. en te Hoorn $\frac{1}{2}$ st. Verder werd te Hoorn van elken stapel kaas ten laste van den boer nog $\frac{1}{4}$ st. „wikgeld" en $\frac{1}{2}$ st. marktgeld geheven, die resp. werden genoten door den wagen- en den marktmeester. Bij resolutie van 13 Oct. 1797 werden wik- en marktgeld ingetrokken en het stadsrecht op den impost op de waag tot 1 st. verhoogd. Dat de voorschriften niet streng gehandhaafd werden blijkt, doordat te Hoorn sinds 1750 de bij grossiers opgeslagen boter nimmer ter waag was gebracht. Te Alkmaar bedroeg het wikgeld of wikloon van $\frac{1}{2}$ tot $1\frac{1}{2}$ st. per stapel kaas en te Enkhuizen van 1 tot 2 st. ⁴⁾.

Bij het wegen van boter ten plattelande werden in Holland allerlei ongelijke en lichte gewichten gebruikt, waaraan de hiervoor genoemde publicatie van 26 Juni 1797 mede schuld had. Daarbij was nl. vervallen het voorschrift van de vroegere regeling, dat op de plattelandswagen gelijke gewichten moesten worden gebruikt. Op 31 Oct. 1800 werd door 't Vertegenwoordigend lichaam bepaald, dat de gemeentebesturen van dorpen of vlekken, die concessie tot oprichting van een waag hadden verkregen, zouden wor-

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1798, bl. 47 enz.

²⁾ Genoemd worden die betr. boter van 27 Jan. 1728, 28 Jan. 1739 en 12 Juli 1752, die betr. kaas van 25 Jan. 1752 en 26 Jan. 1769.

³⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1797, bl. 607 enz.

⁴⁾ Blijkens opgaven d.d. 17 Oct. 1797, 24 en 27 Febr. 1801, voorkomende in nr. 2568 (Nering, marktwezen en nijverheid, 16de eeuw tot 1811) van het gemeentearchief te Hoorn. Het zou te ver voeren de geschiedenis van de z.g. wik- en weegloonen, die veel later nog aanleiding tot strijd gaven, na te gaan.

den gelast uitsluitend met zwaar of z.g. Amsterdamsch gewicht te doen wegen, op straffe van verlies van 't waagrecht¹⁾).

De ordonnantie van 13 Dec. 1805 betreffende den impost op de waag²⁾ stelde vast, dat met aanvang van 1806 een waaggeld zou worden geheven van alle waren en koopmanschappen, die men boven de 20 pond verkocht. Het tarief was per 100 pond voor boter 4 st. 6 penn. en voor kaas 7 st. 12 penn. Voor de kaas was als vroeger slechts eenmaal waagrecht verschuldigd. Naar aanleiding van bezwaren, die de binnenlandsche boter- en kaashandel van deze ordonnantie ondervond, werden er op 16 Mei 1806 eenige bepalingen aan toegevoegd, die meerdere vrijheid brachten³⁾.

De Noordhollandsche kaas werd veel via Zuid-Holland geëxporteerd. Een aantal kaaskoopers van Oosthuizen, Purmerend en de Rijk verzochten in 1799 om faciliteiten voor de verzending van hun kaas naar Rotterdam, Gouda of elders, indien deze bestemd was om verder naar Brabant enz. te worden uitgevoerd⁴⁾. Hieraan werd ten deele voldaan, doch later gaf dit aanleiding tot fraudes en 1 Nov. 1804 werd deze gunst door 't Staatsbewind weer ingetrokken⁵⁾.

Ofschoon dus het binnenlandsch handelsverkeer vooral in den beginne nog aan belemmerende bepalingen onderworpen bleef, werd er gelijk vermeld⁶⁾ toch een geduchte opruiming onderhouden. Het was jammer, dat als gevolg van den oorlog om den smokkelhandel tegen te gaan in later jaren een aantal nieuwe in 't leven werden geroepen. Zoo werd in 1808 bepaald, dat het binnenlandsch vervoer van alle goederen moest geschieden langs vaste bepaalde routes en nadat daarvoor een paspoort was verkregen⁷⁾. Buiten een vastgestelde grenslijn langs de kusten en aan de landzijde van Oost-Friesland mochten geen waren worden opgeslagen⁸⁾. Na de inlijving werd 11 Jan. 1811 het Fransche douanewezen over het geheele rijk ingevoerd. Kenschetsend voor de bezwaren, welke de zuivelhandel in dezen tijd ondervond, is de volgende mededeeling van *Wijnne*: „Belemmerend voor het verkeer was de douane-linie aan de landzijde tusschen het departement van de Wester-Eems en dat van de Boven-Eems. Zoo betaalde de boter een impost van f 24.— per ton. 't Zelfde was 't geval bij de laatste douane-linie, t.w. bij den uitvoer buiten het rijk. 't

¹⁾ Dagverhaal Handelingen Vert. Lichaam, 9de dl. (Juli-Sept. 1800), bl. 863; 10de dl. (Oct.-Dec. 1800), bl. 104, 172, 340.

²⁾ Staatsbesluiten der Bataafsche Republiek, 15de dl. (Dec. 1805), 13 Dec., nr. 2a. ³⁾ Kops III, bl. 117, enz.

⁴⁾ Dagverhaal Handelingen Vert. Lichaam, 4de dl. (Mrt.-Mei 1799), bl. 924; 5de dl. (Juni-Aug. 1799), bl. 55, 119, 161. Besluiten I Kamer Vert. Lichaam, Juni 1799, bl. 243.

⁵⁾ Notulen van het Staatsbewind, 11de dl. (Sept.-Dec. 1804), 1 Nov., nr. 11.

⁶⁾ Zie bl. 145.

⁷⁾ Koninkl. Courant III (Jan.-Juni 1808), nr. 33, 8 Febr.; IV (Juli-Dec. 1808), nr. 273, 10 Nov. ⁸⁾ Kon. Crt. VI (Juli-Dec. 1809), nr. 274, 20 Nov.

Gevolg daarvan was staking van den uitvoer, overvloed binnen 's lands, onnatuurlijk lage prijzen" 1).

41. **Het prijsverloop.** Een regelmatig overzicht van de zuivelprijzen in dit tijdvak is moeilijk samen te stellen. De prijslijsten van de staten van den landbouw geven geen gemiddelde jaarcijfers en zijn verder zoo weinig uniform, dat aan de hand daarvan bezwaarlijk een nauwkeurige voorstelling van het verloop der prijzen kan worden gevormd. Men is gedwongen een beoordeeling op heterogene gegevens te baseeren. In het volgende is het gevonden materiaal zoo overzichtelijk mogelijk samengesteld.

Van boter zijn de cijfers het volledigst voor Overijsel.

Middelprizen van boter per 80 pond te Deventer en Kampen over de jaren 1791 tot en met 1805 2).

	<i>Deventer</i>	<i>Kampen</i>		<i>Deventer</i>	<i>Kampen</i>
1791	18 gl. 12 st.	20 gl. — st.	1799	25 gl. 12 st.	23 gl. 10 st.
1792	19 " 2 "	23 " 4 "	1800	29 " 16 "	29 " 2 "
1793	21 " 16 "	23 " 10 "	1801	24 " 10 "	26 " 6 "
1794	24 " 6 "	25 " 10 "	1802	27 " 14 "	25 " 8 "
1795	24 " 8 "	26 " 6 "	1803	29 " 2 "	30 " — "
1796	29 " 10 "	29 " 2 "	1804	27 " 6 "	29 " 4 "
1797	26 " 16 "	29 " 2 "	1805	22 " 6 "	26 " 6 "
1798	20 " 18 "	20 " 16 "			

Voor 1806 kunnen geen boterprijzen gegeven worden. Over dat jaar loopt weliswaar de eerste staat van den landbouw, maar daarin komen nog geen marktprijzen voor 3). Volgens de waarde van de geëxporteerde boter was de prijs vergeleken bij het voorgaande jaar aanmerkelijk gedaald 4). De staten over de jaren 1807 tot en met 1810 geven alleen de marktprijzen voor drie, later voor twee maanden, soms alleen voor bepaalde markten. Nu eens heeft de opgave betrekking op hooiboter, dan weer op grasboter. Terwijl tusschen deze beide vaak een groot prijsverschil bestond, schommelden de opgaven voor de eene markt dikwijls veel sterker dan voor de andere. De staat over 1813 bevat slechts enkele prijsopgaven. Hierna volgt een aan deze gegevens ontleend overzicht voor de belangrijkste boterproductiegebieden. Voor zoover noodig zijn de opgaven herleid tot den prijs per ¼ ton van 80 pond.

1) Wijne, Handel en Ontwikkeling van Groningen, bl. 170.

2) Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, 9de dl., bl. 297, 317. De prijzen zijn opgegeven voor het achtendeel (40 pond), blijkbaar op de genoemde markten naast het kinneken (20 pond) de meest gebruikelijke vaten. In de belangrijkste productiegebieden (Friesland en Holland) werd de boter in den groothandel bij vierendeelen van 80 pond verhandeld. Voor een goed overzicht zijn de Overijselsche prijzen verdubbeld. Niet overgenomen zijn de cijfers voor Zwolle, die per week voorkomen.

3) Kops IV, bl. 245. 4) Zie bl. 191.

Boterprijzen per vierendeel van 80 pond.

Groningen		Friesland		Overijsel	Zuid-Holland (Rijn- en Delfland)
April	f 25 à f 28	f 30 à f 34	1807	(Mrt.) f 27 ¹ / ₂ à f 31 ¹ / ₂	Juni f 27 à f 36
Aug.	24 „ 25	30 „ 35		18 „ 26	30 „ 37
Nov.	20	24 „ 28		24 „ 26	Aug. 28 „ 41
			1808		
April	14 „ 18	14 „ 15		16 „ 20	26 „ 32
Aug.	22 „ 23	20 „ 30		20 „ 22	20 „ 32
Nov.	22 „ 24	21		30	33 „ 46
			1809		
Mei	20 „ 22	26 „ 30		22 „ 26	27 „ 44
Nov.	30 en meer	30		16 „ 30	32 „ 50
			1810		
Mei	20 à 25	23		25 „ 35	25 à 54
Nov.	20 „ 24	24 à 30		22 „ 24	30 „ 44

Voor de jaren van de inlijving zijn vanaf Mei 1811 nauwkeurig bekend de wekelijksche prijzen van de Leidsche boter in francs per K.G. en vanaf 21 Nov. 1812 ook de groothandelsprijs in guldens per 80 pond ¹). In de volgende overzichten is voor iedere maand de hoogste en laagste week vermeld.

Boterprijs te Leiden in francs per K.G.

	1811	1812
Jan.	---	1 fr. 38 ¹ / ₆ c. — 1 fr. 43 ⁴ / ₉ c.
Febr.	---	1 „ 54 ¹ / ₁₀ „ — 1 „ 93 „
Mrt.	---	1 „ 64 ⁸ / ₄ „ — 1 „ 75 ⁵ / ₁₄ „
April	---	1 „ 36 ¹ / ₃ „ — 1 „ 67 ⁸ / ₈ „
Mei	1 fr. 17 ¹ / ₂ c. — 1 fr. 32 ¹ / ₂ c. a)	1 „ 27 ⁵ / ₉ „ — 1 „ 43 ⁴ / ₉ „ b)
	1 „ 38 ¹ / ₂ „ — 1 „ 65 „ d)	1 „ 45 ¹ / ₄ „ — 1 „ 96 ² / ₃ „ d)
Juni	1 „ 52 ¹ / ₃ „ — 1 „ 54 ¹ / ₂ „	1 „ 43 ⁴ / ₉ „ — 1 „ 50 ¹⁷ / ₃₀ „
Juli	1 „ 43 ¹ / ₂ „ — 1 „ 48 ³ / ₄ „	1 „ 43 ⁴ / ₉ „ — 1 „ 48 ⁴ / ₅ „
Aug.	1 „ 38 „ — 1 „ 43 ¹ / ₂ „	1 „ 40 „ — 1 „ 43 ⁴ / ₉ „
Sept.	1 „ 39 ⁵ / ₆ „ — 1 „ 48 ³ / ₄ „	1 „ 49 „ — 1 „ 70 „
Oct.	1 „ 54 „ — 1 „ 64 ³ / ₄ „	1 „ 70 „ — 2 „ —
Nov.	1 „ 63 „ — 1 „ 66 ¹ / ₂ „	1 „ 83 „ b) — 2 „ 2 „ e)
Dec.	1 „ 43 ⁴ / ₉ „ — 1 „ 64 ³ / ₄ „	1 „ 49 „ b) — 1 „ 94 „ e)

a) Beurre fort, b) beurre de l'hiver, c) beurre blanc = hooi-, stal- of winterboter.
d) Beurre frais, e) beurre de l'été = gras- of zomerboter.

¹) Nieuw Archief van de Gemeente Leiden, nr. 899. Staat van Boterprijzen 1811-1813. Alle staatjes zijn gecertificeerd door den Maire. Wellicht stond het opmaken ervan in verband met de op 3 Oct. 1810 getroffen regeling van den uitvoer. (Zie bl. 188).

1813	
Jan.	1 fr. 46 c. — 1 fr. 57 c.
Febr.	1 „ 58 „ — 1 „ 62 „
Mrt.	1 „ 52 „ — 1 „ 63 „
April	1 „ 17 „ c) — 1 „ 65 „ d)
Mei	1 „ 9 „ — 1 „ 22 „ c)
	1 „ 36 „ — 1 „ 43 „ d)
Juni	1 „ 38 „ — 1 „ 46 „
Juli	1 „ 38 „ — 1 „ 41 „
Aug.	1 „ 35 „ — 1 „ 38 „
Sept.	1 „ 33 „ — 1 „ 57 „
Oct.	1 „ 59 „ — 1 „ 70 „
Nov.	1 „ 62 „ — 1 „ 75 „
Dec.	7 st. 12 p. c) — 8 st. 14 p. d)

c) beurre blanc = hooi-, stal of
[winterboter.
d) beurre frais = gras- of zomer-
[boter.

Tot 4 Dec.
In stuivers en penningen per pond.

Boterprijs te Leiden in guldens per 80 pond.

1812	
21—28 Nov.	f 34 à 35 en f 36 à 39
Beurre de l'hiver	Beurre de l'été
Dec.	f 27 à 29 en f 35 à 38

1813 ¹⁾	
Jan.	f 27 à 28 en f 29 à 30
Febr.	28 „ 31 „ 30 „ 32
Mrt.	27 „ 30 „ 29 „ 31 en 32
April	21 „ 23 a) „ 30 „ 32 b)
Mei	20 „ 21 a) „ 25 „ 29 b)
Juni	24 „ 28 „ 26 „ 29
Juli	f 23 à 27 en 28 en f 25 à 28
Aug.	23 „ 27 „ 24 „ 28
Sept.	24 „ 25 en 26 „ 27 „ 32
Oct.	27 „ 33 „ 29 „ 34
Nov.	28 „ 33 „ 31 „ 34
Dec.	30 „ 31 a) „ 35 „ 36 b)

a) Hoolboter. b) Grasboter.

De kaasprijzen zijn het best bekend voor Noord-Holland.

Gemiddelde kaasprijs per 100 pond op de markt te Alkmaar²⁾.

1 Juni tot ult. Mei	1790/91 12 gl.	1 Juni tot ult. Mei	1798/99 13 gl.
1 „ „ „ „	1791/92 12 „	1 „ „ „ „	1799/1800 18 „
1 „ „ „ „	1792/93 13 „	1 „ „ „ „	1800/01 17 „
1 „ „ „ „	1793/94 12 „	1 „ „ „ „	1801/02 18 „
1 „ „ „ „	1794/95 11 „	1 „ „ „ „	1802/03 17 „
1 „ „ „ „	1795/96 14 „	1 „ „ „ „	1803/04 18 „
1 „ „ „ „	1796/97 15 „	1 „ „ „ „	1804/05 16 „
1 „ „ „ „	1797/98 13 „		

Aanvoer en gemiddelde kaasprijs per 100 pond te Hoorn³⁾.

1801	9083 stapels, wegende	4.180.935 pond à 17 gl. 11 st. 8 penn.
1802	8336 „ „	3.556.955 „ „ 20 „ 8 „ 4 „
1803	8233 „ „	3.651.670 „ „ 16 „ 10 „ — „
1804	8893 „ „	4.078.080 „ „ 18 „ 18 „ 8 „
1805	9102 „ „	4.274.500 „ „ 15 „ 8 „ 8 „

¹⁾ Volgens de staat van den landbouw over 1813 waren de boterprijzen laag. In Zuid-Holland was de prijs in Juni te Delft f 20 à 23 en te Leiden f 19 à 22. Bij de wending in den staatkundigen toestand aan het einde van dit jaar steeg de prijs terstond en was in Dec. te Delft en Leiden f 30 à 34. (Kops VI, bl. 584, 585). De cijfers voor Juni zijn blijkens bovenstaand overzicht te laag.

²⁾ „Nota der Kaasprijzen, zooals dezelve op de Marckt te Alkmaar geweest zijn van primo Juny 1790 tot ultimo Mey 1805 ieder Jaar afzonderlijk door elkaar gerekend — door Jan Klaas Bakker”. (Opgave, aangetroffen in het gemeentearchief te Alkmaar).

³⁾ Opgave d.d. 27 Dec. 1806, voorkomende in nr. 2568 van het gemeentearchief te Hoorn. De totaal-aanvoeren wijken iets af van die in Bijlage A.

Kaasprijzen per 100 of 300 pond.

167

	Friesland Grove kaas per schippond of 300 pond	Noord-Holland Edammer kaas per 100 pond	Zuid-Holland I. Komijne kaas per schippond	II. Zoetmelksche of Goudsche kaas per 100 pond	Utrecht Zoetmelksche of Goudsche kaas per 100 pond
1807 April	—	Najaarskaas f 15 à 16 Hooikaas v. 1 Febr. à 10 April gem. f 13 Grask. 12 ¹ / ₂ à 15 f 18	f 26 à 32	Oude f 22 à 22 ¹ / ₂ Zomerk. 18 ¹ / ₂ à 19 ¹ / ₂ Afgeschepte ¹⁾ f 14 à 15 ¹ / ₂	Melkaas f 19 à 20 Zomergoed 16 „ 17 Herfstgoed 13 „ 14
Aug.	f 22		31 „ 32	Witte Melk. f 19 à 20 ¹ / ₂ Zomer „ 18 „ 19 Oude Goudsche f 13 à 14 f 11 à 19	Melkaas 14 „ 16
Nov.	14 à 18	Zoetm. f 12 à 15 Schapenk. Wieringen f 7 à 10 Schapenk. Texel f 9 à 10	21 „ 30		Melkaas 15 Zomerk. 13 „ 14 Herfstk. 11 „ 12
1808 April	10 à 12	f 7 à 9	28 „ 30	Meik. f 19 à 20 Zomerk. f 17 à 18 jonge 16 à 17 Witte hooikaas f 11 à 14 Graasde k. 12 à 17 16 à 20 p. 14 ¹ / ₂ à 15 20 à 24 p. 15 à 17	Melkaas 16 Zomerk. 14 „ 15 Herfstkaas 12 „ 13 f 10 à 12 ¹ / ₂
Aug.	15 à 18	Hooik. f 7 à 10 Graasde k. f 12 à 18	21 „ 27		Meik. f 15 Zomerk. 13 Herfstk. 11
Nov.	18 à 19	Schapenk. Texel f 8 ¹ / ₂ à 9 ¹ / ₄ Schapenk. Wieringen f 7 ¹ / ₂	28 „ 33		
1809 Mei	20 à 23	Hooikaas f 14 à 15	—	Hooikaas f 13 à 14 Kleine 18 à 19 20 à 24 pond f 20 à 21 Zomerk. van 16 à 20 pond f 18 à 20 ¹ / ₂ Meik. 20 à 22 jonge k. f 15	—
Nov.	20	Gem. f 17	Komijne k. van 30, 40 à 60 p. f 37 à 38	Jarige Goudsche van 20 à 30 pond f 24 à 25 Hooik. v. 10 à 20 pond f 12 ¹ / ₂ à 14	Meik. f 20 à 22 Zomerk. 18 „ 19 Herfstk. 16 „ 17
1810 Mei	—	Hooik. f 14 à 16	Jarige Leidschek. f 14—15		Meik. 22 Zomerk. 20 „ 18 Herfstk. 16 „ 18 Hooik. 12 „ 13 f 13 à 15
Nov.	17 à 18	f 14. De kleine f 8	f 30 à 36	—	

Opmerkingen. Naar gegevens, voorkomende in het Magazijn van Vad. Landb. (zie volgende bl.). Vanaf 1808 komt Oost-Friesland in de lijsten voor. De kaas aldaar (komijne kaas) noteerde

¹⁾ Het afroomen der melk kwam dus toen bij de Goudsche kaas vrij veel voor!

als regel lager dan de Friesche. De opgaven voor Groningen zijn per pond en onvolledig. Voor vroegere jaren geven de staten van den landbouw het volgende betreffende de kaasprijzen. In 1806 daalden deze bedenkelijk. Te Leiden had men in 1805 voor 300 pond komijne kaas f 38.— bekomen; 't volgend jaar verkreeg men maar f 24.— en de prijs klom niet hooger dan tot f 27.—. De voorgaande lijst is ontleend aan de bij de staten over 1807 tot en met 1810 voorkomende prijslijsten. De opgaven loopen over allerlei soorten kaas en maken dikwijls nog weer verschil naar het gewicht, den ouderdom en het bereidingsseizoen van de kazen. Een en ander bemoeilijkt de vergelijking.

d' Alphonse geeft op, dat de kaasprijs in Noord-Holland in 1810 omtrent f 20.— per 100 pond was. In 1811 was de prijs lager, maar in 1812 werd de handel onder begunstiging van de „licences” weer wat levendiger ¹⁾. Volgens de staat van den landbouw over 1813 ²⁾ was de prijs der Noordhollandsche kaas doorgaans f 16.— of f 18.—. In Oct. daalde deze tot f 10.— en f 12.—. Op het einde van het jaar was de kaas zeer duur. In het Sticht was de zoe-temelksche kaas tot aan het laatste oogenblik van den Franschen invloed laag. De komijne gold in Juni 1813 te Leiden f 22½ à f 30.— en in Dec. f 28.— à f 32.— de 300 pond. Meer gegevens zijn mij omtrent de kaasprijzen in 1811 tot 1813 niet bekend.

Vorenstaande gegevens leenen er zich niet voor om verwerkt in een graphische voorstelling het prijsverloop voor boter en kaas weer te geven. Toch blijkt de algemeene gang der zuivelprijzen in dit tijdvak er voldoende uit. Daarbij kunnen vier perioden worden onderscheiden, nl. 1795-1799, 1800-1805, 1806-1810 en 1811-1813. In de eerste periode waren de zuivelprijzen goed, in de tweede hoog, in de derde vooral in de eerste drie jaren laag, waarna stijging volgde. In de vierde periode waren de prijzen onbevredigend.

Meer in bijzonderheden was 't verloop aldus. In 1795 waren de zuivelprijzen zeer goed en het volgend jaar waren ze zelfs hoog, vooral voor boter. Daarna trad weliswaar eenige daling in, maar zoowel boter als kaas brachten in de eerste periode toch steeds goede prijzen op. De kaas was in 1799 duur. Het tijdvak 1800-1805 was het gunstigst voor beide zuivelproducten ³⁾. Kaas bleef

¹⁾ *d' Alphonse*, *Aperçu sur la Hollande*, bl. 202. ²⁾ *Kops VI*, bl. 585, 586.

³⁾ In 1800 werd in het Vertegenw. lichaam opgemerkt, dat boter en kaas hooger in prijs gestegen waren, dan in de geschiedenis bekend was, en in 1801, dat in deze jaren en zelfs 10 jaar achteruit gerekend door den oorlog en de behoeften der legers onze producten tot excessieven prijs zijn geweest. (*Dag-verhaal*, 10de dl., Oct.-Dec. 1800, bl. 229; 11de dl., Jan.-Mrt. 1801, bl. 269). Ook de antwoorden op de vragenlijsten betreffende den landbouw in 1800 getuigen van hooge prijzen. Bij Houten werd gerapporteerd, dat de kaas in het gepasseerde jaar tot f 28.— de 100 pond werd verkocht, hetgeen bij menschenheugenis nooit gehoord was. En bij Vianen, dat de kaas ten duurste werd opgekocht. (*Collectie Goldberg*, nrs. 28 en 34).

nog constanter op een hoog peil dan boter, die in 1801 en 1802 eenige inzinking vertoonde. In 1805 waren de prijzen al eenigszins gedaald, maar toch nog goed. Minder gunstig waren de jaren 1806-1810. Vooral over 1806 tot en met 1808 noteerden boter zoowel als kaas in vergelijking met voorgaande jaren laag. In 1809 volgde een matige stijging voor boter, een grootere voor kaas en in 1810 waren de prijzen voor beide weer ongeveer op de hoogte van die in 1805 aangeland. De jaren van de inlijving waren ongunstig, 1812 nog het minst. Boter was lager dan in 1807 en 1808. In 1813 waren de boterprijzen slecht, die van kaas matig. Aan het einde van dat jaar trad met den ommekeer in 's Lands toestand een sterke stijging op.

Het zeer varieerende verloop der prijzen was een gevolg van den staatkundigen toestand, die enerzijds gunstig op de vraag inwerkte, doch anderzijds verschillende belemmeringen van het handelsverkeer met zich bracht.

42. Uitvoerpolitiek voor boter en kaas. De toestand, waarin ons land in het thans beschouwde tijdvak verkeerde, herinnert in velerlei opzicht aan dien gedurende den wereldoorlog. Ook bij het nagaan van de verschillende maatregelen, welke toenmaals door de regeering werden genomen, wordt men telkens weer getroffen door het feit, dat overeenkomstige noodden na 1914 tot soortgelijke regelingen leidden. En als derde punt van overeenstemming kan worden geconstateerd, dat het practisch resultaat van de overheidsbemoeiingen in beide gevallen dikwijls veel te wenschen overliet.

In den eersten tijd berustte de bevoegdheid om regelingen betreffende den in- en uitvoer van bepaalde producten te treffen nog bij de provinciale regeeringen. Deze hebben daarvan t.a.v. zuivelproducten meermalen gebruik gemaakt. Zoo werd door de Provisioneele representanten (Staten) van Zeeland op 26 Feb. 1795 tot nader order de uitvoer van alle kruideniers- en vettewarierwaren verboden¹⁾. Dit verbod werd uitgevaardigd, omdat een groote hoeveelheid van de noodzakelijkste levensmiddelen was uitgevoerd en door vorst toevoer uit Holland en elders gestremd was. In Groningen was op 6 Nov. 1795 de tarweuitvoer geheel verboden en uit de Landdagsnotulen van 17 Nov. d.a.v. blijkt, dat de afgevaardigden van de stad den uitvoer van boter eveneens wenschten te beletten, doch het is daartoe niet gekomen²⁾. Dit laatste was wel het geval in Holland. De groote boteruitvoer had in dit gewest schaarschte en hooge prijzen veroorzaakt. Daarom werd, in afwachting van een algemeene voorziening, door de

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1795, bl. 1161.

²⁾ K. Meyer Wiersma, Bijdrage tot de Geschiedenis der Bepalingen aangaande in- en uitvoer in de provincie Groningen 1795-1802, 1888, bl. 26, 27.

Provisioneele representanten op 19 Nov. 1795 de uitvoer zonder speciale vergunning verboden ¹⁾).

Dit besluit werd door de Friesche representanten, blijkens een resolutie van 1 Dec. 1795, slecht opgenomen ²⁾. Daarin werd gezegd, dat men in deze tijden een dergelijke voordracht niet had verwacht van een bondgenoot, die wist, dat de vrije boteruitvoer voor Friesland van hetzelfde belang was als de vrije handel en zeevaart voor Holland. De Friesche gecommiteerden in de Staten-Generaal kregen opdracht zich tegen een algemeen verbod te verzetten en te bewerken, dat Holland er op zou worden gewezen, hoe zeer het belang van de Friesche handelaars geschaad was, die waarschijnlijk aanzienlijke hoeveelheden boter in Holland hadden, bestemd om weer uitgevoerd te worden. Namens Friesland zou worden medegedeeld, dat niet kon worden meegegaan met een verbod, waardoor de veehouders, wier inkomsten toch reeds geringer waren dan die van de akkerbouwers, benadeeld zouden worden. In 't algemeen diende men zeer voorzichtig te zijn in alles, wat den vrijen uitvoer van de landsproducten kon belemmeren of een te groote prijsdaling kon veroorzaken. Weliswaar was de boter buitengewoon duur, doch dit werd niet veroorzaakt door een overdreven export, maar door de geringe productie van den laatsten zomer, ook in Friesland. Deze was meer dan een derde minder dan in vroeger jaren. En aangezien de boer desondanks dezelfde huur en belastingen moest betalen, was het niet meer dan billijk, dat deze door de duurte eenigszins werd schadeloos gesteld. Friesland zou, zelfs indien een meerderheid voor een algemeen verbod was, den onbelemmerden uitvoer van de Friesche boter zooveel mogelijk handhaven.

Nog steeds dus tegenstellingen en strijd tusschen de verschillende provinciën, zooals wij die zoo dikwerf tijdens de oude Republiek aantreffen. Noch de Staten-Generaal, noch de overige provinciën wenschten intusschen voorzieningen t.a.v. den boteruitvoer te treffen. Deze bleef in de andere gewesten dus vrij en ongehinderd, terwijl in Holland het beoogde doel, nl. een prijsdaling, slechts zeer kortstondig werd bereikt. Het Provinciaal bestuur van dit gewest vreesde onder deze omstandigheden van een handhaving van het verbod schade voor de in boter handelende en daarbij verder werkzame ingezetenen en trok het op 24 Mei 1796 in ³⁾.

Het tijdstip was trouwens gekomen, waarop het recht tot het toestaan of verbieden van in- en uitvoer aan de provinciën werd ontnomen. Het reglement voor de eerlang te verkiezen Nationale vergadering van 13 Dec. 1795, door de Staten-Generaal vastgesteld, bracht op dat lichaam de bevoegdheid daartoe over, met in acht neming echter van de vrijheid van het binnenlandsch verkeer ⁴⁾. Bij publicatie van de Nationale vergadering van 29 Aug.

¹⁾ Nieuwe Nederl. Jaarb. 1795, bl. 6799. ²⁾ Aldaar, bl. 7410.

³⁾ Nieuwe Ned. Jaarb. 1796, bl. 1567 enz. ⁴⁾ Meyer Wiersma, t.a.p., bl. 30.

1796 werd daarna bepaald, dat na 1 Sept. d.a.v. geen verbod van in- of uitvoer van goederen (uitgezonderd hooi en mest) van de eene provincie naar de andere zou mogen plaats hebben dan met toestemming van de Nationale vergadering. Evenmin was het geoorloofd in- of uitvoerpremiën toe te passen en andere lasten op den in- of uitvoer van goederen te leggen, dan die, welke op 1 Jan. 1795 bestonden ¹⁾).

Engeland verklaarde ons land in Sept. 1795 den oorlog en deze toestand duurde met een korte onderbreking dit geheele tijdvak voort. Vrijwel alle verdere maatregelen betreffende den zuiveluitvoer staan hiermede in verband. Reeds bij resolutie van de Staten-Generaal van 13 Mrt 1795 was het Comité tot de zaken van de marine aangeschreven er voor te zorgen, dat goederen met neutrale schepen ook naar neutrale plaatsen werden gevoerd. Als zekerheid dat zulks zou geschieden werd cautie tot de driedubbele waarde der goederen gevorderd. Verder werd bij plakkaat der Staten-Generaal van 17 April 1795 alle uitvoer naar Groot-Brittannië verboden ²⁾. Engeland was, zooals wij gezien hebben, in de laatste jaren van de oude Republiek een belangrijk afnemer van onze zuivelproducten geweest ³⁾ en ook thans werd, ondanks de getroffen maatregelen, veel zuivel uitgevoerd dat er direct of indirect heen ging. De export nam zelfs zoodanige afmetingen aan, dat de prijzen tot ongekende hoogte stegen. Dit had tot gevolg, dat verschillende pogingen in 't werk werden gesteld om den zuivelexport te verhinderen of in ieder geval zwaarder te belasten.

Een eerste voorstel van deze strekking werd op 4 Oct. 1796 door een der afgevaardigden bij de Nationale vergadering ingediend ⁴⁾. Er werd op gewezen, dat niettegenstaande de zomer gunstig was geweest en er in Sept. veel boter was, de prijs te Rotterdam op 27 Sept. was opgedreven tot 36 gl. (het vierendeel). Ook de kaas was sedert geruimen tijd zeer hoog; Meikaas was tot 18 à 19 gl. (per 100 pond) verkocht. Deze duurte was uitsluitend een gevolg van den buitengewoon grooten export, vnl. naar Engeland. In verband hiermede werd voorgesteld te besluiten tot een algemeen uitvoerverbod van zuivelproducten of tot het hooger belasten van den uitvoer. Aangezien volgens het reglement der vergadering slechts bij de hoogste noodzakelijkheid tot een algemeen uitvoerverbod mocht worden overgegaan, zou men den uitvoer vrij kunnen laten, zoolang de boterprijzen b.v. niet boven 30 gl. per 80 pond stegen of het uitvoerrecht kunnen verzwaren.

Omtrent dit voorstel werd op 14 Oct. d.a.v. door het Comité

¹⁾ Nieuwe Ned. Jaarb. 1796, bl. 2170 enz.

²⁾ Dagverhaal Handelingen Vert. Lichaam, 10de dl., bl. 613, 614.

³⁾ Zie bl. 136.

⁴⁾ Nl. door den representant Ockhuizen. Decreten der Nationale Vergadering, 8ste dl. (Oct. 1796), bl. 71.

tot de zaken van de marine een breedvoerig rapport uitgebracht ¹⁾. Volgens dit stuk vond de groote uitvoer van boter en kaas hoofdzakelijk naar Engeland plaats, hetwelk met uitvoercijfers voor Rotterdam over het jaar 1793 werd toegelicht ²⁾. Ofschoon de duurte van de levensmiddelen in 't algemeen en de hooge prijzen van het Nederlandsche zuivel in 't bijzonder, gepaard gaande met 't verdwijnen van verschillende bestaansbronnen, oppervlakkig beschouwd sterk voor een uitvoerverbod van boter pleitten, kon er toch niet toe worden geadviseerd den uitgebreiden handel in onze landsproducten te stremmen. 's Lands welvaart was er ten zeerste bij gebaat, als de eigen voortbrengselen in 't buitenland zeer gewild zijn en tot hoogen prijs worden afgenomen. Daardoor vond werkverruiming plaats in de veeteelt-, akkerbouw- en andere bedrijven. In ieder geval zou een uitvoerverbod van boter niet absoluut kunnen zijn. Friesland alleen toch leverde per jaar 100.000 vierendeelen of nagenoeg 9 millioen pond boter op, waarvan de helft naar 't buitenland werd gezonden. Een finaal verbod zou een dusdanigen overvloed in 't land tot gevolg hebben, dat deze onmogelijk zou kunnen worden verbruikt. Verder zouden bij het vaststellen van maximumprijzen, beneden welke de uitvoer zou vrijblijven (het Comité noemde 30 of 32 gl. per vierendeel voor het winter- en 26 of 28 gl. voor het zomerseizoen) wel de meergegoeden, maar niet de minvermogenden gebaat zijn. Het Comité was dus tegen een volstrekt of beperkt uitvoerverbod van boter en kaas. Wel kwam een verhooging van de uitvoerrechten in aanmerking, waaruit een prijsverlaging en vermeerdering van 's Lands middelen kon voortvloeien. Voorgesteld werd de volgens de lijst van 1725 geheven bedragen voor de verschillende zuivelproducten tot het zesvoud te verhoogen.

Hierna volgde in de vergadering een uitvoerige gedachtenwisseling ³⁾. Bijna alle sprekers waren tegen verbieden of verzwaren van den uitvoer. Eenige der gemaakte opmerkingen mogen hier volgen. Gezegd werd, dat ook in den tijd toen men nog van geen verzending van onze boter naar Engeland wist ⁴⁾, toch in het na-jaar de prijs steeds eenige guldens hooger was, omdat dan de boter het geschiktst is voor wintervoorraad. Meerdere leden herinnerden er aan, dat boter en kaas de voornaamste voortbrengselen van ons eigen land waren en bijna de eenigste bloeiende takken van onze kwijnende welvaart vertegenwoordigden. Van deze producten werden jaarlijks millioenen ponden naar andere landen verzonden en het zou onstaatkundig zijn den uitvoer te bezwaren. De door de buitenlandsche verzendingen sedert eenige jaren veroorzaakte prijsstijging had op verschillende bedrijven de zuivel-

¹⁾ Decreten Nation. Verg., 8ste dl., bl. 392. ²⁾ Zie bl. 136.

³⁾ In de zittingen van 18 Oct. en 1 Nov. 1796, Dagverhaal Handelingen Nationale Vergadering, 3de dl. (Sept.-Nov. 1796), bl. 389, 505 enz.

⁴⁾ Een nieuw bewijs, dat onze boterexport naar dat land pas uit de laatste jaren van de 18de eeuw dateert (zie bl. 136).

productie doen toenemen. De landbouw breidde zich in 't algemeen trouwens door den oorlog voortdurend uit en bracht veel voordeel aan, hetgeen het verval van den koophandel grootendeels vergoedde. Wat betreft het zwaarder belasten van den boteruitvoer werd gewezen op de moeilijkheid, die daarbij het voorkomen van dit product in verschillende soorten en kwaliteiten met zich bracht. Naast Engeland begon Duitschland, nl. het Rijngebied, onze boter en kaas te betrekken, wat mede tot de prijsstijging had bijgedragen. Deze verruiming van afzetgebied werd van veel belang geacht voor 't geval de Engelsche markt soms zou worden gesloten. In verband daarmee mocht de uitvoer dus niet bemoeilijkt worden. De vergadering wees ten slotte zoowel een uitvoerverbod als een verhooging van uitvoerrechten van de hand ¹⁾. Opvallend is, dat de uitvoer naar den vijand (Engeland) niet afgekeurd werd, niettegenstaande deze toch, naar wij zagen, verboden was.

Toen de sterke zuiveluitvoer het volgend jaar bleef voortduren, begon de openbare meening er zich mee bezig te houden. In de zitting van 3 Oct. 1797 behandelde de Nationale vergadering een request van Zeeuwsche ingezetenen, waarin deze er hun verontwaardiging over te kennen gaven, dat zeer veel graan, boter en kaas, ofschoon quasi onder neutrale vlag en naar neutrale plaatsen uitgeklaard, op indirecte wijze naar Engeland werd uitgevoerd. Verzocht werd hiertegen maatregelen te nemen ²⁾. Naar aanleiding hiervan werd in de vergadering opgemerkt, dat inderdaad in 't oog loopend veel boter werd uitgevoerd en dat paal en perk aan fraudes diende te worden gesteld. Op 25 Oct. d.a.v. rapporteerde een personeele commissie daaromtrent, dat weliswaar de uitvoer van boter en kaas sinds eenigen tijd aanmerkelijk was geweest, doch dat het zeer bezwaarlijk was deze te belemmeren. Wij hadden deze producten in overvloed en ze zouden bij een uitvoerverbod bederven. Wel behoorden de ordonnanties tegen den uitvoer naar vijandelijk land ten strengste gehandhaafd te worden. De vergadering ging met dit standpunt accoord. Dien-tengevolge werd in de zitting van 1 Nov. 1797 een tweede request tegen den uitvoer van levensmiddelen naar den vijand niet verder in behandeling genomen ³⁾.

Op 29 Jan. 1798 besloot de Constitueerende vergadering (waarin de Nationale vergadering zich inmiddels had omgezet) den uitvoer van levensmiddelen en ammunitie naar Portugal, een belangrijk afnemer van ons zuivel, te verbieden, totdat dit land zich voor Frankrijk zou hebben verklaard ⁴⁾.

¹⁾ Mr. D. (Over de Aloude Vrijheid van Handel en Nijverheid in Nederland, bl. 266) geeft op, dat in Nov. 1796 de uitvoer van boter en kaas tot het vijfvoudig bedrag van het vroegere werd belast en knoopt daar zelfs beschouwingen aan vast. Dit is dus onjuist.

²⁾ Dagverhaal Nat. Verg., 7de dl. (Sept.-Nov. 1797), bl. 310. Decreten Nat. Verg., 20ste dl. (Oct. 1797), bl. 42. ³⁾ Dagverhaal Nat. Verg., 7de dl., bl. 595.

⁴⁾ Dagverhaal Nat. Verg., 8ste dl. (Dec. 1797-Febr. 1798), bl. 471.

In de zitting van 3 April 1798 werd kennis genomen van een request van Amsterdamsche burgers van dezelfde strekking als het Zeeuwsche ¹⁾. Verzocht werd allen uitvoer van kaas, boter en jenever naar Groot-Brittannië op doodstraf te verbieden en te verhinderen, dat het bestaande verbod werd ontdoken door uitvoer onder neutrale vlag naar dito havens. Verder vroeg men den uitvoer van zuivelproducten zeer zwaar te belasten, opdat de minder vermogende burgers niet langer ten behoeve van vreemdeling en vijand van het genot der vaderlandsche producten zouden worden beroofd en aan het „verachtelijk zelfbelang” paal en perk zou worden gesteld. Ook toen dus reeds de belangentegenstelling tusschen stad en platteland, die in den laatsten oorlog zoo scherp naar voren trad. Het verzoek werd in handen van een commissie gesteld, doch later afgewezen ²⁾.

Uit mededeelingen van het Uitvoerend bewind, behandeld in de zitting van de Eerste kamer van het Vertegenwoordigend lichaam van 5 Nov. 1798, blijkt, dat de groote zuivelexport inmiddels onverminderd voortduurde ³⁾. Door den aftrek in 't buitenland bracht de Edammer kaas hooge prijzen op, die reeds hun invloed op de huur der landerijen deden gelden. En voor de toekomst werd geen prijsvermindering verwacht, aangezien Engeland de Noordhollandsche kaas niet kon missen. Het schijnt echter, dat intusschen beter de hand werd gehouden aan het verbod tot handeldrijven met den vijand, want in dezelfde zitting werd opgemerkt, dat aangezien thans alle handel met 't naburig Engeland verboden was, de kaas sindsdien wel 4 gl. per 100 pond was gedaald. Toch werden blijkbaar de bestaande maatregelen onvoldoende geacht. Bij een nieuwe publicatie van 11 Sept. 1799 werd o.a. het vervoer van levensmiddelen of andere goederen zonder uitzondering, hetzij direct of indirect, naar den vijand op lijfstraf en onder bepaalde omstandigheden zelfs op doodstraf verboden ⁴⁾.

Het beoogde doel werd evenmin bereikt als vroeger. Op 19 en 23 Juni 1800 vonden in de Eerste kamer van het Vert. lichaam besprekingen plaats over de vraag in hoeverre een bestaand uitvoerverbod van granen zou kunnen worden ingetrokken ⁵⁾. Daarbij werd gezegd, dat het gewenscht zou zijn in ieder geval uitvoerrechten te heffen, welke dan tevens op boter en kaas moesten worden gelegd. Vooral de boter was duur door de groote en ongelimiteerde verzendingen naar Engeland. Een dergelijke belasting zou alleen gedragen worden door het buitenland, hetwelk zich noodwendig van deze artikelen moest voorzien, en 's Lands kas bevoordeelen zonder den koophandel of den landbouw te hin-

¹⁾ Dagverhaal Nat. Verg., 9de dl. (Febr.-Mei 1798), bl. 371.

²⁾ Dagverhaal Handelingen Vert. Lichaam, 10de dl., bl. 222.

³⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 3de dl., bl. 32.

⁴⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 10de dl., bl. 221, 614.

⁵⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 8ste dl. (April-Juni 1800), bl. 652.

deren. Meerdere leden ¹⁾ verklaarden zich daarentegen voor opheffing van het uitvoerverbod van verschillende granen. Voor zuivelproducten bestond dit immers evenmin en indien er toe werd overgegaan zou men de beste bronnen van welvaart, die ons in de algemeene ramp waren overgebleven, verstoppen. De vergadering en ook de Tweede kamer gingen met deze laatste zienswijze accoord. Het zou echter weldra blijken, dat de omstandigheden sterker waren dan de wil der volksvertegenwoordiging.

De aandrang om den zuivelexport te belemmeren hield niet op. Ter gelegenheid van de behandeling in de Eerste kamer van een plan van algemeene belastingen op 26 Aug. en 3 en 8 Sept. 1800, bleek men de meening toegedaan, dat een matige belasting op de in- en uitgaande goederen den handel niet zou hinderen en zeer geschikt was om de binnenlandsche nijverheid te bevorderen ²⁾. Een der leden stelde weer voor om boter en kaas bij uitvoer zwaarder te belasten, opdat de ingezetenen deze vaderlandsche producten niet zoo exorbitant duur zouden behoeven te koopen, alleen omdat andere volken deze thans meer noodig hadden dan in tijd van vrede. Dit lid wenschte verder het binnenlandsch vertier van de boter met $\frac{1}{2}$ stuiver per pond te belasten. Hiertegen werd van andere zijde aangevoerd, dat verzwaarde uitvoerrechten op zuivelproducten niet in 't algemeen belastingstelsel behoorden, aangezien deze uit hun aard slechts tijdelijk konden zijn en een dergelijke maatregel schielijk moest werken. Een belasting op de consumtie van boter achtte men ongewenscht, omdat dit product reeds indirect door 't zout was belast en het verder onmogelijk zou zijn sluikerij te verhinderen. De vergadering ging met deze laatste opvattingen mede. Op 19 Sept. 1800 had de Eerste kamer een request te behandelen van Zaandamsche burgers, o.m. verzoekende maximumprijzen voor zuivelproducten vast te stellen of de uitgaande rechten te verhoogen ³⁾. Eenige dagen later kregen deze burgers meer dan hun zin.

Op 24 Sept. 1800 werd door het Vert. lichaam alle uitvoer van boter, kaas, spek, reuzel, vet, smout en aardappelen verboden ⁴⁾. Als reden werd opgegeven, dat de duurte van het zuivelzoodanige afmetingen had aangenomen, dat een gezonde staatkunde onmiddellijk ingrijpen vorderde. En aangezien de prijsstij-

¹⁾ O.a. Geert Reinders, die een zeer goed betoog hield, en verklaarde steeds voor vrijhandel te zijn. Reinders was het oudste lid in jaren en presideerde als zoodanig op 29 Juli 1800 een algemeene vergadering van Eerste en Tweede kamer en daarna de zitting van de nieuwe Eerste kamer op denzelfden datum. Ook in de algemeene vergadering van 28 Juli 1801 was R. weer 't oudste lid. Lezenswaardig is het hoogstaand pleidooi, dat hij in de Eerste kamer op 9 Juli 1801 over de voorgestelde nieuwe staatsregeling hield.

²⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 9de dl., bl. 558, 697, 735.

³⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 9de dl., bl. 858. Men wenschte de maximumprijzen als volgt: Friesche boter 28 gl., Delftsche en Leidsche 40 gl., de overige 24 gl. het vierendeel. Noordhollandsche kaas 16 gl. per 100 pond.

⁴⁾ Aldaar, bl. 883. Besluiten I Kamer Vert. Lichaam, Sept. 1800 II, bl. 777.

ging een gevolg was van den sterken uitvoer, die sedert eenigen tijd had plaats gevonden, en deze dagelijks door de onbepaalde commissies vermeerderde, bleef geen ander middel over om daarin te voorzien, dan een uitvoerverbod. Het besluit werd echter in comité-generaal genomen, zoodat de motieven ons verborgen blijven.

Het effect van dezen maatregel op de zuivelmarkten was inderdaad groot. Te Alkmaar was de kaas tot den nooit gehoorde prijs van 32 gl. de 100 pond gestegen en stond nog hooger te worden. Op de markt van 26 Sept. 1800 heerschte evenwel groote neerslachtigheid onder de landlieden. Door het finaal uitvoerverbod stond de handel stil. Niemand kocht of verkocht, een enkele uitgezonderd, die zijn kaas voor 15, 16 à 18 gl. afzette, wat overigens een goeden prijs was ¹⁾. Te Hoorn bedroeg vóór het uitvoerverbod op de markt van 23 Sept. de aanvoer 252 stapels, wegende 112.170 pond. Op den volgenden marktdag, na het verbod, werden aangevoerd 41 stapels met een gewicht van 17.940 pond. Daarna steeg de aanvoer weer tot 245 stapels, wegende 109.155 pond. De prijzen waren na het verbod gevallen van 32 tot 14 gl., doch rezen vervolgens weer tot 22 gl. Te Enkhuizen was de prijs na het uitvoerverbod tot op 16 à 17 gl. gedaald ²⁾.

Zooals te verwachten was werd 't Vert. lichaam bestormd met requesten, waarin om allerlei redenen alsnog vergunning tot uitvoer van bepaalde, soms zeer groote, partijen boter en kaas werd verzocht. Op 29 Sept. werden er al 14 behandeld. De aanvragen betroffen meest zendingen, welke ten tijde van het afkomen van het verbod reeds ingeladen en tot uitvoer aangegeven waren. In een geval was 't schip vertrokken, doch door tegenwind teruggekeerd. Over 't al of niet toelaten van den uitvoer in dergelijke gevallen ontspon zich een uitvoerige discussie ³⁾. De meeste leden waren thans voor strikte handhaving van 't verbod. Er werd op gewezen, dat de boter en kaas, die volgens de paspoorten naar Emden moest, meestal dadelijk naar het z.g. Nieuw-Emden (Engeland) werd uitgevoerd. Zelfs werd de veronderstelling geopperd, dat van Engelsche zijde door commissionairs groote aankopen geschieden om hier schaarschte en oproer te verwekken. Een enkel lid was van meening, dat de zuivelproductie en de aanwezige voorraden zoo groot waren, dat 't laten uitgaan van de weinige ingeladen partijen niet kon schaden. De vergadering besloot alle verzoeken af te wijzen en dit geschiedde voorloopig ook met verdere aanvragen.

Op 22 Oct. 1800 werd evenwel op aandrang van het Uitvoerend bewind een ietwat soepeler houding aangenomen. In co-

¹⁾ Jaarboekje voor de stad Alkmaar, 1852, Kroniek, bl. 11.

²⁾ Sloet, Tijdschrift v. Staathuish.kunde, 19 dl., bl. 253, 255.

³⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 9de dl., bl. 915. De requesten komen alle voor in de Besluiten der I Kamer van het Vert. Lichaam, maanden Sept. 1800 tot Febr. 1801.

mité-generaal werd besloten den uitvoer toe te staan voor die schepen, welke vóór of op 24 Sept. waren uitgeklaard, d.i. het laatste kantoor (van de convooien en licenten) waren gepasseerd ¹⁾. Deze beslissing kwam den volgenden dag in de Tweede kamer in behandeling ²⁾. Ofschoon het hier werd toegejuicht, dat eenige verlichting op het verbod was toegestaan, achtte men dit onvoldoende. Immers het ging om de voornaamste producten van ons land, die een van de voordeeligste handelstakken opleverden. Wat de kaas betreft werd medegedeeld, dat nog geen vijfde deel van de productie binnen de Republiek werd geconsumeerd. Al het overige werd geëxporteerd tot voordeel van onze handelsbalans, waaruit volgde, dat men dezen export als een der „sources” van onze nog overgebleven welvaart zooveel mogelijk moest bevoordeelen. Indien reeds ingeladen partijen niet uitgelaten werden, was zelfs bederf van bepaalde voorraden onvermijdelijk. Ook zou door de aangenomen houding ons land tegenover onzijdige en met ons in vriendschap levende mogendheden in moeilijkheden kunnen geraken. Het resultaat was, dat de Tweede kamer het besluit niet bekrachtigde. De Eerste kamer berustte op 27 Oct. na zeer langdurige besprekingen, waarbij de meeningen uiterst verdeeld bleken, in deze niet-bekrachtiging ³⁾. De voorstanders van verruiming wezen er op, dat door de vroegere afwijzingen van verzoeken om een uitvoerverbod van zuivel, de kooplieden vertrouwd en onbepommerd in deze producten te kunnen handelen. Eenige verzachting zou geen schade doen aan 't oogmerk van 't verbod. De productie was zoodanig, dat geen vijfde van de boter en geen twintigste van de kaas voor de binnenlandsche consumtie werd gebruikt ⁴⁾. Deze leden achtten de terugwerkende kracht onbillijk. De argumenten van de tegenstanders kwamen als vroeger neer op de wenschelijkheid om toevoer naar den vijand te voorkomen en de duurte te doen afnemen. Men noemde de zuivelprijzen zoo hoog als in de geschiedenis van ons land nimmer waren voorgekomen. Na verdere eindelooze besprekingen werd ten slotte den volgenden dag bepaald, dat alleen die schepen, welke op bekomen paspoort den 24sten Sept. volladen waren geweest, zouden mogen vertrekken. Dit voorstel, hetwelk dus op eenige verdere verruiming neerkwam, werd nog op denzelfden datum door de Tweede kamer geaccepteerd ⁵⁾.

De stroom van aanvragen tot uitvoer van zuivelproducten hield voortdurend aan. Op 11 Nov. 1800 werd verkondigd, dat het Uitvoerend bewind en de Agent van nationale economie vrijlating van den uitvoer van levensmiddelen wenschten ⁶⁾. Op 21

¹⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 10de dl., bl. 175. Besluiten I Kamer, Oct. 1800 II, bl. 992. ²⁾ Dagverhaal, 10de dl., bl. 189.

³⁾ Aldaar, bl. 220-234. Besluiten I Kamer, Oct. 1800 II, bl. 1192.

⁴⁾ Zie bl. 188.

⁵⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 10de dl., bl. 236—259 en 261. Besluiten I Kamer, Oct. 1800 II, bl. 1212-1222. ⁶⁾ Dagverhaal, 10de dl., bl. 477.

Nov. werd in de Eerste kamer opnieuw geklaagd over de prijsstijging der levensbehoefden en de uitvoeren naar het z.g. Groot- of Nieuw-Emden ¹⁾). Op 2 Dec. 1800 volgde bij de behandeling van eenige requesten nog een meerdere verzachting van het uitvoerverbod, doordat beide kamers goedkeurden, dat vóór of op 24 Sept. volladen en daarna weer ontladen schepen opnieuw geladen mochten worden om het zuivel uit te voeren ²⁾). In de Tweede kamer werd daarbij opgemerkt, dat er hier te lande geen gebrek zou zijn, al ware de kaasuitvoer vrijgebleven.

Op denzelfden datum nam de Eerste kamer kennis van een mededeeling van het Uitvoerend bewind, betreffende de maatregelen tot het beletten van uitvoer van levensmiddelen naar den vijand ³⁾). Daaruit blijkt, dat uitklaring van schepen met levensmiddelen naar vijandelijk land nimmer plaats vond. Steeds was de bestemming naar neutrale plaatsen en de cautiën werden slechts geroyeerd, nadat behoorlijk met certificaten was bewezen, dat de ladingen in neutrale havens waren gelost. Echter werden massa's valsche verklaringen afgegeven, doch 't Bewind wist geen andere dan de bestaande middelen tegen uitvoer naar den vijand. Verder werd geconstateerd, dat 't uitvoerverbod voor boter niet de verwachte prijsdaling had opgeleverd; dit product was nog even duur als voorheen en 't Land en de ingezetenen misten de voordeelen, welke uit den boterexport voortsporen.

Even plotseling als het uitvoerverbod voor zuivelproducten tot stand was gekomen werd het voor kaas weer opgeheven ⁴⁾). In de Eerste kamer werd op 13 Jan. 1801 in een comité-generaal een rapport behandeld over een viertal requesten van kaashandelaars uit het Noorderkwartier, verzoekende intrekking van het uitvoerverbod. Den volgenden dag, dus 14 Jan. 1801, werd een besluit gearresteerd, waarbij het uitvoerverbod van 24 Sept. 1800 t.a.v. kaas werd ingetrokken. In de considerans werd alleen opgemerkt, dat de redenen, die tot het uitvoerverbod van zuivelproducten hadden bewogen, voor kaas in zooverre waren verminderd, dat de opheffing niet meer de onheilen zou veroorzaken, welke ten tijde van het verbod uit een onbepaalden uitvoer te duchten waren. De motieven, die tot de intrekking leidden, blijven door 't comité-generaal weer verborgen. Het besluit werd nog denzelfden dag door de Tweede kamer bekrachtigd. Voor boter bleef de uitvoer voorloopig nog verboden. Op 4 Febr. 1801 werden een tiental verzoeken tot boteruitvoer afgewezen ⁵⁾).

13 Mei 1801 werd na een comité-generaal van beide kamers het uitvoerverbod ook voor boter ingetrokken ⁶⁾). Zulks geschiedde

¹⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 10de dl., bl. 560.

²⁾ Aldaar, bl. 611, 625. Besluiten I Kamer, Dec. 1800 I, bl. 9, 73.

³⁾ Dagverhaal, 10de dl., bl. 613 enz.

⁴⁾ Dagverhaal Vert. Lichaam, 11de dl., bl. 134, 140. Besl. I Kamer, Jan. 1801 I, bl. 368.

⁵⁾ Dagverhaal, 11de dl., bl. 403. Besl. I Kamer, Febr. 1801 I, bl. 99.

⁶⁾ Dagverhaal, 12de dl., bl. 240. Besl. I Kamer, Mei 1801 I, bl. 362.

tot ult. Oct. d.a.v., terwijl tegelijkertijd de uitvoerrechten per 100 pond tot 3 gl. 15 st. werden verhoogd. Verder maakte het Vert. lichaam het voorbehoud, dat indien de boterprijs door den export mocht stijgen, zoodanige nadere bepalingen zouden worden gemaakt als dienstig werden geoordeeld. Deze belasting op den boteruitvoer is in de volgende jaren, tot aan de inlijving bij Frankrijk toe, steeds verlengd ¹⁾).

Een kortstondige tusschenpoos van vrede was thans genaderd. 1 Oct. 1801 werden de vredespreliminieren door Engeland geteekend en ofschoon de vrede van Amiens eerst 27 Mrt 1802 werd gesloten, waren al in Nov. 1801 alle plakkaten, decreten en besluiten, uitgevaardigd en vastgesteld gedurende den oorlog, ingetrokken ²⁾).

Op 2 Nov. 1801 werd door 't Staatsbewind aan 't Wetgevend lichaam (de regeeringsvorm was weer gewijzigd) voorgesteld, de belasting op den boteruitvoer te verlengen ³⁾). Hierbij werd opgemerkt, dat 's Lands kas door de heffing gestijfd was, zonder dat zulks de verzending van boter in 't minst had gestremd. Een verlenging zou onder de bestaande omstandigheden den uitvoer niet hinderen. De belasting werd door 't buitenland betaald en was dus tot groot voordeel van onze ingezetenen, voor wie de verzending van boter een aanmerkelijke tak van negotie opleverde. Sluikhandel, waartoe een absoluut uitvoerverbod veel aanleiding zou geven, werd op deze wijze voorkomen, terwijl voorts de prijzen gedurende het uitvoerverbod op een vrij considerabele hoogte gebleven waren. De belasting werd 6 Nov. d.a.v. verlengd tot ult. Jan. 1802.

Een uitvoerige toelichting vergezelde de aanvraag van het Uitvoerend bewind tot verlenging van deze belasting op 21 Mei

¹⁾ Verlengingen van de belasting op den uitvoer van boter ten bedrage van 3 gl. 15 st. per 100 pond.

Ingesteld 14 Mei 1801 tot ult. Oct. 1801. — Dagverhaal Vert. Lichaam, 12de dl., bl. 240.

6 Nov. 1801, verlenging tot ult. Jan. 1802. — Notulen van het Staatsbewind, 1ste dl., 6 Nov. 1801, nr. 8e.

12 Febr. 1802, verlenging tot ult. Mei 1802. — Kops I, bl. 75.

28 Mei 1802, verlenging voor 6 maanden. — Notulen Staatsbew., 3de dl., 28 Mei 1802, nr. 9/62.

12 Nov. 1802, verlenging tot ult. April 1803. — Notulen Staatsbew., 5de dl., 12 Nov. 1802, nr. 6/20.

25 April 1803, verlenging tot ult. Dec. 1803. — Kops I, bl. 75.

Dec. 1803 ?, verlenging tot ult. Dec. 1804. — Aldaar, bl. 440.

18 Dec. 1804, verlenging tot ult. Dec. 1805. — Kops II, bl. 185.

18 of 23 Dec. 1805, verlenging tot ult. Dec. 1806. — Staatsbesl. Bat. Rep., 15de dl., 23 Dec., nr. 1.

9 Jan. 1807, verlenging tot ult. Dec. 1807. — Kon. Crt. 1807, nr. 11, 13 Jan.

21 Dec. 1807, verlenging tot ult. Dec. 1808. — Kon. Crt. 1808, nr. 2, 2 Jan.

Dec. 1808 ?, verlenging tot ult. Dec. 1809. — Kon. Crt. 1809, nr. 18, 21 Jan.

²⁾ Wanjon, Geschiedenis van den Nederlandschen Handel, bl. 20.

³⁾ Notulen van het Staatsbewind der Bataafsche Republiek, 1ste dl. (17 Oct.-31 Dec. 1801), 2 Nov., nr. 32/18; 6 Nov., nr. 8e.

1802¹⁾. Van 14 Mei 1801 tot ult. April 1802 was meer dan zes millioen pond boter ten uitvoer aangegeven, waarvoor dus een som van 225.000 gl. in 's Lands schatkist was gevloeid, en nog waren de opgaven niet volledig ingekomen. Daarnaast was naar schatting nog twee millioen pond uitgevoerd zonder aangifte. De boteruitvoer was sedert een reeks van jaren aanhoudend toegenomen, ook na de invoering van het hooger uitvoerrecht. De belasting had den boterexport dus niet gehinderd en de schatkist bevoorreed. Daar de prijzen hoog bleven was het waarschijnlijk, dat het buitenland de belasting had gedragen zonder eenig nadeel voor onze binnenlandsche industrie of landbouw. Het werd echter niet uitgesloten geacht, dat na den thans definitieven vrede de boteraanvoer op de buitenlandsche markt zou toenemen, b.v. uit streken, vanwaar dit tijdens den oorlog belemmerd was. De boterprijs zou dan kunnen dalen en in dat geval ware intrekking of verlaging van de belasting noodzakelijk. 't Staatsbewind verzocht machtiging naar omstandigheden te mogen handelen, welke 28 Mei 1802 door het Wetgevend lichaam werd verleend. 1 Nov. 1802 werd opnieuw geconstateerd, dat de boteruitvoer niet door de belasting was afgenomen en dat de hooge prijzen deze motiveerden²⁾.

Een bewijs voor de groote beteekenis van onzen zuivelexport geeft ook een advies van de Maatschappij van landbouw d.d. 3 Jan. 1803 aan de Commissie tot het werk van de convooien en licenten betreffende wijzigingen in de middelen te water ter bevordering van den landbouw³⁾. Hierin werd medegedeeld, dat onze boter en kaas de geheele wereld door gewild en misschien zelfs noodzakelijk waren. Van de kaas werd volgens deskundigen geen tiende gedeelte in 't land gebruikt⁴⁾. De Maatschappij was bevreesd den uitvoer te belasten, want ofschoon wij in de zuivelbereiding, zoowel wat zuiverheid, zindelijkheid als deugdzaamheid betrof, onze weerga niet hadden, zou toch wel eens elders concurrentie kunnen opkomen. In verband daarmee wenschte men o.m. den uitvoer van stieren en stierkalveren verboden te zien.

Het tijdperk van vrede was van korten duur. 17 Mei 1803 deelde *Schimmelpenninck*, destijds gezant te Londen, het weder uitbreken van den oorlog mede. Terstond werden natuurlijk allerlei maatregelen getroffen, mede voor zuivelproducten. Op 24 Mei 1803 werd een embargo op alle Engelsche schepen gelegd en uitklaring van de onze naar Engeland verboden⁵⁾. Op aandrang van Frankrijk werd 5 Juli 1803 o.m. een verbod tot uitvoer van levensmiddelen naar den vijand vastgesteld⁶⁾.

¹⁾ Notulen Staatsbewind, 3de dl. (April-Juni 1802), 21 Mei, nr. 45/16; 28 Mei, nr. 9/62.

²⁾ Notulen Staatsbewind, 5de dl. (Oct.-Dec. 1802), 1 Nov., nr. 14/1.

³⁾ Kops I, bl. 76, 124 enz. ⁴⁾ Zie bl. 188.

⁵⁾ Notulen Staatsbewind, 7de dl. (Mei-Aug. 1803), 24 Mei, nr. 46.

⁶⁾ Aldaar, 27 Juni, nr. 39; 28 Juni, nr. 30; 30 Juni, nr. 32/38; 5 Juli, nr. 1/2.

De hierna volgende bemoeïingen met den zuivelexport bewijzen duidelijk, dat ons land thans geheel een Fransche vazalstaat was geworden ¹⁾. Door de Fransche regeering werd herhaaldelijk aangedrongen op een algeheel uitvoerverbod van boter, kaas en vleesch, ten einde te voorkomen, dat deze producten indirect den vijand zouden bereiken. Het Staatsbewind had hiertegenover gewezen op het nadeel, hetwelk uit een algemeen verbod zou voortvloeien, zonder dat het oogmerk zou worden bereikt. Ter gelegenheid van het verblijf van den Eersten consul te Brussel drong deze opnieuw op een algemeen uitvoerverbod voor genoemde waren aan. Het resultaat der onderhandelingen was, dat werd afgezien van een uitvoerverbod voor boter en vleesch, aangezien het eerste product meer als een weelde- dan wel als een consumtieartikel moest worden beschouwd en een dusdanige maatregel voor gezouten vleesch geen effect zou hebben, omdat de vijand daarvan een voldoende toevoer uit Duitschland zou kunnen bekomen. Met kaas was het een ander geval. Het Staatsbewind was van meening, dat ook de wenschelijkheid van een uitvoerverbod daarvan op goede gronden ware te bestrijden en dit niet die nadeelige gevolgen voor den vijand zou hebben, welke de Fransche regeering zich voorstelde. Van Fransche zijde werd er echter op gewezen, dat dit artikel op 't eind van den zomer en het begin van den herfst behoorde onder de wekelijksche uitdeelingen aan het Engelsche scheepsvolk. Aanzienlijke bestellingen tot uitvoer van kaas waren gedaan en er moest voor gewaakt worden, dat ze niet in handen van den vijand kwamen. Op dezen grond verzocht de Fransche ambassadeur op 23 Aug. 1803, ingevolge hem gegeven last, een direct verbod tot uitvoer van kaas tot April e.v., zelfs voor neutrale havens en schepen, uitgezonderd naar Frankrijk, waardoor de handel voor een gedeelte schadeloos gesteld zou worden in het te lijden nadeel ²⁾. Het Staatsbewind achtte het noodig een blijk van medewerking te geven en gaf in dezen toe. Dientengevolge werd op 25 Aug. 1803 provisioneel (het Wetgevend lichaam was niet bijeen) besloten, dat geen uitvoer van kaas zou worden toegestaan, uitgezonderd naar Frankrijk en Spanje, en bij uitvoer zonder vergunning de kaas aan te houden en in 's Lands pakhuizen op te slaan om er naar bevind van zaken over te beschikken ²⁾. Op het toestaan van uitvoer naar Frankrijk was door dat land zelf aangedrongen. Spanje werd uitgezonderd uit hoofde van de goede verstandhouding met dat rijk. Wat de verdere uitvoering betreft werd 8 Sept. d.a.v., weer op voorstel van Frankrijk, bepaald, dat ieder met kaas geladen vaartuig met bestemming naar Frankrijk of Spanje voorzien moest zijn van een speciaal paspoort, hetwelk slechts zou worden afgegeven

¹⁾ Notulen Staatsbewind, 8ste dl. (Sept.-Dec. 1803), 14 Oct., nr. 14/48.

²⁾ Notulen Staatsbewind, 7de dl., 25 Aug., nr. 35.

op verklaring en schriftelijke uitnoodiging van den vertegenwoordiger van het betreffende land ¹⁾).

Evenals vroeger werden na het afkondigen van de uitvoerbeperking een groot aantal verzoekschriften ingediend, waarbij alsnog uitvoer van kaas naar verschillende landen werd gevraagd. Aanvankelijk werden deze meest afgewezen ²⁾). Dat de maatregel door het Staatsbewind niet van harte genomen was, bleek o.a. daaruit, dat men er thans niet als vroeger terugwerkende kracht aan gaf. Zendingen, waarvoor de paspoorten verleend en de uitgaande rechten voldaan waren, werden doorgelaten ³⁾). En toen schepen met kaas, van behoorlijke paspoorten voorzien en naar onzijdige havens bestemd, door onze marine werden aangehouden, oordeelde het Staatsbewind, dat het de zeemacht niet vrij stond zonder speciale opdracht aan handel en zeevaart oponthoud toe te brengen. Immers, er was geen verbod tot uitvoer van kaas, maar in verband met de omstandigheden alleen een zekere schikking getroffen ten opzichte van het geven van paspoorten ⁴⁾).

Was de zuiveluitvoer over zee thans in sterke mate belemmerd, langs een anderen weg vermeerderde de kaasuitvoer. Een groot aantal verzoeken werden gedaan tot uitvoer binnendoor naar Brabant en Duitschland. Toen de betrokken kooplieden verwezen waren naar den Franschen of Spaanschen vertegenwoordiger, bleek de eerste van gevoelen te zijn, dat de voor den kaasuitvoer genomen maatregel zich alleen bepaalde tot den uitvoer ter zee. Dientengevolge werd op 23 Sept. 1803 besloten, zulks aan de kantoren van de convooien en licenten te berichten en dat dus de uitvoer langs de rivieren vrij stond ⁵⁾). Nauwelijks was deze veruiming van den uitvoer afgekomen, of de handel trachtte hiervan misbruik te maken om indirect via Emden te exporteerden naar den vijand. Te Delfzijl werd een schip met Edammer kaas uit Friesland, voorzien van een te Harlingen afgegeven paspoort voor Emden, door een Fransch agent aangehouden. Terstond werd in een aanvullende aanschrijving aan alle uitvoerkantoren bericht, dat weliswaar paspoorten voor uitvoer van kaas te land en langs de rivieren mochten worden afgegeven, maar dat daarvan Emden en andere aan Noord- en Oostzee gelegen plaatsen waren uitgezonderd, aangezien vandaaruit verbinding met Engeland bestond en de kaas dus den vijand zou kunnen bereiken ⁶⁾). Dit geval was een nieuw voorbeeld, hoezeer Frankrijk zich met onzen zuiveluitvoer bemoeide. Op last van den Franschen ambassadeur werden door een agent van dat rijk met kaas geladen uitgaande schepen aangehouden en onderzocht. Het Staatsbewind gaf order den

¹⁾ Notulen Staatsbewind, 8ste dl., 5 Sept., nr. 24; 8 Sept., nr. 37.

²⁾ Aldaar, 8 Sept., nrs. 23 en 24; 9 Sept., nr. 25; 15 Sept., nr. 20.

³⁾ Aldaar, 13 Sept., nr. 21; 15 Sept., nr. 23; 16 Sept., nrs. 31 en 33.

⁴⁾ Vervolg op Wagenaar's Vaderlandsche Historie, 69ste dl., bl. 318.

⁵⁾ Notulen Staatsbewind, 7de dl., 23 Sept., nr. 8; 26 Sept., nr. 15.

⁶⁾ Wagenaar, t.a.p., bl. 320.

Franschen agent niet te erkennen noch diens bevelen te gehoorzamen¹⁾, maar het geval is typeerend. Een andere moeilijkheid gaven de Fransche douanes te Antwerpen en Sas van Gent. Kooplieden te Rotterdam verzochten het Staatsbewind te bewerken, dat de schepen bij aankomst in die plaatsen terstond onderzocht zouden worden en, nadat de ladingen in overeenstemming waren gebleken met de verklaringen van de Fransche commissarissen of consuls, zouden mogen doorvaren zonder dat op de duplicaten van de stukken uit Parijs behoefde te worden gewacht²⁾. Vlot verliep dus ook de handel op Frankrijk niet.

Na het bijeenkomen van het Wetgevend lichaam werd dit op 14 Oct. 1803 door 't Staatsbewind ingelicht omtrent de genomen maatregelen betreffende den kaasexport. Voorgesteld werd de voorloopige regelingen alsnu te bekrachtigen, waarbij werd opgemerkt: „Het zal onnoodig zijn aan Ul. doorzicht een verder detail te geven van de redenen en motiven, welke ons gepromoveerd hebben deze provisioneele mesure, gedurende het scheiden Uwer vergadering, daar te stellen, en wij durven ons verzekeren, dat Gyl. ons in dezen gehouden gedrag, allezins zult billijken”. Op 10 Nov. volgde de goedkeuring van de getroffen regeling³⁾.

In de laatste twee maanden van 1803 werden nog een aantal requesten voor uitvoer van kaas behandeld⁴⁾. In 't algemeen krijgt men den indruk, dat daarbij steeds soepeler werd opgetreden. De beslissing werd niet altijd gepubliceerd, maar opgegeven als vermeld in 't „Secreet Register”. Op verklaring van den Zweedschen gezant werd uitvoer naar dat land toegestaan. De aanvragen betroffen soms uitvoer naar Gothenburg of Emden met 't doel om vandaar de zending door te sturen naar Suriname.

Hetzelfde was het geval in 1804⁵⁾. Reeds in Jan. van dat jaar werd uitvoer van kaas naar Portugal op dezelfde voorwaarden toegestaan als naar Frankrijk en Spanje⁶⁾. Echter moest steeds ten genoegen van den Zeeraad een behoorlijke cautie gesteld worden, dat de betreffende partijen naar geen andere dan de aangegeven havens werden gezonden. Na afloop moest een verklaring worden overgelegd van onzen vertegenwoordiger in 't land van bestemming, dat de kaas daar werkelijk was aangekomen. Op 5 April 1804 werd door 't Staatsbewind, na gunstig advies van onzen ambassadeur te Parijs, bepaald, dat uitvoer van kaas naar Noord-Amerika eveneens op dezelfde wijze kon worden toe-

¹⁾ Wagenaar, 69ste dl., bl. 321. ²⁾ Aldaar, bl. 322.

³⁾ Notulen Staatsbewind, 8ste dl., 14 Oct., nr. 48; 10 Nov., nr. 2.

⁴⁾ Aldaar, 4 Nov., nr. 22; 7 Nov., nr. 33; 17 Nov., nr. 21; 25 Nov., nr. 4a; 1 Dec., nr. 35; 16 Dec., nr. 28; 30 Dec., nr. 15a.

⁵⁾ In de Notulen van het Staatsbewind noteerde ik de behandeling van 61 requesten tot uitvoer van dikwijls groote partijen kaas. In verreweg de meeste gevallen werd Portugal als land van bestemming opgegeven.

⁶⁾ Notulen Staatsbewind, 9de dl. (Jan.-April 1804), 27 Jan., nr. 32.

gestaan als naar Frankrijk, enz.¹⁾). Verder werd meermalen op verklaringen van den Deenschen, Zweedschen of Russischen gezant vergunning tot uitvoer naar die landen verleend. Ook in 1804 werd voor kaas dikwijls via een neutrale haven West-Indië als eindbestemming opgegeven.

De bemoeiingen van de Fransche regeering met onzen zuivelhandel bleven voortduren²⁾. Men wantrouwde blijkbaar (en niet geheel ten onrechte) het Staatsbewind inzake de handhaving van het uitvoerverbod. Door Fransche agenten (commercie-commissarissen) werden in- en uitgaande schepen gestopt en onderzocht om allen handel met Engeland te beletten. De Franschen begonnen uitvoervergunningen af te geven, niet alleen voor kaas, hetwelk reeds lang gebruikelijk was, maar tevens voor boter, waarvoor geen uitvoerverbod bestond. Tegen dit laatste werd op 2 Nov. 1804 door 't Staatsbewind ernstig protest aangeteekend. Opgemerkt werd, dat verhindering van den boteruitvoer een groote politieke fout zou zijn, gelijk te stellen met een uitvoerverbod van wijn voor Frankrijk. Het Staatsbewind verwachtte, dat de Fransche ambassadeur zich zou onthouden van alle stappen, die de vrijheid tot uitvoer van boter twijfelachtig zouden kunnen maken. Door den Raad van marine werd medegedeeld, dat de Franschen allen uitvoer van boter en kaas werden zonder een Bataafsche, doch door den Franschen agent der commerciële betrekkingen gevisceerd paspoort. Reeds waren meerdere schepen aangehouden. Een nieuwe nota aan den Franschen ambassadeur volgde, een kras stuk. Het Staatsbewind noemde de onafhankelijkheid van 't Bataafsche gemeenebest aangerand en geschonden. Door 't stremmen van den handel werd aan 's Lands kwijnende welvaart den laatsten slag toegebracht. Dit kon niet de wil van den keizer zijn, enz. Bereikt werd, dat de Franschen zich daarna alleen met de kaas bemoeiden, doch op 6 Nov. achtte het Staatsbewind nogmaals een protest tegen de Fransche maatregelen noodig onder mededeeling, dat onzerzijds alles werd gedaan om handel met den vijand te voorkomen.

In 1805 onder *Schimmelpenninck* bleef de toestand, wat de uitvoer betreft, ongeveer als in 1804. Op 31 Mei 1805 werden de regelingen van 't verbod tot handel met den vijand en van den uitvoer van bepaalde producten herzien³⁾. De nieuwe verordening bleef natuurlijk alle verkeer met Groot-Brittannië verbieden. Tarwe, vleesch en kaas mochten niet worden uitgevoerd naar eenige haven aan deze zijde van de Wezer zonder speciaal consent. Paspoorten tot uitvoer van deze artikelen en van rogge, ha-

¹⁾ Notulen Staatsbewind, 9de dl., 5 April, nr. 32.

²⁾ Notulen Staatsbewind, 11de dl., 1 Nov., nr. 3; 2 Nov., nr. 36a en 36b; 5 Nov., nr. 16; 6 Nov., nr. 23.

³⁾ Staatsbesluiten der Bataafsche Republiek, 13de dl. (29 April-30 Aug. 1805), 31 Mei, nr. 3/32 en Publicatiën, gearresteerd in de Maand Mei 1805, bl. 1.

ver, boonen, erwten, gepelde gerst, gort, spek en boter naar neutrale plaatsen werden slechts verleend, mits cautie ten bedrage van de driedubbele waarde der goederen werd gesteld. De over te leggen verklaringen, dat schip en goederen werkelijk ter bestemde plaatse waren aangekomen en aangegeven, dienden van officieele autoriteiten afkomstig te zijn.

De stroom van aanvragen tot uitvoer van kaas duurde in de eerste maanden van 1805 op denzelfden voet voort als in het voorgaande jaar¹⁾. De dienaangaande gemaakte opmerkingen voor 1804 gelden ook voor dezen tijd. Men was zoo mogelijk nog vrijgevinger dan voorheen in 't verleenen van de vergunningen. Slechts zelden werd er een afgewezen. Een enkele maal was de aanvraag al te onbestemd of lag te duidelijk de bedoeling van toe- of doorvoer naar den vijand voor. Na de nieuwe uitvoerregeling van 31 Mei was een bijzondere uitvoervergunning slechts voor enkele havens noodig en nam 't aantal requesten dus sterk af. Uitvoer uitsluitend naar de havens aan deze zijde van de Wezer werd gewoonlijk afgewezen. Slechts als het doel was om vandaar de kaas naar een andere (gepermitteerde) haven door te zenden, kon toestemming volgen. Na een landing van de Engelschen tusschen Elbe en Wezer werden in Dec. 1805 de bepalingen voor den handel met Engeland voor deze streek van kracht verklaard en was het ten strengste verboden daar boter en kaas heen te zenden²⁾.

De in- en uitvoerrechten werden nog steeds geheven volgens de oude lijst van 1725, die eerst na de inlijving werd afgeschaft. Er werden echter vele stuksgewijze veranderingen in aangebracht, zooals wij voor boter gezien hebben (zie bl. 179). Onder *Schimmelpennincks* regeering werd door de Wetgevende vergadering 12 Juli 1805 een algemeen stelsel van belastingen in beginsel aangenomen, doch er volgde geen codificatie van de tarieven van in- en uitvoer³⁾.

De volgende jaren stonden in het teeken van de *continentale afsluiting*, reeds voorbereid door de vroegere maatregelen tegen Engeland. Bij het *decreet van Berlijn* werden op 21 Nov. 1806 de Britsche eilanden in staat van blokkade verklaard: alle handel en correspondentie er mee was verboden⁴⁾. Het werd 1 Dec. d.a.v. voor ons land van kracht verklaard en op 15 Dec. 1806 volgde een besluit van koning *Lodewijk*, waarbij de havens van het geheele land voor alle schepen zonder onderscheid gesloten werden verklaard⁵⁾. In de regeling van den zuivelexport

¹⁾ In de Notulen van het Staatsbewind en de daarop aansluitende Staatsbesluiten der Bataafsche Republiek komen er over 1805 96 stuks voor, waaronder vele collectieve.

²⁾ Staatsbesl. Bat. Rep., 15de dl. (Dec. 1805), 2 Dec., nr. 25b.

³⁾ Verviers, De Nederl. Handelspolitiek, bl. 157, 160, 161.

⁴⁾ Aldaar, bl. 165, 166.

⁵⁾ Wanjon, Geschiedenis van den Nederl. Handel, bl. 24, 25.

kwam in 1806 overigens geen wijziging, maar de uitvoer werd steeds bezwaarlijker. De aftrek van zuivel was dan ook gering, de handel had met toenemende moeilijkheden te kampen en bleef met groote voorraden zitten. De prijzen waren daardoor aanmerkelijk lager dan in 1805¹⁾. Door den ontvanger van convooien en licenten te Nijmegen werd voorgesteld om voor den uitvoer te land of langs de rivieren van kleine partijen kaas, waarvan het gewicht niet meer dan 3 à 400 pond bedroeg, paspoorten af te geven zonder cautie te vorderen. Dit scheen aangenomen te zijn bij een resolutie van 25 Mrt 1806, doch blijkbaar werd er de hand niet aan gehouden²⁾.

Ook 1807 was voor den zuivelexport ongunstig. Het gebrek aan verzending uit hoofde van de stremming van handel en zeevaart was algemeen oorzaak van lage prijzen van vele producten. De Friesche boter daalde zoo sterk, dat deze op de weekmarkt van 28 Nov. te Leeuwarden onverkoopbaar was. Men had voor 't vierendeel f 20.— geboden; de landlieden brachten hun waren naar huis terug³⁾. Met Engeland werd nog ter sluik handel gedreven⁴⁾. Men voer onder Kniphuizer vlag, de eenige onzijdige die nog restte⁵⁾. Na de vereeniging van Kniphausen en Varel met ons land in 1808 verviel deze laatste mogelijkheid⁶⁾. Bij de verlenging van de hoogere belasting der uit te voeren boter op 9 Jan. 1807, en vervolgens later steeds weer, werd bepaald, dat een vierendeel op niet minder dan 80 pond en een achtste (vat) dus op minstens 40 pond moest worden aangegeven⁷⁾. Op 7 Nov. 1807 werd vastgesteld, dat bij alle aangiften tot boteruitvoer niet alleen een opgave moest worden gevorderd van 't getal fusten, maar daarnaast van het getal ponden, waarnaar de uitgaande rechten berekend dienden te worden⁸⁾.

Nog scherper werden de maatregelen tegen Engeland door *Napoleons decreet van Milaan* van 17 Dec. 1807. Hier te lande werden in verband met den strijd tegen Engeland bij koninkl. decreet van 23 Jan. 1808 opnieuw alle havens voor alle schepen en vaartuigen zonder uitzondering gesloten verklaard⁹⁾. Op papier was de geheele kust van 'het vasteland afgesloten. Doch de smokkelhandel bleef en later werden „licences” (verlofsbrieven), bijzondere vergunningen door Engeland en Frankrijk uitgegeven, waardoor dan de decreten niet werden toegepast¹⁰⁾. Voor zuivel-

¹⁾ Kops IV, bl. 298, 299.

²⁾ Archieven van de Afd. Administratie der Convooien en Licenten over de jaren 1805-1811. Index 1806 onder „Kaas”. Alg. Rijksarchief.

³⁾ Kops V, bl. 75, 153.

⁴⁾ De Rooy, Geschiedenis van den Nederl. Handel, bl. 875.

⁵⁾ De heerlijkheid Kniphausen en Varel had dan ook te Amsterdam een consul-generaal en te Rotterdam een consul. Koninkl. Courant I (Jan.-Juni 1807), nr. 66, 18 Mrt. ⁶⁾ Koninkl. Crt. III, nr. 48, 25 Febr. 1808.

⁷⁾ Kon. Crt. I, nr. 11, 13 Jan. 1807.

⁸⁾ Archieven Convooien en Licenten. Index 1807 onder „Boter”.

⁹⁾ Kon Crt. III, nr. 21, 25 Jan. 1808. ¹⁰⁾ Verviers, t.a.p., bl. 166.

producten werd trouwens al spoedig een uitzondering gemaakt. Bij koninkl. decreet van 26 Mei 1808 werd onder bepaalde voorwaarden gepermitteerd boter, kaas en genever naar alle geallieerde of onzijdige havens uit te voeren¹⁾). Als gevolg van dezen maatregel liepen natuurlijk de zuivelprijzen terstond op. Den 26sten Mei 1808 werd te Alkmaar de kaas ter markt verkocht voor 5 à 6 gl. de 100 pond, de Friesche boter voor 3½ st. het pond. Deze lage prijzen waren een gevolg van het uitvoerverbod (over zee). Het later verspreide gerucht, dat de uitvoer van kaas, boter en sterke dranken naar alle havens van bevriende en onzijdige landen was vrijgesteld, deed de kaas den 31sten Mei te Purmerend weer tot 11 à 12 gl. en te Alkmaar tot 10 gl. stijgen, en verder na bevestiging der vrijstelling (hoewel onder zekere gestrengte bepalingen) door de couranten, tot 16 à 18 gl.²⁾). Overigens werd in dit jaar bij koninkl. decreet van 27 Nov. 1808 vastgesteld, dat de havens van Holland gesloten zouden blijven³⁾).

Met het afloopen van den termijn van dat laatste besluit ultimo Mrt 1809 werd het noodig geoordeeld eenige verzachting aan te brengen en de maatregel te doen overeenstemmen met hetgeen deswegen in Frankrijk plaats had⁴⁾). Weliswaar bleef alle handel met Engeland verboden, maar bij koninkl. besluit van 31 Mrt 1809 werd met ingang van 1 April d.a.v. de uitvoer toegestaan van 52 artikelen naar bevriende of onzijdige landen en de invoer van een 32-tal. De uitvoer moest over bepaalde havens plaats vinden. Ook boter en kaas mochten geëxporteerd worden. Volgens den staat van den landbouw over 1809 waren de zuivelprijzen over 't geheel gunstig⁵⁾). Bij tractaat van 31 Mrt 1810 werd alle handel tusschen Holland en Engeland nogmaals verboden en die alleen toegestaan op door den keizer af te geven licenten⁶⁾).

Bij decreet van 9 Juli 1810 werd ons land bij Frankrijk ingelijfd. Degenen, die hiervan een verbetering der toestanden verwacht hadden, kwamen bedrogen uit. De vrije handel, van Amsterdam tot Rome beloofd, bleef acherwege; de tollinie in Brabant bestond nog en zonder paspoort kon men niet van de eene stad naar de andere reizen; zonder passavent (geleibiljet) geen goederen zenden van het eene gewest naar het andere. De binnenlandsche handel tusschen Frankrijk en Holland stond bijna stil.⁷⁾ Volgens *Prof. Blok* werd in de jaren der inlijving de economische toestand des lands steeds bedenkelijker⁸⁾). Engeland sloot de zee, de nog altijd bestaande Fransche douanelinie het land af. Alleen met bij-

¹⁾ Archieven Convoeien en Licenten. Index 1808 onder „Uitvoer” en „Scheepvaart, schepen”.

²⁾ Jaarboekje voor Alkmaar 1852, Kroniek, bl. 31.

³⁾ Koninkl. Courant IV, nr. 310, 23 Dec. 1808.

⁴⁾ Kon. Crt. V., nr. 78, 4 April 1809. ⁵⁾ Kops VI, bl. 339 en Prijslijst.

⁶⁾ Wijne, Handel en Ontwikkeling van Groningen, bl. 168.

⁷⁾ Wanjon, t.a.p., bl. 30.

⁸⁾ P. J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk IV, bl. 162, 163, 164.

zondere licenten kon uitvoer plaats vinden, maar deze kostten veel geld. De landbouw kon niet gezegd worden in goeden doen te verkeerren, in weerwil van de zorgen, die voorafgaande regeeringen daarvoor hadden aangewend.

Wat de zuivelproducten betreft, deze brachten in 1810 nog goede prijzen op ¹⁾. De handel vond in dat jaar met behulp van licenten en onder het stellen van cautie plaats ²⁾. Bij keizerlijk besluit van 3 Oct. 1810 werd de uitvoer van boter toegestaan, zoolang de prijzen zekere maxima niet hadden overschreden. Deze bedroegen voor Leidsche en Delftsche boter 2 fr. per K.G. en voor de overige soorten $1\frac{1}{2}$ fr. ³⁾. In 1811 waren de zuivelprijzen slecht. De export, die in 1812 door middel van de licenten plaats had, hergaf aan den handel weer eenige levendigheid ⁴⁾. Dit nam niet weg, dat zowel 1812 als 1813 zeer ongunstige jaren waren door algeheelen stilstand van verkeer, verbod van handel en stremming der scheepvaart.

43. De afzetgebieden van onze zuivelproducten in deze jaren. Het tijdvak kenmerkte zich, hoofdzakelijk als gevolg van den oorlogstoestand, door groote vraag uit het buitenland naar onze zuivelproducten. Ondanks belemmeringen van allerlei aard werden daarvan belangrijke hoeveelheden uitgevoerd. In de laatste jaren van de oude Republiek was de boterexport toegenomen, welk verschijnsel zich thans in versneld tempo voortzette. Vooral het Friesche product werd veel verzonden. Kaas had voorheen voor den uitvoer het meest te beteekenen en dit was nog het geval, zij 't dan niet in die mate als vroeger. Van onze verschillende kaassoorten bleef de Edammer het meest door den exporthandel gevraagd. Het is moeilijk aan te geven hoe de verhouding tusschen het voor 't binnenslandsch verbruik benoodigde en 't geëxporteerde gedeelte destijds was. Wel komen daaromtrent verschillende ramingen voor, maar 't sterk uiteenloopen van de cijfers doet vermoeden, dat ze verre van goed gefundeerd waren ⁵⁾. Zoo werd de eigen consumtie van kaas achtereenvolgens opgegeven als nog geen vijfde, geen twintigste en geen tiende gedeelte van de totale productie te bedragen en die van boter geen vijfde. Deze schattingen zijn ongetwijfeld veel te laag. Over de jaren 1803-1809 bedroeg de gemiddelde uitvoer van boter 7.7 millioen pond en van kaas 23.4 millioen ⁶⁾. Hieruit kan aan de hand van de vermelde productieramingen ⁷⁾ geconcludeerd worden, dat van de boter ongeveer een derde en van de kaas meer dan de helft werd geëxporteerd.

¹⁾ Kops VI, bl. 420, 421, 422 en Prijslijst van den Staat van den landbouw over 1810.

²⁾ Archieven Convooien en Licenten. Index 1810 onder „Boter” en „Licenten”.

³⁾ Aldaar onder „Uitvoer”.

⁴⁾ d' Alhponse, Aperçu sur la Hollande, bl. 202. ⁵⁾ Zie bl. 177 en 180.

⁶⁾ Zie bl. 191 en 192. ⁷⁾ Zie bl. 152.

Daarbij is dan in aanmerking genomen, dat de ten uitvoer aangegeven hoeveelheden als minima zijn te beschouwen. Er werd in dien tijd veel gesmokkeld ¹⁾).

Tot 1802 bestaan nog geen statistische gegevens van onzen zuivelexport, zoodat voor den eersten tijd slechts eenige algemeene opmerkingen zijn te maken. Bij de behandeling van de uitvoerpolitiek bleek herhaaldelijk, dat na de omwenteling zeer veel zuivelproducten werden uitgevoerd, in 't bijzonder direct zoowel als indirect naar *Engeland*. Nadat tegen het handeldrijven met den vijand scherper werd opgetreden, geschiedde deze uitvoer quasi naar de neutrale *Duitsche Noordzeehavens*, vooral naar Emden; maar deze werden eenvoudig als tusschenstations gebezigd. Aangezien de directe handel op *Spanje* en *Portugal* steeds moeilijker werd, liep ook deze blijkens verschillende requesten ²⁾ via Emden en Hamburg. Werd de uitvoer over zee door den oorlog sterk gehinderd, te land en langs de rivieren was het omgekeerde het geval. Tegenover den noodlottigen toestand van den zeehandel stond, dat onze producten een gemakkelijker afzetgebied vonden in de overige vastelandstaten, vooral in de *Zuidelijke Nederlanden* en *Frankrijk* ³⁾. In 1795 was de vrije vaart op den Rijn zoowel voor Franschen als Bataven vastgesteld, hetgeen in 1797 werd bevestigd. De Rijnhandel verkeerde in de eerste jaren na 1795 dientengevolge in een bloeienden staat ⁴⁾. Onze boter en kaas werden in 1796 naar het *Rijngebied* in toenemende mate afgezonden ⁵⁾. En voor de jaren 1798 en '99 wordt medegedeeld, dat *Duitschland* vanuit Holland van kaas werd voorzien ⁶⁾. Volgens *Kops'* verbaal van 1800 werd de Noordhollandsche kaas geëxporteerd naar Frankrijk, het voormalige België, Spanje, Duitschland, Portugal, Rusland, ook wel naar Engeland, zelfs tot in Indië ⁷⁾.

De requesten, die na het uitvoerverbod voor zuivelproducten van 24 Sept. 1800 bij het Vert. lichaam werden ingediend, verschaffen verschillende gegevens betreffende den toenmaligen zuivelexport ⁸⁾. De aanvragen waren voor 't grootste deel afkomstig

¹⁾ Zie bl. 180.

²⁾ Deze hadden geen betrekking op zuivelproducten, waarvoor toen nog geen uitvoerverbod existeerde, maar die werden zonder twijfel langs denzelfden weg verzonden. ³⁾ Verviers, *De Nederl. Handelspolitiek*, bl. 171.

⁴⁾ Wanjon, *Geschiedenis van den Nederl. Handel*, bl. 19. ⁵⁾ Zie bl. 173.

⁶⁾ v. d. Bogaerde de ter Brugge, *Essai sur l'Importance du Commerce, de la Navigation et de l'Industrie dans les Pays-Bas II*, bl. 176.

⁷⁾ Sloet, *Tijdschrift voor Staathuish.kunde*, 20ste dl., bl. 74.

⁸⁾ In totaal werden gedurende het tijdvak 24 Sept. 1800 tot 13 Mei 1801 (toen het laatste gedeelte van het uitvoerverbod, nl. voor boter, werd opgeheven) 48 requesten betreffende uitvoer van zuivelproducten ingediend. Zie: *Dagverhaal Vert. Lichaam*, 9de dl., 29 Sept.; 10de dl. 1, 2, 3, 8, 15, 28 en 31 Oct., 13, 18, 24, 25 en 28 Nov., 2, 5 en 8 Dec.; 11de dl., 4 Febr. *Besluiten I Kamer Vert. Lichaam*, Sept. 1800 II, 29 Sept.; Oct. 1800 I, 1, 2, 3, 8, 15 Oct.; Oct. 1800 II, 23, 24 en 31 Oct.; Nov. 1800 I, 5, 7, 10, 11, 13 Nov.; Nov. 1800 II, 18, 24, 25, 28 Nov.; Dec. 1800 I, 1, 2, 5, 8 en 31 Dec.; Febr. 1800 I, 4 Febr.

uit Amsterdam en Rotterdam, verder uit Dordrecht, Hoorn, Leeuwarden, Joure, Makkum, Enkhuizen, Wormerveer, Oost-Zaandam, Middelburg ¹⁾). Soms valt niet uit te maken, van waar de aanvraag geschiedde. In deze plaatsen waren dus de exporteurs gevestigd. Echter werd door elders gevestigde handelaars het zuivel toch dikwijls vanuit Amsterdam of Rotterdam afgezonden. Zoo vroeg een kaashandelaar te Hoorn vergunning tot export van kaas vanuit Amsterdam. Een koopman te Leeuwarden had voor twee schepen te Brielle uitklaring bekomen en een schip te Rotterdam geladen. Verder zond deze boter vanuit Sneek naar Rotterdam ter verder expeditie. Ofschoon het niet steeds wordt aangegeven, geschiedde de uitvoer blijkens vele verzoekschriften voor een groot gedeelte met neutrale buitenlandsche vaartuigen. Genoemd worden schepen van Pruisische, Zweedsche, Deensche en Amerikaansche nationaliteit. De verzending was soms voor rekening van vreemde (neutrale) kooplieden; in een geval had een New-Yorksche koopman hier zelf gekocht.

Wat de producten betreft, zoowel kaas als boter worden genoemd, maar kaas het meest en veelal belangrijke partijen. Voor zoover nader vermeld wordt de kaas voor 't grootste gedeelte aangeduid als zoetemelksche, verder als roodkorstkaasjes, Goudsche en komijne kaas, kanters en nagel-kanters. De uitvoer bestond dus hoofdzakelijk uit zoetemelksche kaas, waaronder mede de Edammers te rekenen, doch omvatte de andere soorten eveneens. Enkele malen wordt van verpakking in kassen of kistjes gesproken. Deze waren van verschillende afmetingen, bevatten vanaf 1 kaas tot 22 en 64 stuks toe. De requesten voor boter definieerden dit product soms nader, meest als Friesche, verder als Groningsche, Hollandsche, Westfriesche en Bossche boter. Verzonden werden $\frac{1}{4}$ en $\frac{1}{8}$ vaten; één verzoekschrift noemt $\frac{1}{16}$ vaatjes.

Ofschoon niet altijd valt na te gaan, waarheen de lading moest, waren de plaatsen van bestemming in verreweg de meeste gevallen *Duitsche Noordzeehavens* en *Belgische steden*. Van de eersten dan vnl. Emden en daarnaast Hamburg en Altona. We zagen reeds, dat het daarheen gezonden zuivel veelal voor *Engeland* bestemd was. De zendingen voor de *Zuidelijke Nederlanden* waren deels geladen in de beurtschepen op Brussel en Gent; ook de overige schepen hadden deze steden en verder Antwerpen als reisdoel. Voor *Frankrijk* waren meerdere zendingen bestemd. Slechts eens wordt de plaats (Marseille) vermeld. Naar *Duitschland* en wel vnl. naar 't *Rijngebied* wenschte men alle soorten

¹⁾ De verdeeling was als volgt: Rotterdam 16, Amsterdam 13, Dordrecht 3, Hoorn en Leeuwarden ieder 2, Joure, Makkum, Enkhuizen, Wormerveer, Oost-Zaandam en Middelburg ieder 1. Een zestal was deels afkomstig van buitenlandsche kooplieden, deels was er niet van na te gaan, van waar ze afkomstig waren.

kaas te verzenden, o.m. komijne kaas, kanters en nagel-kanters. Als plaatsen werden genoemd Keulen en Dusseldorf. Voor *Zweden* (Stockholm) en *Spanje* (Bilbao) werden eveneens requesten ingediend. Ten slotte was het zuivel in enkele gevallen in *Amerikaansche schepen* geladen. Met de intrekking van het uitvoerverbod voor kaas op 14 Jan. 1801 en voor boter op 13 Mei d.a.v. hielden natuurlijk de requesten weer op.

Over het tijdvak 1 Juli 1802 tot ult. Dec. 1809 beschikken wij over de eerste statistische gegevens van den in- en uitvoer van zuivelproducten ¹⁾. De volgende tabellen geven de totale en gemiddelde cijfers voor de genoemde jaren, zoowel wat de hoeveelheden als (voor zoover bekend) de waarden aangaat.

In-, uit-, en meeruitvoer van boter in de jaren 1802 (2de halfjaar) tot en met 1809.

	Invoer		Uitvoer		Meeruitvoer	
	Ponden	Waarde in francs	Ponden	Waarde in francs	Ponden	Waarde in francs
2e halfj. 1802	57.716	—	2.794.667	—	2.736.951	—
1803	10.455	13.069	5.093.752	5.603.127	5.083.297	5.590.058
1804	17.142	21.430	7.198.085	7.917.893	7.180.943	7.896.463
1805	3.975	4.969	8.705.418	9.575.959	8.701.443	9.570.990
1806	1.290	1.612	9.113.206	9.113.206	9.111.916	9.111.594
1807	10.188	12.735	8.623.699	8.623.179	8.613.511	8.610.444
1808	50.660	63.325	7.745.931	6.971.337	7.695.271	6.908.012
1809	8.260	10.325	7.537.064	7.537.064	7.528.804	7.526.739
Totaal van 1803—1809	101.970	127.465	54.017.155	55.341.765	53.915.185	55.214.300
Id. gemiddeld	14.567	18.209	7.716.736	7.905.966	7.702.169	7.887.757

(De hoeveelheden zijn ontleend aan Collectie Gogel, nr. 104, In- en uitvoertabellen 1 Juli 1802-31 Dec. 1809, Alg. Rijksarchief. De waarden aan d' Alphonse, t.a.p., bl. 386/387).

¹⁾ Zie Bijlage C.

In-, uit- en meeruitvoer van kaas in de jaren 1802 (2de halfjaar) tot en met 1809.

	Invoer		Uitvoer		Meeruitvoer	
	Ponden	Waarde in francs	Ponden	Waarde in francs. (V. d. Nederl. kaas).	Ponden	Waarde in francs. (V. d. Nederl. kaas).
2e halfj. 1802	62.986	—	16.448.967	—	16.385.981	—
1803	74.644	36.072	18.775.004	8.563.308	18.700.360	8.527.236
1804	56.398	29.326	21.496.439	10.444.503	21.440.041	10.415.177
1805	45.366	23.690	22.140.093	10.651.550	22.094.727	10.627.860
1806	68.897	28.936	24.836.454	9.658.788	24.767.557	9.629.852
1807	92.200	38.724	22.693.643	8.899.804	22.601.443	8.861.080
1808	20.452	7.362	25.050.223	8.565.765	25.029.771	8.558.403
1809	48.931	20.551	28.991.562	11.598.910	28.942.631	11.558.359
Totaal van 1803—1809	406.888	184.661	163.983.418	68.362.628	163.576.530	68.177.967
Id. gemiddeld	58.127	26.380	23.426.203	9.766.090	23.368.076	9.739.710

(Naar Collectie Gogel, nr. 104, In- en uitvoertabellen en d' Alphonse, bl. 392/393).

Opmerking. De waarde van den uitvoer heeft alleen betrekking op de Nederlandsche kaasoorten. Die van den meeruitvoer is verkregen, door daarvan de invoerwaarde af te trekken. In- en uitvoer van buitenlandsche kaas beteekenden echter zeer weinig.

De hierna volgende tabel geeft een specificatie voor kaas in inlandsche zoetemelksche, inlandsche komijne en buitenlandsche kaas.

Uitvoer van verschillende soorten kaas in de jaren 1802 (2de halfjaar) tot en met 1809.

	Inlandsche zoetem. kaas		Inl. komijne kaas		Inl. kaas totaal Ponden	Buitenl. kaas Ponden
	Ponden	Waarde in francs	Ponden	Waarde in francs		
2e halfj. 1802	10.682.677	—	5.737.469	—	16.420.146	28.821
1803	16.757.812	7.876.171	1.980.306	687.137	18.738.118	36.886
1804	19.019.266	9.890.018	2.454.064	554.485	21.473.330	23.109
1805	18.846.174	9.800.010	3.275.157	851.540	22.121.331	18.762
1806	21.319.574	8.954.221	4.498.120	704.567	24.817.694	18.760
1807	19.390.571	8.144.019	3.285.937	755.765	22.676.508	17.135
1808	21.571.148	7.765.613	3.478.925	800.152	25.050.073	150
1809	25.275.204	10.615.585	3.705.097	963.325	28.980.301	11.261
Totaal van 1803—1809	142.179.749	63.045.657	21.677.606	5.316.971	163.857.355	126.063
Id. gemiddeld	20.311.393	9.006.522	3.096.801	759.567	23.408.194	18.009

(Naar Collectie Gogel, nr. 104 en d' Alphonse).

Volledigheidshalve volgt hier ten slotte een opgave van Kops betreffende in-, uit- en meeruitvoer van onze zuivelproducten over 1803 tot en met 1809 ¹⁾. De prijzen zijn daarbij middelmatig, soms waarschijnlijk te laag gesteld.

	Invoer in ponden	Uitvoer in ponden	Totaal meer- uitvoer 1803- '09 in ponden	Gemiddelde meeruitvoer per jaar in ponden	Prijs per pond	Waarde v. d. jaarlijkschen meeruitvoer
Boter	137.070	54.016.635	53.879.565	7.697.080	8 st.	f 3.018.832
Zoetem. kaas	—	142.179.749	—	20.311.392	3 „	3.046.709
Komijne „	—	21.677.606	—	3.096.800	1½ „	232.260

Over het algemeen kan geen verband ontdekt worden tusschen de toenemende moeilijkheden, waarmede de handel in deze jaren te kampen had, en de uitgevoerde hoeveelheden zuivel. Wel deden de eerste hun invloed op de prijzen gelden. De cijfers voor den boteruitvoer loopen weinig uiteen, die voor kaas meer. De kaasuitvoer betrof steeds vnl. zoetemelksche. Afgezien van het tweede halfjaar van 1802, dat in het volgende buiten beschouwing blijft, was in 1803 de uitvoer van beide producten het kleinst. In de volgende jaren is de export gestegen. De boteruitvoer was het hoogst in 1806 en vervolgens in 1805 en 1807, die van kaas in 1809 en daarna in 1808 en 1806. Door de groote prijsschommelingen ²⁾ loopt de waarde van den uitvoer hiermede niet geheel parallel. Deze was voor boter het grootst in 1805, gevolgd door 1806 en 1807 en voor kaas in 1809, terwijl 1805 en 1804 de tweede en derde plaats innamen.

De staat van den landbouw over 1806 geeft aan, dat het debiet der onderscheidene kazen gering was, hetgeen een bedenkelijke daling der prijzen tengevolge had ³⁾. Volgens de tabellen was de kaasuitvoer aanmerkelijk grooter dan in 1805, maar de prijsdaling komt tot uiting in de desnietteenstaande geringere totaalwaarde van den uitvoer. Voor boter kan hetzelfde worden geconstateerd. De beide volgende jaren waren eveneens ongunstig. Naar den betreffenden staat van den landbouw ondervond de export in 1807 veel moeilijkheden, tengevolge waarvan de prijzen laag waren ⁴⁾. Wat zuivel betreft blijkt uit de tabellen, dat zoowel de boter als de kaasuitvoer gedaald was, terwijl de prijzen ongeveer op het peil van 1806 bleven. Voor 1808 wordt opgegeven, dat op 't

¹⁾ Kops VI, bl. 217 enz. Deze gegevens vormen een onderdeel van een lijst van 31 voortbrengselen van den Hollandschen grond, getrokken uit de lijsten der convoien en licenten. De kaasinvoer is door Kops verwaarloosd. De in- en uitvoercijfers wijken om mij onbekende redenen iets af van die van de in- en uitvoertabellen; de verschillen zijn evenwel onbeduidend. In de lijst van Kops staan zoowel boter als kaas bij den uitvoer boven elk ander product. Kaas vertoont het hoogste cijfer, dan boter. Verder komen nog boven 1 miljoen gl. meeruitvoer: haver, oliezaad, ruw vlas, meekrap. De totale gemiddelde meeruitvoer van landbouwproducten was f 15.871.011.

²⁾ Zie bl. 168. ³⁾ Kops IV, bl. 298. ⁴⁾ Kops V, bl. 75.

vertier en den prijs van de boter de mindere vrijheid tot uitvoer den grootsten invloed had. De prijzen waren nog gedaald ¹⁾. De uitvoercijfers bevestigen dit, aangezien voor boter én de uitvoer én de prijs lager was. De kaasexport daarentegen was aanmerkelijk toegenomen, doch de totale waarde daarvan nog lager dan in 1807. In 1809 trad verbetering in. De boterprijs hield zich algemeen vrij goed staande, de kaasprijzen werden zelfs voordeelig genoemd ²⁾. Uit de statistiek blijkt, dat de boteruitvoer in dat jaar wat de hoeveelheid betreft, weinig verandering onderging, maar dat die van kaas opnieuw sterk gestegen was. De waarden van de resp. uitvoeren bevestigen de genoemde prijsstijging. In- en doorvoer van zuivelproducten hadden zeer weinig te beduiden ³⁾. De voorheen zoo belangrijke invoer van Iersche boter was geheel opgehouden ⁴⁾. Daarmede was een factor verdwenen, die remmend op de stijging van de boterprijzen inwerkte ⁵⁾.

De requesten tot uitvoer van kaas, die na de beperking van den kaasuitvoer op 25 Aug. 1803 werden ingediend ⁶⁾, verschaften soortgelijke gegevens als de vroegere. De aanvragen kwamen verreweg het meest uit Amsterdam. Verder uit Rotterdam, Enkhuizen, Dordrecht, Maassluis, eenige uit Harlingen, Workum, Hoorn en Leer (Oost-Friesland), en ten slotte ook nog een enkele uit Leeuwarden, Irnsum, Leiden, Katwijk en Zierikzee ⁷⁾. Meestal wordt van kaas zonder meer gesproken, doch de soms voorkomende nadere aanduidingen vermelden alle soorten: kleine Edammers van 4 à 5 pond, Meikaasjes genaamd Edammer roodkorst, Goudsche of Stolksche kazen van 14 pond, witte kaas, kanterkaas, grove Friesche kanterkaas, kanter komijne kaas, Leidsche kaas, jodenkaas. Verpakking in kasten of kisten wordt naast losse verzending dikwijls genoemd. Het aantal kazen per kist varieerde van 1 tot 108 stuks. De verzending geschiedde nog steeds veelal met buitenlandsche (genoemd worden Portugeesche, Oostfriesche, Hamburger, Zweedsche en Amerikaansche) schepen. In 1804 had het grootste aantal aanvragen betrekking op *Portugal*, in 1805 op de *Duitsche Noordzeehavens*. Nadere beschouwingen

¹⁾ Kops VI, bl. 123. ²⁾ Aldaar, bl. 339. ³⁾ Zie Bijlage C.

⁴⁾ Dat op de vrachtlĳst van het veer tusschen Rotterdam en Middelburg van 15 Jan. 1798 nog een post voor Iersche boter voorkwam, zal als een nadering van de vroegere lĳsten moeten worden beschouwd. (Nieuwe Nederl. Jaarb. 1798, bl. 390).

⁵⁾ Kluit, Statistiek der Vereenigde Nederlanden, bl. 194. ⁶⁾ Zie bl. 182 enz.

⁷⁾ Vanaf 25 Aug. 1803 tot ult. Dec. 1805 komen in de Notulen van het Staatsbewind en de Staatsbesluiten der Bataafsche Republiek in totaal 169 requesten tot uitvoer van kaas voor. De verdeling daarvan over de genoemde plaatsen was als volgt: Amsterdam 108, Rotterdam 17, Enkhuizen 12, Dordrecht 9, Maassluis 9, Harlingen 3, Hoorn 2, Workum 2, Leer 2 en Leeuwarden, Irnsum, Leiden, Katwijk en Zierikzee ieder 1. Deze verdeling geeft echter niet de verhouding aan, waarin de groothandel in kaas in de verschillende plaatsen van ons land voorkwam. Ongetwijfeld was deze b.v. in verschillende andere plaatsen van Noord- en Zuid-Holland, welke niet genoemd worden, belangrijk vertegenwoordigd.

omtrent de verschillende landen van bestemming kunnen achterwege blijven, aangezien voor dit tijdperk kan worden beschikt over de volledige gegevens der uitvoertabellen ¹⁾).

Uitvoer van boter naar de verschillende landen in de jaren 1802 (2de halfjaar) tot en met 1809.

LANDEN	In millioenen ponden							
	2e halfj. 1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809
Portugal	0.02	0.10	0.11	0.03	0.08	0.26	—	—
Spanje	0.17	0.15	0.22	0.07	—	—	—	0.90
Frankrijk	0.02	—	—	—	—	—	—	—
Engel., Schotl. en Ierland	2.38	1.03	—	—	—	—	—	—
Duitschland en Rijnverb.	0.03	0.05	0.03	0.04	0.05	0.10	0.17	0.10
Middell. Zee, Levant en Barbarijen	0.02	—	0.02	0.01	0.03	—	—	0.18
Hamburg, Bremen en Kleine Oost	0.13	3.62	6.61	8.09	8.72	7.24	2.51	0.91
Denem., Noorwegen, Zweden en Oostzee.	0.02	0.09	0.15	0.43	0.21	0.60	4.67	5.36
Moscovië	0.01	—	—	—	0.01	—	—	—
Brabant, Vlaanderen enz.	—	0.05	0.05	—	—	0.60	0.39	0.09
Verder buiten Europa.	—	—	—	0.02	—	0.35	—	—

(Naar Collectie Gogel, nr. 104, In- en uitvoertabellen).

Uitvoer van kaas naar de verschillende landen in de jaren 1802 (2de halfjaar) tot en met 1809.

LANDEN	In millioenen ponden							
	2e halfj. 1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809
Portugal	2.35	1.28	3.55	3.02	3.98	3.29	0.01	0.95
Spanje	1.07	0.93	1.08	1.32	0.13	0.07	0.04	0.55
Frankrijk	3.17	0.81	1.63	1.48	0.31	0.02	—	0.10
Engel., Schotl. en Ierland	4.77	0.95	—	—	—	—	—	—
Duitschland en Rijnverb.	0.47	1.24	0.73	0.83	0.79	0.88	1.40	6.45
Middell. Zee, Levant en Barbarijen	0.42	0.01	0.18	0.28	0.22	0.01	0.01	0.09
Hamburg, Bremen en Kleine Oost	1.93	5.72	6.86	9.04	11.90	8.76	8.01	1.72
Denem., Noorwegen, Zweden en Oostzee.	1.09	1.01	1.20	2.05	2.44	2.64	8.27	10.86
Moscovië	0.17	0.42	1.04	0.39	0.96	0.22	0.11	0.02
Brabant, Vlaanderen enz.	0.96	6.38	5.21	3.50	4.11	6.19	7.20	9.12
Verder buiten Europa.	0.06	0.01	—	0.21	—	0.60	—	—

(Naar Collectie Gogel, nr. 104, In- en uitvoertabellen).

¹⁾ Zie Bijlage C.

Boter ging in het tweede halfjaar van 1802 (tijd van vrede) hoofdzakelijk naar *Engeland*. Ook in 1803 nam dit land nog een aanmerkelijke hoeveelheid af, maar het opnieuw uitbreken van den oorlog maakte aan den directen export daarheen een einde. De sterke stijging van den uitvoer naar de *Duitsche Noordzeesteden*, die in 1803 hoofdafnemers waren (in 1802 was de uitvoer daarheen gering), hield natuurlijk verband met de mogelijkheid om vandaar toch de Engelsche markt te bereiken.

De omvangrijker kaasexport was steeds minder eenzijdig naar een of enkele afzetgebieden gericht dan die van de boter. In het tweede halfjaar van 1802 was ook voor dit artikel *Engeland* de belangrijkste afnemer. De tweede en derde plaats werden ingenomen door *Frankrijk* en *Portugal*. De *Duitsche Noordzeehavens*, de *Scandinavische landen* en de *Oostzee*, *Spanje* en de *Zuidelijke Nederlanden* namen verder nog hoeveelheden van beteekenis af. In 1803 ging de meeste kaas naar de *Zuidelijke Nederlanden*. Deze stijging is te verklaren door de hernieuwde afsluiting der zee, waardoor het moeilijk was de verzending naar *Frankrijk* langs dien weg te doen plaats vinden. Natuurlijk was om dezelfde reden als voor boter de kaasexport naar *Hamburg*, *Bremen* en de z.g. *Kleine Oost* sterk toegenomen en bereikte de tweede plaats. Daarop volgde *Portugal*, waarheen echter (waarschijnlijk door de moeilijke zeevaart) veel minder ging dan in de tweede helft van het vorige jaar. Meer dan een millioen pond exporteerden wij ten slotte nog naar *Duitschland* en het *Rijnverbond* en naar de *Scandinavische rijken* en de *Oostzee*. *Engeland*, *Spanje* en *Frankrijk* bereikten dit getal thans officieel niet.

De volgende jaren werden gekenmerkt door een steeds sterker afsluiten van den zeehandel, waarbij als vroeger de Engelsche vraag toch indirect haar invloed deed gelden. De boterexport was tot en met 1807 bijna uitsluitend gericht naar *Hamburg*, *Bremen* en de *Kleine Oost*. In dat laatste jaar begon de uitvoer naar de *Noordsche landen* en de *Oostzee* eenigszins toe te nemen. In 1808 nam plotseling laatstgenoemd gebied de eerste plaats in en was de uitvoer naar *Hamburg*, enz. tot onder de helft van dien in 1807 gedaald ¹⁾. Dit verloop zette zich in 1809 voort. Naar *Hamburg* en de andere *Duitsche Noordzeehavens* ging toen geen millioen pond meer; de *Noorsche rijken* en de *Oostzee* waren de hoofdafnemers. Daarnaast ging merkwaardigerwijze naar *Spanje* een hoeveelheid van eenig aanbelang.

In hoofdtrekken vertoonde de gang van den kaasexport hiermede overeenstemming. Van 1803 tot en met 1807 nam ook daarbij *Hamburg*, *Bremen* en de *Kleine Oost* de eerste plaats in en in 1808 wordt dit afzetgebied ineens overtroffen door den uitvoer naar de *Noordsche landen* en de *Oostzee*. Dit laatste gebied nam

¹⁾ De strenge toepassing van het Continentaal stelsel in deze steden na het Decreet van Milaan (Dec. 1807) zal daarvan de oorzaak zijn geweest.

voorheen weliswaar vrij belangrijke hoeveelheden kaas af ¹⁾, doch bereikte toch nimmer zelfs maar de derde plaats. In 1809 blijven deze landen de eerste plaats innemen. De *Zuidelijke Nederlanden* waren vanaf 1804 tot en met 1807 als kaasafzetgebied het tweede in belangrijkheid. Bovengeschetst verloop verschaftte dit rangcijfer daarna voor 1808 aan de *Duitsche Noordzeesteden*, terwijl *Brabant en Vlaanderen* derde werden. Echter slechts tijdelijk, want de daling van den uitvoer naar *Hamburg, Bremen*, enz. zette zich in 1809 zeer sterk voort. Dit gebied zakte met een invoer van nog geen twee millioen pond tot de vierde plaats af en de *Zuidelijke Nederlanden* namen opnieuw de tweede plaats in. *Portugal* had, ondanks de aan de zeevaart verbonden bezwaren, tot en met 1807 steeds belangrijke hoeveelheden van onze kaas afgenomen, waarmede het voortdurend de derde plaats innam. Daarnaast tot en met 1805 *Spanje* eveneens, zij 't dan in mindere mate. De kaas-export naar het laatste land was reeds in 1806 onbetekenend geworden, die naar *Portugal* hield in 1808 ineens praktisch geheel op. In 1809 gingen naar beide landen slechts kleine hoeveelheden. *Frankrijk* toont op de lijst over 1804 en 1805 nog een cijfer van over of bij $1\frac{1}{2}$ millioen pond, daalt daarna in 1806 plotseling sterk. In de volgende jaren zijn de cijfers zeer laag; in 1808 ging er zelfs volgens de gegevens niets heen. Ongetwijfeld betrok dit land onze kaas echter via de *Zuidelijke Nederlanden* ²⁾. Van de overige kaasafzetgebieden verdienen alleen nog vermelding *Duitschland* en *Rusland*. Naar *Duitschland en 't Rijnverbond* gingen niet geheel onbetekenende, maar tot en met 1807 toch nimmer het millioen pond bereikende hoeveelheden. In 1808 stijgt de kaasuitvoer daarheen beduidend en in 1809 is die export zoo groot, dat de derde plaats wordt bereikt. Voor *Rusland (Moscovië)*, waarheen voordien slechts weinig kaas ging, stijgt het cijfer in 1804 tot ongeveer een millioen pond. In 1805 daalt de Russische afname weer sterk om in 1806 opnieuw te stijgen en vervolgens geheel af te zakken. De uitvoer naar landen buiten Europa was in deze jaren gering.

De zuivelafzetgebieden vertoonden dus een sterke afwisseling, hetgeen natuurlijk verband hield met den loop der staatkundige gebeurtenissen, evenals dit bij het prijsverloop viel te constateeren. De markten die in normale tijden de grootste aantrekkingskracht op onze zuivelproducten zouden hebben uitgeoefend, waren gesloten of moeilijk bereikbaar. Indirect deden zij toch hun invloed gelden. De cijfers van de uitvoertabellen geven dus in zoo verre geen juist beeld, dat er onder de aangegeven afzetgebieden meer-

¹⁾ Vooral onze komijne kaas werd, behalve naar Duitschland, voornamelijk naar het noorden gezonden. (Zie Bijlage C).

²⁾ De invoer van Nederlandsche waren in Frankrijk bedroeg in 1805 ongeveer 13 millioen gl.; de voornaamste artikelen waren specerijen, tabak, kaas, enz. (v. d. Bogaerde de ter Brugge, t.a.p. II, bl. 175).

dere zijn, die onze producten niet zelf gebruikten, maar als doorvoerplaatsen fungeerden.

Omtrent den uitvoer van zuivelproducten gedurende de jaren van de inlijving zijn mij geen cijfers bekend. Aan den handel werden in dien tijd groote moeilijkheden in den weg gelegd¹⁾. Volgens den staat van den landbouw over 1813²⁾ was de rundveestapel in Zuid-Holland in de laatste twee jaren zeer verminderd en ook in Friesland afgenomen, hetwelk vnl. aan den lagen prijs van het zuivel moest worden toegeschreven. Het *gebrek aan verzending* deed in 1813 de boter tot zulk een lagen prijs dalen, dat wanneer deze stand van zaken was blijven voortduren de veehouders in groote moeilijkheden zouden zijn geraakt.

44. Slot. Vanaf 1795 tot 1813 had onze zuivelexport steeds onder den druk van den oorlogstoestand gestaan. Herhaaldelijk is er op gewezen, dat het verloop daarvan dientengevolge niet als een natuurlijke kon worden beschouwd. In verband daarmee is het van belang den vrijen onbelemmerden uitvoer na den terugkeer van den vrede na te gaan. Hierbij dient in 't oog te worden gehouden, dat in 1814 de nawerking van de vroegere omstandigheden zich nog in sterke mate deed gevoelen en dat jaar door den omkeer in den staatkundigen toestand nog niet als normaal kan worden beschouwd. In de beide volgende jaren zal dat reeds in veel meerdere mate het geval zijn geweest.

Na het herstel der onafhankelijkheid was de gevoerde handelspolitiek een voortzetting van die der Bataafsche republiek. Een der eerste besluiten van het nieuwe bewind was, dat op 7 Dec. 1813 de oude lijst van convooien en licenten van 1725 weer van kracht werd verklaard, met alle veranderingen en aanvullingen in den loop der tijden daarop, zooals ze van kracht waren vóór de inlijving bij Frankrijk, uitgezonderd natuurlijk de handelsbelemmeringen t.a.v. Engeland. Dus alle zware fiscale lasten uit de oude Republiek werden hersteld, w.o. het z.g. veil- of premiegeld ad 2 % der waarde op den invoer en 1 % op den uitvoer, welk recht echter bij wet van 1 Dec. 1814 werd afgeschaft³⁾. De boterexport werd dientengevolge wederom bezwaard met de vroeger er op gelegde belasting van 3 gl. 15 st. per 100 pond. Hiertegen rees al spoedig verzet. In een request uit Friesland d.d. 8 Dec. 1815 werden bezwaren geopperd tegen deze extra-belasting van den boteruitvoer⁴⁾. Deze drukte vooral op Friesland en Groningen, doch niet op Holland. Elders⁴⁾ werd opgegeven, dat de Friesche veestapel in 1808 99.000 melkgevende koeien telde en in 1813 slechts 94.900. Van deze vermindering werd naast het verbod tot kaasuitvoer de door de

¹⁾ Zie bl. 163 en 187. ²⁾ Kops VI, bl. 584 enz.

³⁾ Verviers, t.a.p., bl. 278.

⁴⁾ Collectie Goldberg, nr. 201, Beredeneerde Artikelen van de Lijst der Gemeene Middelen, Alg. Rijksarchief.

belasting veroorzaakte belemmering van den uitvoer van boter de eenige oorzaak geacht ¹⁾).

Aan een rapport uit dezen tijd betreffende het tarief voor de boter zij het volgende ontleend ²⁾). Boter is een allergewichtigst artikel van onzen koophandel en landbouw, waardoor jaarlijks groote sommen in 't land worden gebracht. Het schijnt, dat de boterexport sedert het midden van de vorige eeuw aanmerkelijk is toegenomen. Verreweg het grootste gedeelte van den uitvoer is afkomstig uit Friesland. De export geschiedt vnl. naar Engeland, doch ook andere landen, o.a. België, ontvangen Nederlandsche boter. De concurrentie van andere streken beteekent t.a.v. dit artikel weinig, aangezien geen enkel land zooveel boter en ter consumtie en voor den uitvoer voortbrengt als de Nederlanden. Weliswaar verzendt Noord-Duitschland eveneens boter naar Engeland, doch in veel mindere hoeveelheden. De over Hamburg geëxporteerde Duitsche boter betaalt aldaar $\frac{1}{2}$ % inkomend en $1\frac{1}{2}$ % uitgaand recht, dus in totaal 2 %, hetgeen op 16 st. per 100 pond neerkomt. Verhooging van de invoerrechten voor boter in landen, die dit product van ons betrekken, zullen meer de eigen-ingezetenen aldaar dan ons land benadeelen. Evenwel zouden zoodanige maatregelen toch voor ons land een schadepost zijn, aangezien wij dan lagere prijzen voor ons product zouden ontvangen. Verder zouden dergelijke hooge inkomende rechten, vooral als ze door Engeland ingevoerd werden, wellicht tot gevolg hebben, dat men aldaar de boterproductie zou trachten op te voeren (vooral in Ierland), terwijl anderzijds de consumtie wellicht zou afnemen. In beide gevallen zou onze boterafzet en dus onze handelsbalans benadeeld worden.

In België is de boter vrijgesteld van inkomende en uitgaande rechten. De redenen, die hiertoe hebben geleid, vervallen, als de vereeniging met de noordelijke provinciën zal zijn voltrokken ³⁾).

In ons land zijn de rechten als volgt:

	<i>Inkomend.</i>	<i>Uitgaand.</i>
Boter, de 100 pond	10 st.	3 gl. 15 st.
„ , bedorven of smeerboter . . .	—	4 0/0

Boter is in vergelijking met zoetemelksche kaas onevenredig

¹⁾ In een der stukken wordt de boterproductie van Friesland op 198.000 vierendeelen van 80 pond begroot, waarvan er dan ongeveer 100.000 naar het buitenland zouden worden vervoerd. Ik acht deze schatting ongeveer twee maal te hoog, en volgens een vroeger, m.i. juistere opgave (zie bl. 172) en op grond van de sterkte van den Frieschen melkveestapel. De uitvoer van Friesche boter alleen zou volgens deze opgave al grooter zijn dan onze totale boterexport volgens de statistiek.

²⁾ Collectie Goldberg, nr. 201. Nader beredeneerde Artikelen zijnde niet gevoegd bij het Rapport wegens het Tarief.

³⁾ Het stuk is dus opgesteld, toen dit stond te geschieden.

zwaar belast. De ondervinding heeft sedert een lange reeks van jaren bewezen, dat deze belasting den export niet heeft benadeeld. Indien echter in Engeland hogere invoerrechten mochten worden vastgesteld, zou ons uitvoerrecht onvermijdelijk verlaagd moeten worden. Een goede staatkunde eischt trouwens de export van onze eigen producten niet te belemmeren. Het uitvoerrecht voor goede boter bedraagt minstens 9 %, hetgeen in 't geheel niet evenredig is met de uitvoerrechten voor andere Nederlandsche producten. In Engeland zijn de rechten nog niet vastgesteld, maar lettend op de handelsconcurrentie van Hamburg zal ons uitvoerrecht niet veel hooger bepaald kunnen worden dan op 2 % of 16 st. per 100 pond. Mochten de Engelsche rechten sterk verhoogd worden, dan zullen de onze nog meer verminderd moeten worden. De uitvoer van bedorven- of smeerboter mag nog minder belemmerd worden. Het is voor landman of koopman reeds een aanmerkelijk verlies, wanneer de opgeslagen boter bederft, hetgeen dikwijls een gevolg is van gebrek aan debiet. Bij de uitvoerrechten de tegenwoordig bestaande verhouding met die voor goede boter ongeveer handhavend, zou smeerboter uitgaand dan met ± 1 %, moeten belast worden. De invoerrechten zouden voor de noordelijke provinciën zonder bezwaar aanmerkelijk verhoogd kunnen worden, aangezien de overvloed hier allen invoer overbodig maakt. Waar echter eenige zuidelijke (nl. Belgische) gewesten vreemde boter noodig schijnen te hebben, zou het tegenwoordig recht van 10 st. per 100 pond behouden kunnen blijven. Tot zoover genoemd rapport.

We zullen de kwestie van het tarief hier niet vervolgen, doch nagaan hoe de zuivelexport in de eerste jaren na het herstel der onafhankelijkheid verliep.

In- en uitvoer van boter en kaas in de jaren 1814, 1815 en 1816.

Boter

Jaar	In ponden		
	Invoer	Uitvoer	Meeruitvoer
Dec. 1813—ult. Dec. 1814	25.025	9.110.052	9.085.027
1815	36.197	10.299.589	10.263.392
1816	26.293	7.315.913	7.289.620

Kaas

Jaar	In ponden		
	Invoer	Uitvoer	Meeruitvoer
Dec. 1813—ult. Dec. 1814	72.918	31.964.539	31.891.621
1815	30.985	25.920.969	25.889.984
1816	69.264	25.532.646	25.463.382

(Naar Collectie Gogel, nr. 104, In- en uitvoertabellen over die jaren).

Het volgend overzicht geeft een specificatie van de in deze jaren uitgevoerde soorten kaas.

Soort kaas	Uitvoer in ponden		
	Dec. 1813—ult. Dec. 1814	1815	1816
Zoetem. kaas	23.962.108	22.841.325	22.846.425
Komijne „	7.999.345	3.061.078	2.622.240
Alle andere soorten . .	3.086	18.566	63.980

(Naar Collectie Gogel, nr. 104, In- en uitvoertabellen over die jaren).

Uit deze cijfers blijkt, dat in 1814 de export van boter maar vooral van kaas zeer groot was, van de laatste zelfs hooger dan in een der bekende vroegere jaren¹⁾. Echter was 1814 een jaar van abnormaal sterken uitvoer²⁾. Ook uit de gegevens voor 1815 en 1816, die als meer normaal kunnen worden beschouwd, blijkt, ofschoon eenige daling intrad, een groote zuivelexport. Die van boter was zelfs in 1815 het hoogst; in 1816 daalde dit product sterk. Verder zien wij, dat in- en doorvoer³⁾ evenals voorheen voor zuivel weinig beteekende en dat de geringe hoeveelheden daarvan in vroeger jaren dus geen uitvloeisel van den oorlogstoestand waren. Als steeds nam de zoetemelksche kaas de voorname plaats bij den export in.

De waarde van den zuiveluitvoer is in de tabellen niet aangegeven. Er moge hier ter vergelijking met cijfers over later jaren een poging worden gedaan om deze te benaderen. De maandelijk-

¹⁾ Evenwel is ook de uitvoer over December 1813 er bij inbegrepen. Doch zelfs indien daarvoor $\frac{1}{13}$ van het totaal-cijfer wordt afgetrokken, rest nog een hooger uitvoer dan in eenig ander bekend jaar.

²⁾ Mr. J. A. Drieling, Bijdragen tot een vergelijkend overzicht van Nederlands zeevaart en handel, 1829, bl. 216. ³⁾ Zie Bijlage C.

sche marktnoteringen waren te Leiden in 1814 en 1815 in stuivers en penningen per pond als volgt ¹⁾.

	Boter		Kaas					
			Noord-Hollandsche		Stolksche		Leidsche	
	1814	1815	1814	1815	1814	1815	1814	1815
Januari	8.6	10.7	—	4.12	4.8	3.4	2.12	4.8
Februari	9.4	11.10	4.4	4.8	4.8	4.8	2.12	3.4
Maart	9.9 ¹ / ₂	10.11 ¹ / ₂	4.4	5.—	4.8	5.—	2.12	3.8
April	9.—	10.—	4.4	5.—	4.8	5.—	2.12	3.8
Mei	8.7	8.8	4.4	5.—	4.8	5.—	2.12	3.8
Juni	8.6	8.10 ¹ / ₂	3.8	4.8	3.—	5.—	3.—	3.12
Juli	8.8	9.2	3.2	5.—	2.14	5.—	2.14	4.—
Augustus	9.4	9.14	3.8	5.—	4.—	5.—	2.12	4.—
September	11.4	10.—	5.8	5.—	4.12	5.—	3.—	4.—
October	12.2	10.13	4.12	4.12	4.12	4.12	3.4	3.12
November	12.8 ¹ / ₂	10.6 ¹ / ₂	4.12	5.—	4.12	5.—	3.12	3.12
December	11.12	8.10 ² / ₃	5.—	5.—	4.12	5.—	3.4	3.12
Gemiddeld	9.14	9.14	4.4 ¹ / ₂	4.14	4.4 ¹ / ₂	4.12 ² / ₃	2.15 ¹ / ₂	3.12 ¹ / ₃

Gemiddelde kaasprijs in 1814 3 st. 13¹/₂ penn. en in 1815 4 st. 7²/₃ penn.

Volgens deze gegevens was in beide jaren de Leidsche boterprijs per vierendeel van 80 pond 39¹/₂ gl. en per 100 pond 49.375 gl. De gemiddelde kaasprijs per 100 pond was in 1814 19 gl. 4 st. 6 penn., in 1815 22 gl. 7 st. 14²/₃ penn. In 1815 waren de kaasprizen dus nog opgelopen. Vergelijking met de vroegere prijzen laat zien, dat deze in beide jaren zeer gunstig en sedert 1813 sterk gestegen waren. Nemen we de Leidsche prijzen als basis. Het hiervoren (zie bl. 200) aangehaalde rapport betreffende het tarief voor boter, hetwelk uit deze jaren dateert, achtte een uitvoerrecht van 2 % of 16 st. per 100 pond gewenscht. Dit komt neer op een gemiddelden boterprijs van 40 gl. per 100 pond of 32 gl. per vierendeel. Aangezien de Leidsche boter altijd de hoogst genoteerde van het geheele land was, is dit laatste gemiddelde als ongeveer juist aan te nemen. Wat de kaas betreft bestaat er m.i. geen bezwaar tegen de gemiddelden van de Leidsche markt voor 't geheele land te laten gelden. Met deze gemiddelde prijzen vertegenwoordigden de meer-uitvoeren van de zuivelproducten de volgende bedragen.

¹⁾ Nieuw Archief Gemeente Leiden, nr. 894, Staten der maandelijksche middelprijzen over 1814 en 1815.

Waarde van den meer-uitvoer van zuivelproducten.

	1814 ¹⁾	1815
Boter	3.354.472 gl.	4.105.357 gl.
Kaas	5.657.696 „	5.799.893 „
Totaal	9.012.168 gl.	9.905.250 gl.

Wat de afnemende landen betreft het volgende ²⁾. Voor 1814 komen deze niet in de tabellen voor. In verband met het vermelde afwijkende karakter van dat jaar is zulks niet al te zeer te betreuren. Voor 1815 en 1816 valt bij boter opnieuw het vroeger geconstateerde verschijnsel sterk op, dat vrijwel alles naar één markt ging, thans de *Engelsche*. Dit was dus geen gevolg van den oorlogstoestand. De vraag van dat land blijkt een blijvende en beheerschte onzen geheelen boterexport. Alle andere afnemers vielen daarbij geheel in 't niet. In Europa gingen alleen nog naar *Spanje* en *Portugal* niet geheel onbeduidende hoeveelheden. De verzending naar landen buiten Europa nam in 1816 toe. Hierbij speelde *West-Indië* de hoofdrol. De kaasafzet was over een grooter aantal landen verdeeld, al was ook daarbij *Engeland* verreweg onze voornaamste klant. *Frankrijk* en *Portugal* betrokken eveneens veel kaas en in mindere mate verder de *Zuidelijke Nederlanden*, *Hamburg*, *Bremen* en de *Kleine Oost*, *Spanje*, *Zweden*, *Noorwegen* en de *Oostzee* (*Denemarken* wordt thans apart opgegeven) en *Duitschland* en 't *Rijnverbond*. In 1815 nam *Frankrijk* wat den kaasafzet betreft de tweede plaats in, gevolgd door de *Zuidelijke Nederlanden* en *Portugal*; in 1816 was *Portugal* op de tweede plaats gekomen en *Frankrijk* op de derde. De uitvoer van komijne kaas was behalve naar *Engeland* vooral naar de *Noordsche staten* en *Duitschland* gericht. Buiten Europa was het weer vnl. *West-Indië*, dat ook onze kaas afnam.

De totale jaarcijfers over de beide jaren stellende naast die over 1803-1809, blijkt dat onze zuivelexport aanmerkelijk was toegenomen en wat de hoeveelheid en wat de waarde betreft. Dat deze stijging niet of in ieder geval niet uitsluitend een gevolg was van het afgelopen oorlogstijdperk, maar de aanvang van een, hoofdzakelijk door de toenemende vraag van de *Engelsche* markt, steeds verder schrijdende ontwikkeling, blijkt uit de gegevens over 1824 tot en met 1827 ³⁾. In deze vier jaren bedroeg de gemiddelde meeruitvoer per jaar voor boter f 7.313.844 en voor kaas f 6.177.876. In totaal leverde de zuivelproductie dus de voor dien

¹⁾ Bij de berekening over 1814 is, nadat de waarde van den meeruitvoer over Dec. 1813-ult. Dec. 1814 was verkregen, het gevonden bedrag met $\frac{1}{13}$ verminderd, aangezien de statistiek over 13 maanden loopt.

²⁾ Zie Bijlage C. ³⁾ Drieling, t.a.p., bl. 308, 309.

tijd zeer aanzienlijke som van f 13.491.720 aan onzen actieven handel. De Nederlandsche boter en kaas waren uit hoofde van hun uitmuntende hoedanigheid, voor velen onzer naburen een behoefte geworden, waardoor deze nationale producten tot onze voornaamste uitvoerartikelen behoorden.

Samenvatting. De opvolgende regeeringen in den Franschen tijd toonden, in tegenstelling met die van de oude Republiek, veel belangstelling voor den landbouw. Ook voor veehouderij en zuivelbereiding werden verschillende, dikwijls uitmuntende maatregelen genomen. Wat de veeteelt betreft kunnen genoemd worden de instelling van het Veefonds, later uitgebreid tot het Fonds voor den landbouw, ter afwering van de runderpest, de aanstelling van deskundige veeartsen, de tot stand koming van een wet op de keur van stieren. Verlaging van het invoerrecht op rundvee werd afgewezen, terwille van de belangen der fokkers en uit vrees, dat het buitenlandsch vee ons ras zou kunnen bederven. Op zuivelgebied ging men deels door in de oude richting van reglementeering. Zoo meende de overheid nog herhaaldelijk zich te moeten bemoeien met het botervaatwerk. Daarnaast kwamen gewijzigde denkbeelden omtrent de bevordering van de zuivelbereiding tot uiting. Door statistisch onderzoek trachtte de regeering de omstandigheden, waarin landbouw en zuivelbereiding verkeerden, beter te leeren kennen. De Commissaris van den landbouw en de officieele landbouwcommissies in meerdere departementen waren ijverig in het belang van de zuivelbereiding werkzaam. De verschillende wijzen van zuivelbereiding, die in ons land voorkwamen, werden in het Magazijn van Vad. Landbouw beschreven en vergeleken. Meerdere proeven werden genomen ter verbetering van de kwaliteit der producten. Voorlichting van de practijk werd ter hand genomen door landbouwkundige oefeningen, schoolboeken en almanakken.

In 1800 vond de eerste het geheel land omvattende opneming van den veestapel plaats. De gezondheidstoestand daarvan liet in dit tijdvak niet te wenschen over. Verder beschikken wij thans over eenige, zij 't dan nog niet volledige schattingen betreffende den omvang van de zuivelproductie. In de verbreiding en het karakter daarvan in de verschillende gewesten kwam weinig verandering. Alleen verminderde in Groningen door de uitbreiding van den akkerbouw de zuivelbereiding steeds meer, in 't bijzonder de kaasbereiding. Ook in Friesland was veel land gescheurd, toch bleef daar veehouderij in verbinding met zuivelbereiding het voornaamste bedrijf. Door den voortdurenden oorlogstoestand ontstond in deze jaren gebrek aan sommige noodzakelijke hulpmiddelen, waarvan de zuivelbereiding ernstige moeilijkheden ondervond. Zoo had de boterafzet te kampen met gebrek aan goed hout voor de botervaten. Door een tekort aan zout werd de kwaliteit van boter zoowel als van kaas in sommige jaren zeer

ernstig benadeeld. Directe oorlogsschade ondervond de Noord-hollandsche kaasproductie in 1799 door den inval van de Engelsen en de Russen.

De afzet der zuivelproducten vond plaats als voorheen. Deze geschiedde in eerste instantie op de verschillende locale markten. Buiten Holland werden dan de producten hoofdzakelijk naar genoemd gewest, vooral naar Amsterdam en Rotterdam, doorgezonden. In Noord-Holland was het marktwezen zeer goed ontwikkeld, wat van gunstigen invloed op de zuivelproductie was. In Zuid-Holland kwamen weliswaar vele marktplaatsen voor, doch daar zoowel als in westelijk Utrecht werd toch het zuivel veel door de kooplieden bij de boeren aan huis opgekocht. Prijsopdrijving trachtte de overheid in den beginne nog wel tegen te gaan door de oude regelingen voor den handel, nl. het voorkoopverbod en prijszettingen. De keuren ter bescherming van den kleinhandel in zuivel werden in sommige steden herzien. Ten slotte werd het waagrecht meermalen geregeld en gewijzigd. Ofschoon dus het binnenlandsch handelsverkeer, vooral in den beginne, aan belemmerende bepalingen onderworpen bleef, werd daar toch een geduchte opruiming onder gehouden, o.m. door de opheffing van stapelrechten, van provinciale tollën, van provinciale verboden op in- en uitvoer, enz. Het was te betreuren, dat in later jaren als gevolg van den oorlog ter beteugeling van de smokkelarij een aantal nieuwe belemmeringen in 't leven werden geroepen. De prijzen der landbouwproducten waren in dit tijdvak in 't algemeen hoog. Vooral de granen waren duur en de zuivelprijzen bereikten in sommige jaren eveneens een aanzienlijke hoogte, doch waren toch aan sterke wisselingen onderhevig.

De uitvoerpolitiek voor zuivelproducten stond geheel onder invloed van den oorlog. Alle handel met Groot-Brittannië was sedert 1795 verboden, terwijl als zekerheid, dat goederen met neutrale schepen ook naar neutrale havens zouden gaan, cautie werd gevorderd. In den eersten tijd berustte de regeling van den uitvoer nog bij de provinciale regeeringen. Zoo werd in 1795 voor Holland een uitvoerverbod voor boter afgekondigd, hetgeen in Friesland groote ontevredenheid verwekte. Na 1 Sept. 1796 had echter uitsluitend de Landsregeering de bevoegdheid tot het toestaan of verbieden van den in- of uitvoer. Deze heeft hiervan, gezien de tijdsomstandigheden, t.a.v. zuivelproducten een bescheiden gebruik gemaakt. Ten gevolge van de groote zuiveluitvoeren stegen de prijzen voortdurend, hetgeen vnl. in de steden veel ontevredenheid verwekte, te meer wijl het uitgevoerde grootendeels naar den vijand, Engeland, toeging. Dit geschiedde meestal indirect, nl. over de Deutsche Noordzeehavens, vnl. Emden. Het ontbrak dan ook niet aan pogingen om den zuivelexport verboden of in elk geval ernstig bemoeijkt te krijgen. Herhaaldelijk werden in de volksvertegenwoordiging voorstellen van dien aard gedaan, terwijl vele requesten van die strekking inkwamen.

De meerderheid der leden wenschte evenwel den uitvoer van zuivelproducten, een van de weinige bloeiende takken van handel, die ons overgebleven waren, niet te belemmeren.

Op 24 Sept. 1800 werd echter plotseling alle uitvoer van boter en kaas verboden. Het gevolg was, dat een groot aantal verzoekschriften werd ingediend, waarin om allerlei redenen alsnog uitvoer werd gevraagd. In 't begin werden deze afgewezen, later werd een meer tegemoetkomende houding aangenomen. De invloed van het verbod op de boterprijzen, ter verlaging waarvan het vnl. was ingesteld, bleek op den duur niet groot. Voor kaas werd het in Jan. 1801 weer opgeheven, voor boter in Mei d.a.v. De boteruitvoer werd daarna bezwaard door een tijdelijke belasting van 3 gl. 15 st. per 100 pond, welk verhoogd uitvoerrecht tot aan de inlijving bij Frankrijk voortdurend is geheven. De export bleek er niet door te worden gehinderd; deze bleef na de instelling ervan toenemen.

Een korte onderbreking van den oorlog met Engeland bracht de vrede van Amiens (Mrt 1802). In Mei 1803 brak de oorlog opnieuw uit om verder dit geheele tijdvak voort te duren. Natuurlijk werd toen de uitvoer van levensmiddelen naar den vijand weer stopgezet en de handel aan soortgelijke maatregelen onderworpen als voorheen. De Fransche regeering begon zich thans direct met onzen zuivelexport te bemoeien. Op haar aandrang werd in Aug. 1803 de kaasexport, zelfs voor neutrale havens en schepen, verboden, uitgezonderd naar Frankrijk en Spanje; die van boter bleef vrij. Later werd medegedeeld, dat de maatregel niet gold voor uitvoer te land en langs de rivieren. In 1804 werd de kaasuitvoer naar Portugal en Noord-Amerika op dezelfde voorwaarden toegestaan als naar Frankrijk. Ook verzending naar andere streken vond onder 't stellen van cautie steeds meer plaats. In 't algemeen paste het Staatsbewind de regeling niet streng toe en nam een tegemoetkomende houding tegenover de vele ingediende requesten tot uitvoer aan. Dientengevolge begon de Fransche regeering zich hoe langer hoe meer zelf, door middel van agenten, met de contrôle op den uitvoer te belasten, hetgeen meermaals, o.a. in Nov. 1804, tot conflicten aanleiding gaf. Ult. Mei 1805 werd de uitvoerregeling hierzien. Uitvoer van kaas naar havens aan deze zijde van de Wezer werd zonder speciaal consent verboden, terwijl voor boter zoowel als kaas slechts uitvoer naar neutrale plaatsen werd toegestaan onder het stellen van cautie ten bedrage van de driedubbele waarde der goederen.

In de volgende jaren werd de continentale afsluiting steeds sterker doorgevoerd. In Dec. 1806 werden de havens van het geheele land gesloten verklaard. De zuivelexport werd dus hoe langer hoe bezwaarlijker, de prijzen daalden dientengevolge in de jaren 1806-1808 sterk. In Jan. 1808 werden onze havens opnieuw voor alle schepen zonder onderscheid gesloten, doch bij decreet van 26 Mei d.a.v. werd de uitvoer van boter en kaas naar

geallieerde of onzijdige havens toegestaan. Sedert 1 April 1809 werd vergunning verleend tot uitvoer van 52 artikelen, w.o. boter en kaas, naar bevriende of onzijdige landen. Deze meerdere vrijheid had voor de jaren 1809 en 1810 een verbetering van de zuivelprijzen tot gevolg. Bij tractaat van 31 Mrt 1810 werd alle handel met Engeland nogmaals verboden en die alleen toegestaan op licenten. Na de inlijving bij Frankrijk werden den handel nog meer belemmeringen in den weg gelegd. Alleen met behulp van dure licenten kon uitvoer onder 't stellen van cautie plaats vinden. De boteruitvoer was bij decreet van 3 Oct. 1810 geoorloofd, zoolang de prijzen zekere maxima niet hadden overschreden. Door stilstand van verkeer, verbod van handel en stremming der scheepvaart waren de jaren 1811-1813 zeer ongunstig.

Betreffende den zuivlexport beschikken wij in dit tijdvak voor de jaren 1803-1809 over de eerste statistische gegevens. Van de totale boterproductie werd ongeveer $\frac{1}{3}$, van die van kaas meer dan de helft geëxporteerd. Van den aanvang af was het vooral de groote vraag van Engeland, die onzen zuiveluitvoer beheerschte. Nadat tegen het handeldrijven met den vijand scherper werd opgetreden, geschiedde de uitvoer daarheen via de neutrale Duitse Noordzeehavens. Op dezelfde wijze vond de handel met Portugal en Spanje plaats. Bij den uitvoer over zee werd tot 1808 veelal van neutrale schepen gebruik gemaakt. Tegenover de steeds grooter bezwaren, die de zeehandel ondervond, stond dat onze producten een gemakkelijker afzetgebied op het onder Franschen invloed komende vasteland vonden, vooral naar de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. Verder naar Duitschland, vnl. het Rijngebied. De uitvoer geschiedde meest vanuit Amsterdam en Rotterdam. Alle soorten zuivel werden geëxporteerd; van boter maakte het Friesche product het leeuwendeel uit, van kaas de zoutemelksche en daarvan in 't bijzonder weer de Noordhollandsche of Edammer. Een verband tusschen de toenemende moeilijkheden voor den handel en de uitgevoerde hoeveelheden is niet te constateeren; wel deden de eerste hun invloed op de prijzen gelden. De uitvoer van boter wisselde minder dan die van kaas. In 't algemeen nam de export na 1803 volgens de statistiek toe. De boteruitvoer was steeds zeer eenzijdig naar een of enkele landen gericht; die van kaas vertoonde een meer veelzijdig karakter.

In het tweede halfjaar van 1802 ging de boter bijna geheel naar Groot-Brittannië, welk land eveneens de meeste kaas afnam. Van kaas gingen daarnaast belangrijke hoeveelheden naar andere landen, vooral naar Frankrijk en Portugal. Door het weder uitbreken van den oorlog in 1803 nam de directe boteruitvoer naar Engeland af; de grootste hoeveelheid ging naar de Duitse Noordzeesteden en bereikte vandaar toch het vijandelijk land. Deze toestand handhaafde zich tot en met 1807, waarna, onder invloed van de werking van het Continentaalstelsel, de drie Noordse landen en de Oostzee hoofdafnemer werden. De kaasuitvoer

vertoonde een soortgelijk verloop, doch bleef steeds over meerdere belangrijke afzetgebieden verdeeld. Ook van dit product steeg in 1803 de export naar Hamburg, enz., die naar de Zuidelijke Nederlanden evenwel nog meer. Vanaf 1804 tot en met 1807 ging de meeste kaas naar eerstgenoemde havens en daaropvolgend naar de Zuidelijke Nederlanden, terwijl Portugal reeds vanaf 1802 de derde plaats innam. In 1808 steeg om dezelfde reden als voor boter de kaasuitvoer naar de Scandinavische rijken en de Oostzee sterk, zoodat dit gebied de grootste hoeveelheid afnam, gevolgd door de Duitsche Noordzeehavens. De Zuidelijke Nederlanden waren thans derde. In 1809 zette de stijging naar de Noordsche landen enz. en de daling naar Hamburg, Bremen en de Kleine Oost zich voort. De Zuidelijke Nederlanden namen bij den kaasafzet diensgevolge weer de tweede plaats in, waarna Duitschland en het Rijnverbond kwamen. Deze sterke wisselingen in de zuivelafzetgebieden stonden in direct verband met den loop der staatkundige gebeurtenissen. Omtrent den export gedurende de jaren van de inlijving zijn geen cijfers bekend.

Na het herstel der onafhankelijkheid in 1813 werd de handelspolitiek der Bataafsche republiek voortgezet. De oude lijst van convoeien en licenten met de daarin later aangebrachte wijzigingen werd weer van kracht verklaard en dus de boterexport opnieuw bezwaard met het verhoogde uitvoerrecht van 3 gl. 15 st. per 100 pond. De zuivelexport was in de jaren 1814-1816 groot; die van kaas was in 1814 zelfs hooger dan in eenig bekend vroeger jaar, die van boter in 1815 eveneens. De prijzen waren zeer goed, zoodat de uitvoer belangrijke bedragen vertegenwoordigde. Evenals voorheen was in 1815 en 1816 de boterexport vrijwel uitsluitend en die van kaas vooral in 1815 voor een belangrijk gedeelte naar Engeland gericht. De vraag van dat land bleek dus een blijvende. Voor onze kaas bleven wij evenwel meer belangrijke afnemers houden; Frankrijk, Portugal en de Zuidelijke Nederlanden waren daarvan de voornaamste. Naar vreemde werelddeelen ging weinig zuivel, het meest nog naar West-Indië. Dat onze belangrijke zuivelexport geen na-oorlogsch verschijnsel was, maar de aanvang van een, in 't bijzonder door de sterke vraag van de Engelsche markt, steeds verder schrijdende ontwikkeling bewijzen de gegevens van ongeveer 10 jaar later. Over de jaren 1824-1827 was de waarde van den gemiddelden meeruitvoer van zuivelproducten opnieuw sterk gestegen en vormde een hoogst belangrijken post van onzen actieven handel. Onze uitstekende zuivelproducten leverden een der rijkste bronnen van uitvoer voor ons land.

BIJLAGEN

BIJLAGE A. *Lijst van de ponden kaas in verschillende jaren ter waag
het Noorderkwartier en op de*

Jaar	Alkmaar	Hoorn	Purmerend	Medemblik	Enkhuizen
1706	6.861.776				
1707	6.878.744				
1708	7.211.014				
1709	6.825.125				
1763	5.147.400	4.318.545	2.278.353		
1764	5.854.370	4.812.035	2.617.243		
1765	6.058.622	4.695.590	2.857.034		
1766	6.818.777	5.315.921	2.933.360		
1767	6.914.234	5.314.355	3.024.453	227.330	249.089
1768	7.270.640	5.634.165	3.167.251	231.356	233.335
1769	6.352.188	4.999.898	2.485.419	146.082	204.911
1770	4.810.690	3.911.045	2.099.231	129.776	121.544
1771	6.438.290	5.136.940	2.661.658	182.689	158.463
1772	6.494.482	5.595.335	2.915.567	133.473	170.628
1773	6.359.778	4.780.345	2.906.643	122.522	159.799
1774	6.708.678	5.237.770	2.931.026	212.201	151.992
1775	6.359.787	4.800.165	2.920.302	842.777	137.621
1776	6.239.968	4.239.355	2.875.110	952.082	147.519
1777	6.365.479	4.508.380	2.478.458	1.065.830	144.527
1778	6.417.737	4.100.702	1.903.890	1.751.654	147.451
1779	6.287.064	4.345.224	2.155.067	1.447.198	186.666
1780	5.194.914	3.444.245	2.012.019	1.042.416	150.160
1781	5.010.700	3.600.756	2.101.152	659.803	153.115
1782	6.210.745	4.456.895	2.390.805	788.287	151.209
1783	6.542.831	5.031.182	2.524.855	755.361	221.684
1784	6.049.758	4.602.090	2.381.963	751.648	330.329
1785	5.997.442	4.659.948	2.483.012	754.678	385.287
1786	6.018.981	4.635.815	2.513.012	753.194	283.001
1787	6.712.292				
1788	5.765.704				
1789	6.064.506				
1790	6.784.896				
1791	7.409.218				
1792	7.027.622				
1793	6.158.950				
1794	6.961.408	Van 1790-'99 totaal	Van 1790-'99 totaal	Van 1790-'99 totaal	Van 1790-'99 totaal
1795	5.633.446				
1796	6.723.838	45.139.837	28.225.865	11.175.115	6.089.332
1797	7.962.504				
1798	6.874.140				
1799	3.071.796				
1800	4.843.580				
1801	6.660.630	4.231.668	3.359.311	1.431.972	1.210.639
1802	6.185.411	3.598.465	2.700.380	1.329.672	783.932
1803	6.075.880	3.651.670	2.778.215	1.373.496	709.276
1804	6.992.140	4.141.383	2.903.091	1.603.803	816.049
1805	7.884.270				
1806	7.323.832				
1807	7.083.978				
1808	6.454.100				
1809	5.977.034				
1810	5.677.542				
1811	4.451.368				
1812	5.220.088				
1813	6.000.544				
1814	7.407.254				
1815	6.856.402				
1816	7.351.682				

Opmerkingen. De aanvoeren te Alkmaar van 1706 tot 1709 voor Alkmaar, Hoorn en Purmerend zijn ontleend aan Le Long, de Nieuwe Nederl. Jaarboeken 1789, bl. 937 enz. De totale aanvoeren in de vier laatste jaren van dat tijdvak worden aangetroffen in wogen hoeveelheden over 1790 tot 1799 in de verschillende steden Republiek. (Sloets Tijdschrift voor Staathuishoudkunde, 19de dl., loopende opgave, welke door mij werd gevonden in het Gemeente-

BIJLAGE B.

Staat van de in- en uitvoerrechten (convooiën en

	Convooilijsten van 1581/84 ²⁾		Licentlijst van 1584	Convooilijsten van 1603/25 ³⁾		Licentlijsten van 1603/25
	Inkomend	Uitgaand		Inkomend	Uitgaand	
<i>Boter, per vat ¹⁾</i>						
1. Hollandsche boter . . .	—	2 gl. —	6 gl. —	—	9 gl. —	10 tot 24 gl.
2. Friesche boter	—	2 gl. —	6 gl. —	—	5 gl. 5 st.	7 tot 18 gl.
3. Zweedsche, Noorsche, Engelsche en andere buitenlandsche boter, witte en oneetbare boter	— 10 st.	— 30 st.	5 gl. —	— 11 st. gemiddeld	4 gl. 5 st.	5 tot 15 gl.
<i>Kaas</i>						
1. Zoetemelksche kaas, per 100 pond	—	— 15 st.	2 gl. —	—	2 gl. —	2 gl. 5 st. tot 4 gl. 17 st.
2. Kanterkaas, per schippond (300 pond)	—	— 15 st.	3 gl. —	—	1 gl. 5 st.	2 gl. tot 4 gl. 10 st.
3. Klootkaas, p. 100 stuks	—	— 20 st.	2 gl. 10 st.	—	1 gl. 14 st.	3 tot 6 gl.
4. Buitenlandsche kaas, per 100 pond	— 6 st.	— 12 st.	—	Vrij	Alle soorten als de inlandsche	Alle soorten als de inlandsche
5. Parmezaansche kaas, per 100 pond	3 gl. — per stuk	2 gl. — per stuk	—	1 gl. 14 st. gemiddeld	3 gl. —	4 tot 6 gl.

Algemeene opmerkingen. De cijfers zijn ontleend aan de tarieflijsten, welke in het Groot Plakkaat Boek zijn afgedrukt. Aangezien niet alle lijsten de verschillende rubrieken gelijk specificeren, zijn alleen de voornaamste groepen van zuivelproducten opgenomen. Voor nadere bijzonderheden wordt naar Hoofdstuk III verwezen.

¹⁾ Een vat boter is \pm 320 pond, doch volgens de lijst van 1725 300 pond onder aftrek van 20 % voor tarra.

²⁾ De lijsten van 1581/84 geven als buitenlandsche kaas alleen Engelsche aan.

licenten) op boter en kaas tijdens de Republiek gegeven.

Convooilijst van 1609 ⁴⁾		Convooiën en Licenten. Lijsten van 1651/55 ⁵⁾		Plakkaat van 22 Jan. 1671	Resolutie St.-Gen. 21 Juni 1691	Lijst van ink. en uitg. rechten van 31 Juli 1725	
Inkomend	Uitgaand	Inkomend	Uitgaand	Inkomend	Uitgaand	Inkomend	Uitgaand ⁶⁾
—	4 gl. —	—	9 gl. —	—	1 gl. 10 st.	—	1 gl. 10 st.
—	2 gl. 10 st.	—	4 gl. —	—	1 gl. —	—	1 gl. —
— 10 st.	2 gl. 10 st.	— 10 st.	4 gl. —	16 gl. per vat van 300 pond	—	16 gl. per vat van 300 pond Transito 4 gl. — Fransche — 10 st. per 100 pond	1 gl. 10 st. Transito 1 gl. 10 st. Fransche — 10 st. per 100 pond
—	— 15 st.	—	1 gl. —	—	— 5 st.	—	— 5 st.
—	— 15 st.	—	1 gl. —	—	— 2 $\frac{1}{2}$ st. per 100 p.	—	— 2 $\frac{1}{2}$ st. per 100 pond
—	1 gl. 2 $\frac{1}{2}$ st. gemiddeld	—	1 gl. —	—	— 2 $\frac{1}{2}$ st. per 100 p.	—	— 2 $\frac{1}{2}$ st. per 100 pond
Vrij	Alle soorten als de inlandsche	Vrij	Alle soorten als de inlandsche	6 gl. per schippond	—	6 gl. per schippond Transito 3 gl. per schippond Fransche 1 gl. 4 st. per 100 pond	1 gl. per schippond Transito 1 gl. per schippond
1 gl. —	2 $\frac{1}{2}$ gl. — gemiddeld	1 gl. 10 st.	3 gl. —	—	—	—	—

³⁾ Bij de lijsten van 1603/25 is zoo noodig voor het invoerrecht het gemiddelde genomen van de kolommen voor invoer uit vijandelijk en uit neutraal land.

⁴⁾ De lijst van 1609 heeft twee rubrieken voor uitvoer (zie Hoofdstuk III). Zoo noodig is het gemiddelde van beide genomen.

⁵⁾ Van de lijsten 1651/55 zijn alleen de twee algemeene kolommen voor in- en uitvoer opgenomen.

⁶⁾ In 1766 werd het uitvoerrecht voor kloodkaas gelijk gesteld met dat voor zoetemelksche kaas.

BIJLAGE C. Tabellen der in-, uit- en doorvoer van boter en kaas van
(In ponden). (Naar Collectie Gogel,

LANDEN	1802 (2de halfjaar)				
	Boter		Kaas		
	Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uit-	
Inl. zoetem.				Inl. komijne	
Portugal	—	15.141	100	1.837.793	515.835
Spanje	—	170.747	—	762.792	301.837
Frankrijk	12.296	16.527	530	2.513.820	650.512
Engeland, Schotland en Ierland . .	—	2.382.501	—	3.175.821	1.597.670
Duitschland en Rijnverbond	45	28.679	57.508	187.474	281.233
Middell. Zee, Levant en Barbarijen	—	15.059	1.193	285.922	129.663
Hamburg, Bremen en Kleine Oost .	1.165	133.203	—	761.305	1.167.905
Denemarken, Noorwegen, Zweden en Oostzee	810	18.810	—	213.360	858.445
Moscovië	—	2.730	—	81.248	75.848
Brabant, Vlaanderen, enz.	40.400	6.350	3.655	809.466	147.546
Verder buiten Europa ¹⁾	—	4.920	—	53.676	10.972
Totaal	57.716	2.794.667	62.986	10.682.677	5.737.469

¹⁾ Meest naar de bezittingen der Republiek.

LANDEN	1804				
	Boter		Kaas		
	Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uit-	
Inl. zoetem.				Inl. komijne	
Portugal	—	109.597	—	3.529.653	22.700
Spanje	—	217.150	300	1.060.094	19.800
Frankrijk	—	5.060	325	1.628.875	3.300
Engeland, Schotland en Ierland . .	—	—	—	—	—
Duitschland en Rijnverbond	580	31.005	44.235	457.535	269.914
Middell. Zee, Levant en Barbarijen	—	20.040	—	182.215	—
Hamburg, Bremen en Kleine Oost .	6.692	6.609.673	5.190	5.762.721	1.096.407
Denemarken, Noorwegen, Zweden en Oostzee	—	152.155	—	613.767	576.232
Moscovië	—	2.150	—	963.741	69.335
Brabant, Vlaanderen, enz.	9.870	46.455	6.348	4.817.465	394.976
Verder buiten Europa	—	4.800	—	3.200	1.400
Totaal	17.142	7.198.085	56.398	19.019.266	2.454.064

1 Juli 1802 tot 31 Dec. 1809 en over de jaren 1814, 1815 en 1816.

nr. 104, Alg. Rijksarchief).

		1803						
Kaas		Boter		Kaas				
voer		Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uitvoer			
Uitland. soorten	Totaal				Inl. zoetem.	Inl. komijne	Uitland. soorten	Totaal
—	2.353.628	—	97.353	—	1.279.471	5.490	—	1.284.961
2.101	1.066.730	—	154.876	—	903.406	28.690	—	932.096
6.300	3.170.632	650	1.304	—	767.369	39.640	—	807.009
—	4.773.491	—	1.033.785	1.250	785.745	166.470	—	952.215
—	468.707	1.835	46.447	65.760	1.059.115	184.256	110	1.243.481
100	415.685	—	—	1.600	3.100	8.160	—	11.260
—	1.929.210	—	3.615.496	3.472	4.818.334	902.581	140	5.721.055
14.854	1.086.659	120	94.385	—	626.259	379.580	3.076	1.008.915
5.466	162.562	—	2.365	—	360.457	26.190	33.560	420.207
—	957.012	7.850	45.665	2.562	6.142.506	237.436	—	6.379.942
—	64.648	—	1.804	—	12.050	1.813	—	13.863
28.821	16.448.967	10.455	5.093.752	74.644	16.757.812	1.980.306	36.886	18.775.004

		1805						
Kaas		Boter		Kaas				
voer		Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uitvoer			
Uitland. soorten	Totaal				Inl. zoetem.	Inl. komijne	Uitland. soorten	Totaal
—	3.552.353	—	30.853	—	3.023.739	—	—	3.023.739
200	1.080.094	—	66.145	—	1.324.805	—	—	1.324.805
—	1.632.175	—	4.760	—	1.476.485	—	—	1.476.485
—	—	—	—	—	—	—	—	—
300	727.749	225	40.858	37.596	566.033	266.493	—	832.526
—	182.215	—	13.830	—	277.460	—	—	277.460
2.704	6.861.832	—	8.087.987	570	6.825.125	2.209.424	1.350	9.035.899
8.253	1.198.252	—	433.634	—	1.280.377	767.550	3.068	2.050.995
11.652	1.044.728	—	3.326	—	373.829	—	14.294	388.123
—	5.212.441	3.750	4.045	7.200	3.466.771	31.690	50	3.498.511
—	4.600	—	19.980	—	211.550	—	—	211.550
23.109	21.496.439	3.975	8.705.418	45.366	18.846.174	3.275.157	18.762	22.140.093

BIJLAGE C.
(1ste vervolg).

In-, uit- en doorvoer
In

LANDEN	1806				
	Boter		Kaas		
	Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uit-	
				Inl. zoetem.	Inl. komijne
Portugal	—	76.265	—	3.980.669	—
Spanje	—	—	—	130.033	—
Frankrijk	—	—	—	310.304	—
Engeland, Schotland en Ierland . .	—	—	9.000	—	—
Duitschland en Rijnverbond . . .	65	52.430	53.844	552.438	233.705
Middell. Zee, Levant en Barbarijen	—	34.990	—	221.568	—
Hamburg, Bremen en Kleine Oost .	—	8.724.147	548	9.587.627	2.310.905
Denemarken, Noorwegen, Zweden en Oostzee	—	209.718	—	1.530.194	909.780
Moscovië	—	10.666	—	929.825	8.670
Brabant, Vlaanderen, enz.	1.225	3.990	5.505	4.076.706	33.985
Buiten Europa ¹⁾	—	1.000	—	210	1.075
Totaal . . .	1:290	9.113.206	68.897	21.319.574	3.498.120

¹⁾ In 1807 staat aangegeven: Diversen, West-Indiën.

LANDEN	1808				
	Boter		Kaas		
	Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uit-	
				Inl. zoetem.	Inl. komijne
Portugal	—	—	—	11.300	—
Spanje	—	—	—	37.800	—
Frankrijk	—	—	—	—	—
Engeland, Schotland en Ierland . .	—	—	—	—	—
Duitschland en Rijnverbond . . .	630	168.826	13.779	1.127.614	267.869
Middell. Zee, Levant en Barbarijen	—	—	—	8.370	—
Hamburg, Bremen en Kleine Oost .	—	2.506.060	300	7.347.337	663.980
Denemarken, Noorwegen, Zweden en Oostzee	—	4.674.395	—	5.884.701	2.389.510
Moscovië	—	3.360	—	113.700	—
Brabant, Vlaanderen, enz.	49.930	393.290	6.373	7.040.326	157.566
West-Indiën	100 ¹⁾	—	—	—	—
Totaal . . .	50.660	7.745.931	20.452	21.571.148	3.478.925

¹⁾ Hier voor staat: West-Indiën, enz. Uit zee.

van boter en kaas.
ponden.

		1807						
Kaas		Boter		Kaas				
voer		Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uitvoer			
Uitland. soorten	Totaal				Inl. zoetem.	Inl. komijne	Uitland. soorten	Totaal
—	3.980.669	—	261.995	—	3.211.175	79.200	—	3.290.375
—	130.033	—	10.800	—	71.000	—	—	71.000
—	310.304	—	—	—	19.600	—	—	19.600
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	786.143	768	98.527	38.025	691.052	189.312	—	880.364
—	221.568	—	—	—	13.075	—	—	13.075
280	11.898.812	1.620	7.237.746	7.405	7.002.704	1.752.820	4.845	8.760.369
1.275	2.441.249	—	600.885	—	1.391.844	1.251.430	500	2.643.774
16.680	955.175	—	550	—	210.414	—	10.970	221.384
525	4.111.216	7.800	59.530	1.770	6.178.892	13.175	—	6.192.067
—	1.285	—	353.666	45.000 ¹⁾	600.815	—	820	601.635
18.760	24.836.454	10.188	8.623.699	92.200	19.390.571	3.285.937	17.135	22.593.643

¹⁾ Hier voor staat: Diversen (Uit zee).

		1809						
Kaas		Boter		Kaas				
voer		Invoer	Uitvoer Inl. boter	Invoer in soorten	Uitvoer			
Uitland. soorten	Totaal				Inl. zoetem.	Inl. komijne	Uitland. soorten	Totaal
—	11.300	—	—	—	95.200	—	—	95.200
—	37.800	—	900.250	—	331.350	218.500	—	549.850
—	—	—	—	—	95.370	—	—	95.370
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1.395.483	5.610	99.826	32.731	6.212.576	238.998	—	6.451.574
—	8.370	—	178.440	—	85.650	—	—	85.650
150	8.011.467	2.100	905.551	230	1.708.094	10.750	61	1.718.905
—	8.274.211	—	5.357.163	—	7.626.763	3.222.449	10.900	10.860.112
—	113.700	—	1.130	—	16.150	—	300	16.450
—	7.197.892	550	94.704	5.970	9.104.051	14.400	—	9.118.451
—	—	—	—	—	—	—	—	—
150	25.050.223	8.260	7.537.064	48.931 ¹⁾	25.275.204	3.705.097	11.261	28.991.562

¹⁾ Dit totaal wordt opgegeven, ofschoon de optelling 38.931 oplevert.

1814
(Dec. 1813 tot ult. Dec. 1814)

	Invoer	Uitvoer
Boter	25.025	9.110.052
Kaas (Komijne)	—	7.999.345
„ (Zoetemelksche)	66.909	23.962.108
„ (Alle andere soorten)	6.009	3.086
Kaas (Totaal)	72.918	31.964.539

LANDEN	1815					
	Boter (eetbare)		Kaas			
	Invoer	Uitvoer	Invoer ¹⁾	Uitvoer		
				Zoetem.	Komijne	Alle andere soorten
Engel., Schotl. en Ierland	—	9.586.191	2.200	9.138.543 ^{2/8}	2.109.895	3.500
Frankrijk	—	20.015	—	3.762.922	—	—
Spanje	—	197.066	—	1.227.516	220	—
Portugal	—	184.795	—	2.367.740	—	—
Italië, de Levant en Barbarijen	—	16.790	—	349.178	30	—
Vlaanderen en Brabant	26.846	48.806	2.858	2.383.555	18.263	1.592
Duitschland en Rijnverbond	5.418	45.595	23.241	784.814	214.971 ^{2/8}	8.088
Rusland	—	544	—	80.670	—	—
Zweden, Noorw. en Oostzee	—	48.447	—	686.180	483.745	3.090
Denemarken	—	12.524	—	202.239	162.090	600
Hamburg, Bremen en Kleine Oost.	3.933	36.142	2.686	1.194.984 ^{1/4}	59.157 ^{2/8}	646
Buiten Europa	—	102.674 ¹⁾	—	662.983 ¹⁾	12.706 ¹⁾	1.050 ¹⁾
Totaal	36.197	10.299.589 ²⁾	30.985	22.841.324 ^{11/12}	3.061.078 ^{1/8}	18.566

¹⁾ Specificatie van den boter- en kaasuitvoer buiten Europa in 1815 en 1816.

LANDEN	Boter		Zoetem. kaas		Komijne kaas	
	1815	1816	1815	1816	1815	1816
Java	11.330	51.084	24.918	59.415	430	2.950
Kaap de Goede Hoop	—	—	—	—	—	—
China en Japan	—	1.143	—	4.772	—	—
Overig Indiën	3.190	5.288	4.900	—	597	—
De Kust van Guinea	810	1.380	300	32.250	—	—
St. Eustatius, Saba en St. Martin	—	—	—	1.100	—	—
Curacao	2.800	23.365	12.600	78.510	1.220	11.530
Suriname	7.590	135.008	31.558	158.208	900	26.830
Demerary en Essequibo	12.946	1.750	21.257	1.630	579	—
De Berbice	800	1.924	5.998	140	—	—
Overig West-Indiën	50.102	40.758	546.730	159.027	8.960	3.390
Noord-Amerika	13.106	45.535	14.722	26.391	20	—
Totaal	102.674	307.235	662.983	521.443 + f 200	12.706	44.700

van boter en kaas.
ponden.

Lijst der Transit Goederen ¹⁾

	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1815	1816
Boter	200	—	—	—	54.400	—	370	—	—	—
Kaas	45.435	7.200	2.557	51.483	2.400	—	400	—	—	28.836

¹⁾ In verband met de onbeduidende hoeveelheden zijn de landen, vanwaar de producten kwamen, en die, waarheen ze gingen, niet overgenomen.

		1816					
Kaas	Boter (eetbare)		Kaas				
	Invoer	Uitvoer	Invoer ²⁾	Uitvoer			
Totaal				Zoetem.	Komijne	Alle andere soorten	Totaal
11.251.938 ^{3/8}	—	6.116.729	440	5.515.004	939.310	385	6.454.699
				+ 221 schipp.	+ 1923 ^{1/8} sch.	+ 5 ^{1/8} schipp.	+ 2149 ^{2/8} schipp.
3.762.922	—	34.955	1.775	4.027.377	171.500	—	4.198.877
				1.569.519	600	1/4 schipp.	1.570.119
1.227.736	—	361.809	1.000	4.361.511	700	—	4.362.211
				+ 284 ^{2/8} sch.	—	—	+ 284 ^{2/8} schipp.
2.367.740	60	130.542	4.574	349.260	—	—	349.260
349.208	—	24.078	4.976	2.139.258	20.668	54.480	2.214.406
					+ 1/8 schipp.	—	+ 1/8 schipp.
2.403.410	19.943	16.654	53.971	1.058.943 ^{1/2}	342.955	—	1.401.898 ^{1/2}
				+ 4 ^{1/2} schipp.	+ 126 schipp.	—	+ 130 ^{1/2} schipp.
1.007.873 ^{3/8}	5.570	90.944	—	30.245	1.370	3.000	34.615
80.670	—	790	50	1.145.660	261.316 ^{1/3}	545	1.407.521 ^{1/2}
					+ 567 ^{1/8} sch.	+ 2 ^{1/4} schipp.	+ 569 ^{7/12} schipp.
1.173.015	—	71.539	—	346.460	6.500	—	352.960
					+ 12 schipp.	—	+ 12 schipp.
364.929	240	2.830	2.478	1.628.695	29.261	3/4 schipp.	1.657.956
					+ 49 schipp.	—	+ 49 ^{3/4} schipp.
1.254.787 ^{11/12}	480	157.808	—	521.443 ¹⁾	44.700 ¹⁾	2.995 ¹⁾	569.138
				+ f 200	—	+ f 260	+ f 460
676.739	—	307.235 ¹⁾					
25.920.969 ^{1/4}	26.293	7.315.913 ²⁾	69.264	22.693.375 ^{1/2}	1.818.880 ^{1/2}	61.405	25.532.646
				+ 510 ^{1/8} sch	+ 2677 ^{13/18} s.	+ 8 ^{7/12} schipp.	+ f 460
				+ f 200 of	of	+ f 260	
				22.846.425 ^{1/2}	2.622.240 ^{1/2}	of 63.980	
				+ f 200		+ f 260	

Alle andere soorten	
1815	1816
—	2.500
—	—
—	—
—	—
—	—
—	—
650	—
400	495
—	f 260
—	—
—	—
—	—
1.050	2.995
	+ f 260

²⁾ Hier komt nog bij de uitgevoerde smeerboter die voor 1815 en 1816 genoteerd staat voor resp. f 9.188 en f 16.265.

³⁾ De kaas invoer is voor 1815 en 1816 in dezelfde drie groepen gespecificeerd als de uitvoer. Daar de hoeveelheden slechts gering zijn, is volstaan met de totaal-cijfers te geven.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR.

BOEKEN.

- Aelst* (A. C. van), Schets der Staatkundige en Kerkelijke Geschiedenis en van den Maatschappelijken Toestand der Stad Oudewater (Gouda 1893).
- Alkemade* (K. van) en *Schelling* (Mr. P. van der), Beschrijving van de stad Brielle en den Lande van Voorn (Rotterdam 1729).
- Alphonsse* (M. d'), Eenige Hoofdstukken uit het *Aperçu sur la Hollande*, Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe volgrees, nr. 1 ('s Gravenhage 1900).
- Alta* (E.) Prijsverhandeling, in: Een Drietal gekroonde Prijsverhandelingen (over den hooiuitvoer van Friesland) (Harlingen 1781).
- Becht* (H. E.), Statistische Gegevens betreffende den Handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17de eeuw (1579-1715) ('s Gravenhage 1908).
- Bell* (Chr. J. van), Bericht wegens eene verbeterde wijze van bereiding der Stolk-sche of Goudsche kazen (Rotterdam 1829).
- Bemmel* (A. van), Beschrijving der stad Amersfoort (Utrecht 1740).
- Bijlsma* (Mr. R.), Rotterdams Welvaren in den Spaanschen Tijd, in: Rotterdamsch Jaarboekje 1910.
- Bijlsma* (Mr. R.), Oud-Rotterdamsche „Cruydenierie”, in: Rotterdamsch Jaarboekje 1912.
- Bijlsma* (Mr. R.), Een Oudrotterdamsch Agrariërs-geslacht, in: Rotterdamsch Jaarboekje 1912.
- Bijlsma* (Mr. R.), Rotterdams koopvaardij op Frankrijk in de eerste helft der zeventiende eeuw, in: Rotterdamsch Jaarboekje 1916.
- Bijlsma* (Mr. R.), Rotterdams Welvaren 1550-1650 ('s Gravenhage 1918).
- Blaupot ten Cafe* (S.), Geschiedenis van Nederlands Zeevaart en Handel (Amsterdam 1836).
- Blink* (Dr. H.), Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland (Groningen 1902).
- Blink* (Prof. Dr. H.), Zuivelindustrie en Zuivelhandel in 't verleden en heden, in: Het Algemeen Zuivelblad 1921. *p. 81*
- Blink* (Dr. H.) en *Koenen* (S.), Algemeen overzicht der economische geschiedenis van Nederland in betrekking tot den landbouw van 1813-1913, in: De Nederlandsche Landbouw in het tijdvak 1813-1913 ('s Gravenhage 1913).
- Blok* (P. J.), Een merkwaardig aanvalsplan, gericht tegen visscherij en handel der Vereenigde Nederlanden in de eerste helft der 17de eeuw, in: Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, 19de dl. ('s Gravenhage 1898).
- Blok* (P. J.), Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, 3de druk (Leiden 1923-1926).
- Boer* (Prof. Dr. F. J. de), De Friesche Grond in 1511, in: Historische Avonden, Tweede Bundel (Groningen 1907).
- Bogaerde de ter Brugge* (A. J. L. van den), Essai sur l'Importance du Commerce, de la Navigation et de l'Industrie dans les provinces formant Le Royaume des Pays-Bas depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1830 (La Haye et Bruxelles 1844).

- Boitet* (R.), Beschrijving der stad Delft (Delft 1729).
- Bokma de Boer* (M.), Ons Zuivelbedrijf. — I Zijn Verleden (Naarden 1900).
- Boonkamp* (G.), Alkmaer en deszelfs Geschiedenissen (Rotterdam 1747).
- Bos* (P. G.), Het Groningsche Gild- en Stapelrecht tot de Reductie in 1594 (Groningen 1904).
- Bos* (Mr. P. G.), Het Groningsche Gild- en Stapelrecht na de Reductie in 1594, in: Historische Avonden, Tweede Bundel (Groningen 1907).
- Bouman* (J.), Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster (Purmerende 1857).
- Bouman* (J.), De Noord-Hollandsche boer en zijn stolp van vroegeren tijd, in: De Boeren-Goudmijn, Zesde Jaargang (Deventer 1860).
- Brakel* (Mr. Dr. S. van), Statistische en andere gegevens betreffende onzen handel en scheepvaart op Rusland gedurende de 18de eeuw, in: Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 34ste dl. (Amsterdam 1913).
- Brandt* (G.), Historie der vermaerde zee- en koopstad Enkhuisen (Enkhuisen 1666).
- Breen* (Dr. Joh. C.), Rechtsbronnen der stad Amsterdam ('s Gravenhage 1902).
- Broekema* (L.), Rundveeteelt, in: De Nederlandsche Landbouw 1813-1913.
- Brugmans* (Dr. H.), Handel en Nijverheid, in: Amsterdam in de 17de eeuw ('s Gravenhage 1897-1904).
- Brugmans* (Dr. H.), Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam 1 October 1667-30 September 1668, in: Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen., 19de dl.
- Bruinvis* (C. W.), Geschiedenis van de Kaasmarkt te Alkmaar (Alkmaar 1889).
- Burg* (Prof. B. van der), Een en ander over de zuivelbereiding in Nederland, in: Mededeelingen van de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool, 7de dl. (Wageningen 1914).
- Court* (P. de la), Interest van Holland (Amsterdam 1662).
- Court* (P. de la), Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland (Leiden-Rotterdam 1671).
- D.* (Mr.), Over de Aloude Vrijheid van Handel en Nijverheid in Nederland (Deventer 1840).
- Diferec* (H. C.), De Geschiedenis van den Nederlandschen Handel (Amsterdam 1905).
- Dijkema* (H.), Proeve van eene Geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving in de Provincie Groningen (Groningen 1851).
- Dillen* (J. G. van), Het Economisch Karakter der Middeleeuwsche Stad (Amsterdam 1914).
- Dirks* (Mr. J.), Geschiedkundig Onderzoek van den Koophandel der Friezen van de vroegste tijden tot aan den dood van Karel den Grooten, in: Nieuwe Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 15de dl. (Utrecht 1850).
- Domselaer* (T. van), Beschrijving der stad Amsterdam (Amsterdam 1665).
- Drieling* (Mr. J. A.), Bijdragen tot een vergelijkend overzicht van Nederlands zeevaart en handel (Amsterdam 1829).
- Eekhof* (W.), Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden (Leeuwarden 1846).
- Francq van Berkhey* (J. le), Natuurlijke Historie van Holland (Amsterdam 1769).
- Francq van Berkhey* (J. le), Natuurlijke Historie van het Rundvee in Holland (Leyden 1811).
- Fruin* (R.), Informatie up den Staet faculteyt ende gelegentheyte van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyuwe schiltale. Gedaen in den jare MDXIV (Leiden 1866).
- Glim* (Mr. J. E.), Protectie in Frankrijk en zijne Koloniën (Amsterdam 1920).
- Gonnef* (C. J.), Inventaris van het Archief der Stad Hoorn (Haarlem 1918).
- Gouthoeven* (W. van), D' oude Chronycke ende Historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht, 2de druk (Dordrecht 1620).
- Gouw* (J. ter), Geschiedenis van Amsterdam (Amsterdam 1879-1893).
- Graswinckel* (Mr. Dirck), Placcaet-Boeck op 't Stuck van de Lyf-Tocht (Leyden 1651).

- Hengeveld* (G. J.), *Het Rundvee* (Haarlem 1865).
- Heeringa* (K.), *Het Oude Stavoren* (Groningen 1893).
- Hylkema* (H. B.), *Leerboek der Zuivelbereiding*, 3de druk (Leeuwarden 1913).
- Hylkema* (H. B.), *Historische Schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding* (Leeuwarden 1922).
- Kernkamp* (G. W.), *De Sleutels van de Sont* ('s Gravenhage 1890).
- Kloot Meyburg* (B. A. W. van der), *De economische ontwikkeling van een Zuid-Hollandsch dorp (Oudshoorn) tot in den aanvang der twintigste eeuw* ('s Gravenhage 1920).
- Kluit* (A.), *Statistiek der Vereenigde Nederlanden* (Handschrift 1803).
- Knapp* (Dr. W. H. C.), *Botercontrole in Nederland* ('s Gravenhage 1927).
- Koenen* (Mr. H. J.), *De Nederlandsche Boerenstand Historisch beschreven* (Haarlem 1858).
- Kops* (Jan), *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw*, 6 dln. (Haarlem 1804-1814).
- Kuperus* (J. R.), *Geschiedenis van het Friesche Rundveeslag* (Leeuwarden).
- Lange van Wijngaerden* (C. J. de), *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der Stad van der Goude* (Amsterdam 1813).
- Leeghwater* (J. Asz.), *Het Haarlemmer-Meer-Boek*, 13de druk (Amsterdam 1838).
- Leeg-water* (Jan Adriaensz.), *Een Kleyne Chronycke* ('t Saerдам 1669).
- Leeuwen* (J. van), *Alphabetisch Register of Algemeen Repertorium op het Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland* (Workum 1857).
- Leeuwen* (Mr. S. van), *Korte Besgryving van Leyden* (Leyden 1672).
- Levasseur* (E.), *Histoire du Commerce de la France* (Paris 1911).
- Löhnis* (F. B.), *Regeeringszorg ten behoeve van den Landbouw*, in: *De Nederl. Landb.* 1813-1913.
- Lois* (S.), *Chronycke ofte korte waere Beschryvinge der Stad Rotterdam*.
- Long* (I. le), *De Koophandel van Amsterdam en andere Nederlandsche Steden naar alle gewesten der waereld*, 10de druk (Amsterdam 1801).
- Luzac* (Mr. E.), *Hollands Rijkdom* (Leiden 1779-1783).
- Macpherson* (D.), *Annals of Commerce, Manufactures, Fisheries and Navigation* (Londen 1805).
- Meerkamp van Embden* (Mr. A.), *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3de serie nr. 34 (Amsterdam 1914).
- Meerkamp van Embden* (Mr. A.), *Rechtsbronnen der stad Gouda, Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen*, 2de reeks nr. 18 ('s Gravenhage 1917).
- Metelerkamp* (Mr. R.), *De Toestand van Nederland* (Rotterdam 1804).
- Meyer Wiersma* (K.), *Bijdrage tot de Geschiedenis der Bepalingen aangaande in- en uitvoer in de provincie Groningen 1795-1802* (Groningen 1888).
- Mieris* (F. van) en *Alphen* (Mr. D. van), *Beschrijving der stad Leyden* (Leyden 1752-1770).
- Montanus* (P.), *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden door M. Lowijs Guicciardijn* (Amsterdam 1612).
- Moquette* (Dr. H. C. H.), *De strijd op economisch gebied tusschen Rotterdam en Dordrecht*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1926, aflevering 4.
- Mulhall* (M. G.), *The Dictionary of Statistics* (London 1899).
- Napjus* (E.), *Historisch Chronyk of Beschrijvinge van Oud en Nieuw Sneek* (Sneek 1772).
- Noel Chomel* (M.) en *Chalmot* (J. A. de), *Algemeen Huishoudelijk-, Natuur-, Zedekundig- en Konst-Woordenboek*, 2de druk (Leyden-Leeuwarden 1778).
- Ottema* (N.), *Het oude zuivelbedrijf in het Friesch Museum* (Leeuwarden 1926).
- Ouwkerk de Vries* (J. van), *Verhandeling over de oorzaken van het verval des Nederlandschen Handels en de middelen tot herstel* (Haarlem 1827).
- Pols* (Mr. M. S.), *Westfriesche Stadsrechten, Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, 1ste reeks nr. 7 ('s Gravenhage 1885).
- Posthumus* (Mr. N. W.), *Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam in het jaar 1774*, in: *Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen.*, 34ste dl. (Amsterdam 1913).

- Posthumus* (Mr. N. W.), Statistiek van den in- en uitvoer van Rotterdam en Dordrecht in het jaar 1680, in: *Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen.*, 34ste dl.
- Pringsheim* (Dr. O.), Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande (Leipzig 1890).
- Reens* (A.), De Vleeschexport van Nederland ('s Gravenhage 1922).
- Rees* (O. van), Verhandeling over de Aanwysing der Politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland van Pieter de la Court (Utrecht 1851).
- Rees* (Mr. O. van), Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der achttiende eeuw (Utrecht 1865).
- Ricard* (S.), *Traité Général du Commerce* (Amsterdam 1781).
- Riener* (Mr. J. de), Beschrijving van 's Gravenhage (Delft 1729-1739).
- Rooy* (E. W. de), Geschiedenis van den Nederlandschen Handel (Amsterdam 1856).
- Ruinen* (J.), De Oudste Handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland met Engeland (Amsterdam 1919).
- Scheltema* (J. N.), Geschiedenis en Beschrijving der Stad van der Goude (Gouda 1879).
- Schepers* (J. B.), Groningen als Hanzestad (Groningen 1891).
- Schoockius* (M.), *Tractatus de butyro accessit ejusdem diatriba de aversatione casei* (Groningen 1664).
- Sickenga* (F. N.), Bijdrage tot de Geschiedenis der Belastingen in Nederland (Leiden 1864).
- Sjoerds* (Foeke), *Algemeene Beschrijvinge van Oud en Nieuw Friesland* (Leeuwarden 1765).
- Sloet tot Oldhuis* (Mr. B. W. A. E.), Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, diverse deelen.
- Smit* (H. J.), De Opkomst van den Handel van Amsterdam (Amsterdam 1914).
- Soutendam* (Mr. J.), Keuren en Ordonnantien der stad Delft van den aanvang der 16de eeuw tot het jaar 1536 (Delft 1870).
- Unger* (J. H. W.) en *Bezemer* (Mr. W.), De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland, in: Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam (Rotterdam 1895).
- Unger* (J. H. W.), en *Bezemer* (Mr. W.), De oudste stadsrekeningen van Rotterdam, in: Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam.
- Unger* (W. S.), De Levensmiddelenvoorziening der Hollandsche Steden in de Middeleeuwen (Amsterdam 1916).
- Unger* (Dr. W. S.), Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd, Rijks Geschiedkundige Publicatiën nr. 54 ('s Gravenhage 1923).
- Velius* (Dr. D.), *Chronyck van Hoorn*, 3de en 4de druk (Hoorn 1648 en 1740).
- Verviers* (Dr. E.), De Nederlandsche handelspolitiek tot aan de toepassing der vrijhandelsbeginselen (Leiden 1914).
- Wagenaar* (J.), Amsterdam, 2de stuk (Amsterdam 1765).
- Wagenaar* (J.), *Vaderlandsche Historie*, 20ste en 69ste dl. (Amsterdam 1796 en 1810).
- Walvis* (J.), Beschrijving der stad Gouda (Gouda 1713).
- Wanjon* (D.), Geschiedenis van den Nederlandschen Handel sedert 1795 (Haarlem 1900).
- Wijnne* (H. A.), Handel en Ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen (Groningen 1865).
- Winsemius* (P.), *Chronique ofte Historische Geschiedenissen van Vrieslandt* (Franeker 1622).
- Woude* (C. van der), *Kronyk van Alkmaar*, 2de druk (Alkmaar 1746).
- Wittevaal* (Mr. G.), Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek (Utrecht 1836).
- Ijpey* (N.), Prijsverhandeling, in: Een Drietal gekroonde Prijsverhandelingen (over den hooiuitvoer van Friesland) (Harlingen 1781).
- Verhandeling van Landerijen (Leeuwarden 1739).

ARCHIEFSTUKKEN.

- Collectie Gogel (Algemeen Rijksarchief).
 Collectie Goldberg (Algemeen Rijksarchief).
 Archieven van de Afd. Administratie der Convooiën en Licenten over de jaren 1805-1811 (Algemeen Rijksarchief).
 Stukken in de Gemeentearchieven te Alkmaar, Gouda, Hoorn, Leiden en Rotterdam.
 Verder is gebruik gemaakt van schriftelijke mededeelingen van de Gemeentearchivariissen van: Delft, Deventer, Enkhuizen, Groningen, Haarlem, Kampen, Leeuwarden, Leiden, Rotterdam en Steenwijk.

OFFICIEELE PUBLICATIES, PERIODIEKEN, ENZ.

- Groot-Placaet Boeck.
 Recueil van alle de Placaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Lysten en Waerschouwingen, betreffende de Admiraliteyten, Convoyen, Licenten ende verdere Zee-Saaken.
 Register-van der Goes van de Dagvaardien en Resolutiën van de Staten van Holland.
 Registers en Resolutiën van Holland en West-Vriesland.
 Resolutiën van Friesland.
 Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden (Amsterdam 1739-1742).
 Tegenwoordige Staat van de verschillende provinciën (Amsterdam 1742-1803).
 Nederlandsche Jaarboeken (1747-1765).
 Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (1766-1798).
 De Koopman, 6 dln. (Amsterdam 1768-1776).
 Dagverhaal der Handelingen van de Nationale Vergadering (1 Mrt 1796-Mei 1798).
 Decreeten der Nationale Vergadering.
 Dagverhaal der Handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam (Mei 1798-27 Oct. 1801).
 Besluiten der I Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam.
 Notulen van het Staatsbewind der Bataafsche Republiek (17 Oct. 1801-29 April 1805).
 Staatsbesluiten der Bataafsche Republiek (29 April-31 Dec. 1805).
 Koninklijke Courant (1 Jan. 1807-ult. Dec. 1809).
 Jaarboekje voor de stad Alkmaar 1852.
 Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1910, nr. 6, Veetelling 1910.
 Versl. en Mededeel. Dir. v. d. Landb. 1916, nr. 1, Het Fonds voor den Landbouw en Onze Veehandel op het Buitenland.
 Versl. en Mededeel. Dir. v. d. Landb. 1927, nr. 2, Verslag over den Landbouw over 1926.
 Jaarverslag Rijkszuivelinspectiedienst 1927.
 Officieel Orgaan van den Alg. Ned. Zuivelbond.
 Utrechtsch Landbouwblad.
 Weekblad voor Zuivelbereiding en Handel.